॥ ओ३म् ॥

## "वेद सब सत्य विद्याओं का पुस्तक है, वेद का पढ़ना पढ़ाना और सुनना सुनाना सब आर्यों का परम धर्म है।"

# आनन्दसमाचार

**अथर्ववेदभाष्यम्**—जिन वेदों की महिमा सब बड़े २ ऋषि, मुनि और योगी गा आये हैं और विदेशी विद्वान् जिनका अर्थ खोजने में लग रहे हैं। वे अब तक संस्कृत में हो के कारण बड़े कठिन थे। ऋग्वेद, यजुर्वेद और सामवेद का अर्थ तो भाषा में हो चुक है। परन्तु अथर्ववेद का अर्थ अभी तक नागरी भाषा में नहीं था, इस महात्रुटि को पूरा कर के लिये प्रयाग निवासी पं० क्षेमकरणदास त्रिवेदी ने उत्साह किया है। वे भाष्य को नागर (हिन्दी) और संस्कृत में वेद, निघण्टु, निरुक्त, व्याकरणादि सत्य शास्त्रों के प्रमाण से य परिश्रम के साथ बनाकर प्रकाशित कर रहे हैं।

भाष्य का क्रम इस प्रकार है। १—सूक्त के देवता, छन्द उपदेश, २-सस्वर मूल मन्त्र ३-सस्वर पदपाठ, ४—मन्त्रों के शब्दों को कोष्ठ में देकर सान्वय भावार्थ, ५—भावार्थ, ६—आव श्यक टिप्पणी, पाठान्तर, अनुरूप पाठादि; ७—प्रत्येक पृष्ठ में लाइन देकर सन्देह निवृत्ति के लिये शब्दों और क्रियाओं की व्याकरण निरुक्तादि प्रमाणों से सिद्धि।

इस वेद में २० छोटे बड़े काण्ड हैं, एक एक काण्ड का भावपूर्ण संक्षिप्त स्त्री पुरुषों के समझने योग्य अति सरल हिन्दी और संस्कृत भाष्य अल्प मूल्य में छपकर ग्राहकों के पास पहुंचता है। वेदप्रेमी श्रीमान् राजे, महाराजे सेठ, साहूकार, विद्वान् और सर्व साधारण स्त्री पुरुष स्वाध्याय पुस्तकालयों और पारितोषिकों के लिये भाष्य मंगावें और जगत्पिता परमात्म के पारमार्थिक और सांसारिक उपदेश, ब्रह्मविद्या, वैद्यक विद्या, शिल्पविद्या, राजविद्यादि अनेक क्रियाओं का तत्त्व जानकर आनन्द भोगें और धर्मात्मा पुरुषार्थी होकर कीर्ति पावें। छपाई उत्तम और कागज़ बढ़िया रायल अठपेजी है।

**स्थायी ग्राहकों में नाम लिखाने वाले सज्जन २०) सैकड़ा छोड़कर पुस्तक वी० पी० वा नगद दाम पर पाते हैं। डाकव्यय ग्राहक देते हैं।**

| काण्ड | १ भूमिका सहित | | २ | ३ | ४ | ५ | ६ | ७ | ८ | ९ | १० |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| मूल्य | १।) | | १।-) | १॥-) | २) | १॥।=) | ३) | २।) | २) | २।) | २॥) |
| काण्ड | ११ | १२ | १३ | १४ | १५ | १६ | १७ | १८ | १९ | २० | पृष्ठ ३,२०० लगभग |
| मूल्य | २।) | २=) | १।≡) | | | | | | | | २५॥।-) |

काण्ड—१४ छप रहा है। कांड १५ शीघ्र प्रकाशित होगा।

**हवनमन्त्राः**—धर्म शिक्षा की उपकारी पुस्तक—चारों वेदों के संगृहीत मन्त्र ईश्वर स्तुति, स्वस्तिवाचन, शान्तिकरण, हवनमन्त्र, वामदेव्यगान सरल भाषा में शब्दार्थ सहि संशोधित बढ़िया रायल अठपेजी पृष्ठ ६०, मूल्य ।)॥

**रुद्राध्यायः**—प्रसिद्ध यजुर्वेद अध्याय १६ (नमस्ते रुद्र मन्यव उतो त इषवे नमः ब्रह्मनिरूपक अर्थ संस्कृत, भाषा और अंग्रेज़ी में बढ़िया रायल अठपेजी, पृष्ठ १४८ मूल्य ।=)

**रुद्राध्यायः**—मूलमात्र बढ़िया रायल अठपेजी, पृष्ठ १४ मूल्य )॥

**वेदविद्यायें**—वेदों में विमान, नौका अस्त्र शस्त्र निर्माण, व्यापार, गृहस्थ, अतिथि सभा, ब्रह्मचर्यादि का वर्णन मूल्य -)॥

**पता—पं० क्षेमकरणदास त्रिवेदी**
५२, लूकरगंज, प्रयाग। (Allahabad)

१० अगस्त १९१८।

Onkar Press, Allahabad.

## १—सूक्त विवरण अथर्ववेद, कांड १३ ॥

| सूक्त | सूक्त के प्रथम पद | देवता | उपदेश | छन्द |
|---|---|---|---|---|
| १ | उदेहि वाजिन् यो | रोहित | परमात्मा और जीवात्मा | त्रिष्टुप् आदि |
| २ | उदस्य केतवो दिवि | सविता रोहित | तथा | अनुष्टुप् आदि |
| ३ | य इमे द्यावापृथिवी | रोहितादित्य | तथा | आकृति आदि |
| ४(१) | स एति सविता स्वर्दि | तथा | तथा | प्राजापत्याऽनुष्टुप् आदि |
| (२) | कीर्तिश्च यशश्चा | तथा | तथा | भुरिक् साम्नीत्रिष्टुप् |
| (३) | ब्रह्म च तपश्च कीर्ति | तथा | तथा | भुरिक् प्राजापत्यात्रिष्टुप् |
| (४) | स वा अह्नोऽजायत | तथा | तथा | आसुरी गायत्री आदि |
| (५) | भूयानिन्द्रो नमुराद् | तथा | तथा | तथा |
| (६) | उरुः पृथुः सुभूर्भुव | तथा | तथा | प्राजापत्याऽनुष्टुप् आदि |

## २—अथर्ववेद कांड १३ के मन्त्र अन्य वेदों में सम्पूर्ण वा कुछ भेद से ॥

| मन्त्र संख्या | मन्त्र | अथर्ववेद (काण्ड १३) सूक्त, मन्त्र | ऋग्वेद, मण्डल, सूक्त, मन्त्र | यजुर्वेद, अध्याय, मन्त्र | सामवेद पूर्वार्चिक, उत्तरार्चिक इत्यादि |
|---|---|---|---|---|---|
| १ | यं त्वा पृषती रथे | १ । २१ | ८ । ७ । २८ | | |
| २ | अवः परेण पर | १ । ४१ | १ । १६४ । १७ | | |
| ३ | एकपदी द्विपदी सा | १ । ४२ | १ । १६४ । ४१,४२ | | |
| ४ | मा प्र गाम पथो | १ । ५९ | १० । ५७ । १ | | |
| ५ | यो यज्ञस्य प्रसाधन | १ । ६० | १० । ५७ । २ | | |
| ६ | पूर्वापरं चरतो मायया | २ । ११ | १० । ८५ । १८ | | |
| ७ | उदु त्यं जातवेदसं | २ । १६ | १ । ५० । १ | ७ । ४१; ८ । ४१; ३३ । ३१ | पू० १ । ३ । ५ |
| ८ | अप त्ये तायवो यथा | २ । १७ | १ । ५० । २ | | पू० ६ । १४ । ७ |
| ९ | अदृश्रन्नस्य केतवो | २ । १८ | १ । ५० । ३ | ८ । ४० | पू० ६ । १४ । ८ |
| १० | तरणिर्विश्वदर्शतो | २ । १९ | १ । ५० । ४ | ३३ । ३६ | पू० ६ । १४ । ९ |
| ११ | प्रत्यङ् देवानां विशः | २ । २० | १ । ५० । ५ | | पू० ६ । १४ । १० |
| १२ | येन पावक चक्षसा | २ । २१ | १ । ५० । ६ | ३३ । ३२ | पू० ६ । १४ । ११ |
| १३ | वि द्यामेषि रज | २ । २२ | १ । ५० । ७ | | पू० ६ । १४ । १२ |
| १४ | सप्त त्वा हरितो | २ । २३ | १ । ५० । ८ | | पू० ६ । १४ । १४ |
| १५ | अयुक्त सप्त शुन्ध्युवः | २ । २४ | १ । ५० । ९ | | पू० ६ । १४ । १३ |
| १६ | यो विश्वचर्षणि | २ । २६ | १० । ८१ । ३ | १७ । १९ | |
| १७ | एकपाद् द्विपदो | २ । २७ | १० । ११७ । ८ | | |
| १८ | बण्महाँ असि सूर्य | २ । २९ | ८ । ९१ । ११ | ३३ । ३९ | पू० ३ । ९ । ४; उ० ९ । १ । ९ |
| १९ | चित्रं देवानामुद | २ । ३५ | १ । ११५ । १ | ७ । ४२; १३ । ४३ | पू० ६ । १४ । ३ |
| २० | अबोध्यग्निः समिधा | २ । ४६ | ५ । १ । १ | १५ । २४ | पू० १ । ८ । १; उ० ८ । ३ । १३ |
| २१ | कृष्णं नियानं हरयः | ३ । ९ | १ । १६४ । ४७ | | |
| २२ | सप्त युञ्जन्ति रथमे | ३ । १८ | १ । १६४ । २ | | |
| २३ | य आत्मदा बलदा | ३ । २४ | १० । १२१ । २, ३ | २५ । १३,११ | |
| २४ | एकपाद् द्विपदो | ३ । २५ | १० । ११७ । ८ | | |

। ओ३म् ॥

# अथर्ववेदः ॥

## त्रयोदशं काण्डम् ॥

## प्रथमोऽनुवाकः ॥

### सूक्तम् १ ॥

१—६० ॥ रोहितो देवता ॥ १, ६, ७, ८, १०, २०, २२, २३, २४, २५, २७, ३३, त्रिष्टुप्; २, ३४, ३८, निचृत् त्रिष्टुप्; ३, ४, १२, ४२, निचृज् जगती; ५, ११, ४१, भुरिक् त्रिष्टुप्; ६ जगती; १३ अतिशक्वरी; १४ आर्षी पङ्क्तिः; १५ आर्षी जगती; १६ निचृद् बृहती; १७, ३१ आर्षी जगती; १८ भुरिगतिजगती; १९ निचृदतिजगती; २१ गायत्री; २६ विराट् परोष्णिक्; २८ भुरिगनुष्टुप्; २९, ३०, ३२, ३९, ४०, ४५—५१, ५३, ५४, ५६, ५८ अनुष्टुप्; ३५ निचृद् ब्राह्मी गायत्री; ३६, ४३ भुरिगार्ची त्रिष्टुप्; ३७ विराडतिजगती; ४४ निचृत् परोष्णिक्; ५२ पथ्या पङ्क्तिः; ५५ भुरिगार्षी पङ्क्तिः; ५७ विराडनुष्टुप्; ५९, ६० गायत्री ॥

अध्यात्मोपदेशः—जीवात्मा और परमात्मा का उपदेश ॥

उदेहि वाजिन् यो अप्स्व१न्तरिदं राष्ट्रं प्र विश सूनृतावत् ।
यो रोहितो विश्वमिदं जजान स त्वा राष्ट्राय सुभृतं बिभर्तु ॥ १ ॥

उत्-एहि । वाजिन् । यः । अप्-सु । अन्तः । इदम् । राष्ट्रम् । प्र । विश । सूनृता-वत् ॥ यः । रोहितः । विश्वम् । इदम् । जजान । सः । त्वा । राष्ट्राय । सु-भृतम् । बिभर्तु ॥ १ ॥

भाषार्थ—( वाजिन् ) हे बलवान् ! [ सेनापति ] ( उदेहि ) ऊंचा हो, ( सूनृतावत् ) सुनीत से युक्त ( इदम् ) इस ( राष्ट्रम् ) राज्य में ( प्र विश ) प्रवेश कर। ( यः ) जो ( रोहितः ) सब का उत्पन्न करने वाला [ परमेश्वर ] ( अप्सु अन्तः ) प्रजाओं के भीतर है, और ( यः ) जिस [ परमेश्वर ] ने (इदम्) यह ( विश्वम् ) विश्व [ जगत् ] ( जजान ) उत्पन्न किया है, ( सः ) वह [ परमेश्वर ] ( सुभृतम् ) बड़े पोषण करने वाले ( त्वा ) तुझको ( राष्ट्राय ) राज्य करने के लिये ( बिभर्तु ) धारण करे ॥ १ ॥

भावार्थ—जिस पराक्रमी धर्मात्मा राजा को प्रजागण स्वीकार करें, वह राज्य कार्य्य ग्रहण करके सर्वव्यापक, सर्वजनक, सर्वपोषक परमात्मा के आश्रय से अपना बल बढ़ावे और प्रजा का पालन करे ॥ १ ॥

**उद्वाज आ गन् यो अप्स्व१न्तर्विश आ रोह त्वद्योनयो याः। सोमं दधानोऽप ओषधीर्गाश्चतुष्पदो द्विपद आ वेशयेह ॥२॥**

उत् । वाजः । आ । गन् । यः । अप्-सु । अन्तः । विशः । आ । रोह । त्वत्-योनयः । याः ॥ सोमम् । दधानः । अपः । ओषधीः । गाः । चतुः-पदः । द्वि-पदः । आ । वेशय । इह २

भाषार्थ—( वाजः ) वह बलवान् [ परमेश्वर ] ( उत् ) उत्तमता से ( आ गन् ) प्राप्त हुआ है, ( यः ) जो ( अप्सु अन्तः ) प्रजाओं के भीतर है, [ हे

१—( उदेहि ) उद्गच्छ ( वाजिन् ) अ० ४ । ४ । २ । हे बलवन् सेनापते ( यः ) परमेश्वरः ( अप्सु ) प्रजासु । आपः=आप्ताः प्रजाः—दयानन्दभाष्ये यजु० ६ । २७ (अन्तः) मध्ये (इदम्) दृश्यमानम् (राष्ट्रम्) राज्यम् ( सूनृतावत् ) अ० ७ । ६० । ६ । सुनीतियुक्तम् ( यः ) ( रोहितः ) रुहेरश्च लो वा । उ० । ३ । ९४ । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च—इतन् । उद्भावकः । सर्वोत्पादकः परमेश्वरः ( विश्वम् ) जगत् ( इदम् ) दृश्यमानम् ( जजान ) उत्पादयामास ( सः ) परमेश्वरः ( त्वा ) राजानम् ( राष्ट्राय ) राज्यकरणाय ( सुभृतम् ) बिभर्तेः क्विप् । यथारीति भर्त्तारं पोषकं ( बिभर्तु ) धारयतु ॥

२—( उत् ) उत्तमतया ( वाजः ) वाज—अर्श आद्यच् । बलवान् परमेश्वरः ( आगन् ) अ० ३ । ४ । १ । आगमत् ( यः ) ( अप्सु ) म० १ । प्रजासु

राजन् ! ] ( विशः ) उन प्रजाओं पर ( आ रोह ) ऊंचा हो, ( याः ) जो [प्रजायें] ( त्वद्योनयः ) तुझ से मेल रखने वाली हैं। ( सोमम् ) ऐश्वर्य, ( अपः ) कर्म्म, ( ओषधीः ) ओषधियों [ अन्न, सोमलता आदि ] और ( गाः ) गौ आदि को ( दधानः ) धारण करता हुआ तू ( चतुष्पदः ) चौपायों और ( द्विपदः ) दोपायों को ( इह ) यहां [ प्रजाओं में ] ( आ वेशय )-प्रवेश करा ॥ २ ॥

भावार्थ—राजा को योग्य है कि सर्वनियामक परमेश्वर को ध्यान में रख कर अपनी प्रजा का पालन करे और योग्यता और कार्य्यदक्षता से अपनी और प्रजा की आवश्यक सम्पत्ति, जैसे अन्न, गौ, घोड़ा, हाथी मनुष्य आदि को बढ़ावे ॥ २ ॥

**यूयमुग्रा मरुतः पृश्निमातर इन्द्रेण युजा प्र मृणीत शत्रून्।**
**आ वो रोहितःशृणवत् सुदानवस्त्रिषप्तासो मरुतःस्वादुसंमुदः॥३**

**यूयम् । उग्राः । मरुतः । पृश्नि-मातरः । इन्द्रेण । युजा । प्र । मृणीत । शत्रून् ॥ आ । वः । रोहितः । शृणवत् । सु-दानवः । त्रि-सप्तासः । मरुतः । स्वादु-संमुदः ॥ ३ ॥**

भाषार्थ—( पृश्निमातरः ) हे पूछने योग्य वेदवाणी को माता समान मान करने वाले, ( उग्राः ) प्रचंड (मरुतः) शूर लोगो ! (यूयम्) तुम (इन्द्रेण) बड़े ऐश्वर्य वाले सेनापति ( युजा ) मित्र के साथ ( शत्रून् ) शत्रुओं को

---

( अन्तः ) मध्ये ( विशः ) प्रजाः ( आरोह ) अधितिष्ठ ( त्वद्योनयः ) वहिश्रिश्रुयु० । उ० ४ । ५१ । यु मिश्रणामिश्रणयोः—नि । योनिर्गृहनाम-निघ० ३।४। त्वया सह मिश्रिताः ( याः ) प्रजाः ( सोमम् ) ऐश्वर्यम् ( दधानः ) धारयन् (अपः) आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा । उ०-४ । २०८ । आप्लृ व्याप्तौ—असुन् ह्रस्वश्च । कर्म—निघ० २ । १ ( ओषधीः ) अन्नसोमलतादिपदार्थान् ( गाः ) गवादिपशून् ( चतुष्पदः ) पादचतुष्टयोपेतान् ( द्विपदः ) पादद्वयोपेतान् ( आवेशय ) आनीय प्रवेशय ( इह ) अत्र । प्रजासु ॥

३—( यूयम् ) ( उग्राः ) प्रचण्डाः ( मरुतः) अ० । १ । २० । १ । हे शूरवीराः ( पृश्निमातरः ) अ० ५ । २१ । ११ । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्—नि । प्रष्टव्या वेदवाणी मातृवत् सत्करणीया येषां ते ( इन्द्रेण) परमैश्वर्यवता सेनापतिना (युजा)

( प्र मृणीत ) मार डालो । ( सुदानवः ) हे बड़े दानियो ! ( त्रिषप्तासः ) हे तीन [ कर्म, उपासना और ज्ञान ] के साथ सात [ त्वचा, नेत्र, कान, जिह्वा, नासिका, मन और बुद्धि ] को रखने वाले ( स्वादुसंमुदः ) हे भोजन योग्य अन्न में मिल कर आनन्द पाने वाले ! ( मरुतः ) हे शूर पुरुषो ! ( रोहितः ) सब का उत्पन्न करने वाला [ परमेश्वर ] ( वः ) तुम्हारी [ प्रार्थना ] ( आ ) सब प्रकार (शृणवत् ) सुने ॥ ३ ॥

**भावार्थ**—जो सेना गण शिल्प विद्या द्वारा आकाश आदि में जाते हैं, और जितेन्द्रिय होकर प्रीति के साथ मिल कर रहते हैं, वे परमेश्वर से बल पाकर शूर सेनापति की सहायता से शत्रुओं को मारते हैं ॥ ३ ॥

इस मन्त्र का पहिला भाग आचुका है—अ० । ५ । २१ । ११ ॥

**रुहो॑ रुरोह॒ रोहि॑त॒ आ रु॑रोह॒ गर्भो॒ जनी॑नां॒ जनु॑षामु॒पस्थ॑म् । ताभिः॒ संर॑ब्धमन्व॑विन्द॒न् षडु॒र्वीर्गा॒तुं प्र॒पश्य॑न्नि॒ह रा॒ष्ट्रमाहाः॑ ॥४**

**रुहः॑ । रु॒रोह॒ । रोहि॑तः । आ । रु॒रो॒ह॒ । गर्भः॑ । जनी॑नाम् । जनु॑षाम् । उ॒प-स्थ॑म् ॥ ताभिः॑ । सम्-र॑ब्धम् । अनु॑ । अ॒वि॒न्द॒न् । षट् । उ॒र्वीः । गा॒तुम् । प्र॒-पश्य॑न् । इ॒ह । रा॒ष्ट्रम् । आ । अ॒हाः॒ ॥ ४ ॥**

**भाषार्थ**—( रोहितः ) सब के उत्पन्न करने वाले [ परमेश्वर ] ने (रुहः) सृष्टि की सामग्रियों को ( रुरोह ) उत्पन्न किया, और ( जनीनाम् ) उत्पन्न करने

---

मित्रेण ( प्र ) प्रकर्षेण ( मृणीत ) मृ हिंसायाम् । मारयत ( शत्रून् ) अरीन् (आ) समन्तात् ( वः ) युष्मान् ( रोहितः ) म० १ । सर्वोत्पादकः परमेश्वरः ( शृणवत् ) शृणुयात् ( सुदानवः ) हे महादातारः ( त्रिषप्तासः ) बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् । पा० ५ । ४ । ७३ । इति डच् , असुगागमः । त्रिभिः कर्म्मोपासनाज्ञानैः सह सप्त त्वक्चक्षुःश्रवणरसनाघ्राणमनोबुद्धयो येषां ते तथाभूताः ( मरुतः ) ( स्वादुसम्मुदः ) कृवापाजिमिस्वदि० । उ० १ । १ स्वद् आस्वादने—उण्+सम्+मुद हर्षे-क्विप् । भोज्यान्ने परस्परहर्षितारः ॥

४—( रुहः ) रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च—क्विप् । सृष्टिसामग्रीः ( रुरोह ) उत्पादितवान् ( रोहितः ) म० १ सर्वस्रष्टा ( आ रुरोह ) आरूढ-

की शक्तियों का ( गर्भः ) गर्भ [ आधार वह परमेश्वर ] (जनुषाम् ) उत्पन्न होने वाले पदार्थों की (उपस्थम् ) गोद में ( आ रुरोह ) चढ़ गया । ( ताभिः ) उन [ उत्पन्न करने वाली शक्तियों ] से ( संरब्धम् ) मिले हुये [ उस परमेश्वर ] को ( षट् ) छह [ ऊपर, नीचे, पूर्व, दक्षिण, पश्चिम, उत्तर ] ( उर्वीः ) चौड़ी [ दिशाओं ] ने (अनु) निरन्तर (अविन्दन्) पाया है, ( गातुम् ) मार्ग (प्रपश्यन्) आगे देखते हुये उस [ परमेश्वर ने ] ( इह ) यहां पर ( राष्ट्रम् ) अपना राज्य ( आ ) सब ओर से ( अहाः ) अङ्गीकार किया है ॥ ४ ॥

भावार्थ—परमेश्वर सब सृष्टि के पदार्थों का उत्पादक और नियन्ता होकर और दूर और समीप सब स्थान में वर्तमान रहकर राज्य करता है ॥ ४ ॥

इस मन्त्र में ( रुह) धातु से बने शब्दों में अनुप्रास अलङ्कार है ॥

**आ ते॑ राष्ट्रमि॒ह रोहि॑तोऽहार्षी॒द् व्या॑स्य॒न्मृधो॒ अभ॑यं ते अभूत् । तस्मै॑ ते॒ द्यावा॑पृथि॒वी रे॒वती॑भिः॒ कामं॑ दुहाथामि॒ह शक्व॑रीभिः॥ ५ ॥**

**आ । ते॒ । रा॒ष्ट्रम् । इ॒ह । रोहि॑तः । अ॒हा॒र्षी॒त् । वि । आ॒स्य॒त् । मृधः॑ । अभ॑यम् । ते॒ । अ॒भू॒त् ॥ तस्मै॑ । ते॒ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । रे॒वती॑भिः । काम॑म् । दु॒हा॒था॒म् । इ॒ह । शक्व॑रीभिः ॥ ५ ॥**

भाषार्थ—[ हे मनुष्य ! ] ( रोहितः ) सबका उत्पन्न करने वाला [ पर-

---

वान् ( गर्भः ) आधारः ( जनीनाम् ) उत्पत्तिशक्तीनाम् ( जनुषाम् ) जनेरुसिः । उ० २ । ११५ । जन जनने—उसि । जन्मवतां पदार्थानाम् ( उपस्थम् ) क्रोडम् ( ताभिः ) शक्तिभिः ( संरब्धम् ) संबद्धम् ( अनु) निरन्तरम् (अविन्दन्) प्राप्तवत्यः ( षट् ) ऊर्ध्वाधोभ्यां सह पूर्वादयः ( उर्वीः ) विस्तृता दिशाः ( गातुम् ) मार्गम् ( प्रपश्यन् ) अवलोकयन् ( इह ) अत्र । संसारे ( राष्ट्रम् ) राज्यम् ( आ अहाः ) अ० ६ । १०२ । २ । हरतेर्लुङ् आहृतवान् । समन्तात् स्वीकृतवान् ॥

५—( ते ) तव ( राष्ट्रम् ) राज्यम् ( इह ) संसारे ( रोहितः ) मं० १ ।

मेश्वर ] ( ते ) तेरे ( राष्ट्रम् ) राज्य को ( इह ) यहां [ संसार में ] ( आ अहार्षीत ) लाया है और उसने (मृधः) हिंसक [ शत्रुओं ] को (वि आस्थत ) गिरा दिया है, ( ते ) तेरे लिये ( अभयम् ) अभय ( अभूत् ) हो गया है । ( तस्मै ते ) उस तेरे लिये ( द्यावापृथिवी ) सूर्य्य और पृथिवी दोनों ( रेवतीभिः ) धन वाली ( शक्वरीभिः ) शक्तियों के साथ ( कामम् ) कामना को ( इह ) यहां [ इस राज्य में ] ( दुहाथाम्=०—ताम् ) पूरी करें ॥ ५ ॥

**भावार्थ**—जो मनुष्य ईश्वर की आज्ञा में तत्पर होकर राज्य चलाता है, उसको आध्यात्मिक, आधिभौतिक, और आधिदैविक क्लेश नहीं होते ॥ ५ ॥

**रोहि॑तो॒ द्यावा॑पृथि॒वी ज॑जा॒न॒ तत्र॒ तन्तुं॑ परमे॒ष्ठी त॑तान ।**
**तत्र॑ शिश्रिये॒ऽज एक॑पा॒दोऽदृं॑हद् द्यावा॑पृथि॒वी बले॑न ॥ ६ ॥**

रोहि॑तः । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । ज॒जा॒न॒ । तत्र॑ । तन्तु॑म् । प॒र॒मे॒ऽस्थी । त॒ता॒न॒ ॥ तत्र॑ । शि॒श्रि॒ये॒ । अ॒जः । एक॑ऽपादः । अ॒दृं॒ह॒त् । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । बले॑न ॥ ६ ॥

**भाषार्थ**—( रोहितः ) सब के उत्पन्न करने वाले [ परमेश्वर ] ने (द्यावापृथिवी ) सूर्य्य और पृथिवी को ( जजान ) उत्पन्न किया, ( तत्र ) उस में ( परमेष्ठी ) सब से ऊंचे पद वाले [ उस परमेश्वर ] ने ( तन्तुम् ) तन्तु [ सूत्रात्मा वायु ] को ( ततान ) फैलाया । ( तत्र ) उसमें ( अजः ) वह अजन्मा (एकपादः)

---

सर्वोत्पादकः परमेश्वरः ( आ अहार्षीत् ) आनीतवान् ( वि ) पृथग्भावे ( आस्थत् ) असु क्षेपणे-लुङ् । क्षिप्तवान् ( मृधः ) मृधु उन्दने हिंसायां च—क्विप् । हिंसकान् । शत्रून् ( अभयम् ) भयराहित्यम् ( ते ) तुभ्यम् ( अभूत् ) ( तस्मै ) तथाभूताय ( ते ) तुभ्यम् ( द्यावापृथिवी ) सूर्य्यभूमी ( रेवतीभिः ) अ० ३।४।७। धनवतीभिः ( कामम् ) कामनाम् ( दुहाथाम् ) तकारस्य थः । दुहाताम् । पूरयताम् ( इह ) राज्ये ( शक्वरीभिः ) अ० ३।१३।७। शक्लृ शक्तौ—वनिप् । शक्तिभिः ॥

६—( रोहितः ) म० १ । सर्वोत्पादकः ( द्यावापृथिवी ) सूर्य्यभूमी ( जजान ) जनयामास ( तत्र ) तस्मिन् ( तन्तुम ) सूत्रम् । सूत्रात्मानं वायुम् । आकर्षणम् ( परमेष्ठी ) सर्वोत्कृष्टे पदे स्थितः परमेश्वरः (ततान ) विस्तारया-

एक डग वाला [ सब जगत् में एक रस व्यापक ] ( शिश्रिये ) ठैरा; उसने ( द्यावापृथिवी ) सूर्य और पृथिवी को ( बलेन ) अपने बल से ( अदृंहत् ) दृढ़ किया ॥ ६ ॥

भावार्थ—जैसे परमात्मा ने सब सूर्य्य पृथ्वी आदि लोकों को उत्पन्न करके, और उनके भीतर सूत्रात्मा वायु वा आकर्षण रख कर सब को नियम में बांधा है, वैसे ही बलवान् पुरुष अपने इन्द्रियों और सब लोगों को विविध प्रकार अपने वश मे रक्खे ॥ ६ ॥

**रोहि॑तो॒ द्यावा॑पृथि॒वी अ॑दृंहत्॒ तेन॒ स्व॑ स्तभि॒तं तेन॒ नाकः॑ ।**
**तेना॒न्तरि॑क्षं॒ विमि॑ता॒ रजां॑सि॒ तेन॑ दे॒वा अ॒मृत॒मन्व॑विन्दन् ॥ ७ ॥**

रोहि॑तः । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । अ॒दृं॒हत् । तेन॑ । स्वः॑ । स्त॒भि॒तम् । तेन॑ । नाकः॑ ॥ तेन॑ । अ॒न्तरि॑क्षम् । वि॒ऽमि॑ता । रजां॑सि । तेन॑ । दे॒वाः । अ॒मृत॑म् । अनु॑ । अ॒वि॒न्द॒न् ॥ ७ ॥

भाषार्थ—( रोहितः ) सब के उत्पन्न करने वाले [ परमेश्वर ] ने ( द्यावापृथिवी ) सूर्य्य और भूमि को ( अदृंहत् ) दृढ़ किया, ( तेन ) उसी करके ( स्वः ) सामान्य सुख [ अभ्युदय ] ( स्तभितम् ) थांभा गया है, (तेन) उसी करके (नाकः) विशेष सुख [ निः श्रेयस मोक्ष सुख, थांभा गया है] । (तेन) उसी करके ( अन्तरिक्षम् ) अन्तरिक्ष और (रजांसि) सब लोक ( विमिता ) नाप डाले गये हैं, ( तेन ) उस से ही ( देवाः ) विद्वानों ने ( अमृतम् ) अमरपन [ उत्साह वर्धक मोक्ष सुख ] ( अनु ) निरन्तर ( अविन्दन् ) पाया है ॥ ७ ॥

---

मास ( तत्र ) ( शिश्रिये ) तस्थौ ( अजः ) अजन्मा ( एकपादः ) सर्वजगति निरन्तरव्यापकः ( अदृंहत् ) दृढीकृतवान् ( द्यावापृथिवी ) (बलेन) सामर्थ्येन ॥

७—( रोहितः ) म० १ ( द्यावापृथिवी ) ( अदृंहत् ) दृढीकृतवान् ( तेन ) रोहितेन ( स्वः ) सामान्यसुखम् । अभ्युदयः ( स्तभितम् ) दृढीकृतम् ( तेन ) ( नाकः ) विशेषसुखम् । निः श्रेयसम् । मोक्षसुखम् ( तेन ) ( अन्तरिक्षम् ) ( विमिता ) विविधं परिमितानि ( रजांसि ) लोकाः ( तेन ) रोहितेन ( देवाः ) विद्वांसः ( अमृतम् ) अमरणम् । पुरुषार्थम् ( अनु ) निरन्तरम् ( अविन्दन् ) अलभन्त ॥

**भावार्थ**—जिस परमेश्वर ने सब सृष्टि रची है और जो सब का नियन्ता है, उसी जगदीश्वर के ज्ञान से मनुष्य उन्नति करके आनन्द पाते हैं॥७॥

**वि रोहि॑तो अमृशद् विश्वरू॑पं समाकुर्वा॒णः प्ररुहो॒ रुह॑श्च ।**
**दिवं॑ रू॒ढ्वा म॑हता म॑हिम्ना सं ते॑ रा॒ष्ट्रम॑नक्तु पय॑सा घृतेन॑ ॥८॥**

वि । रोहि॑तः । अमृशत् । विश्व-रूपम् । सम्-आकुर्वा॒णः । प्र-रुह॑ः । रुह॑ः । च ॥ दिव॑म् । रू॒ढ्वा । म॒हता । म॒हि॒म्ना । सम् । ते॒ । रा॒ष्ट्रम् । अ॒नक्तु । पय॑सा । घृ॒तेन॑ ॥ ८ ॥

**भाषार्थ**—( रुहः ) सृष्टि की सामग्रियों ( च ) और ( प्ररुहः ) सृष्टि की वस्तुओं को ( समाकुर्वाणः ) एकत्र करते हुये ( रोहितः ) सब उत्पन्न करने वाले [ परमेश्वर ] ने ( विश्वरूपम् ) जगत् के रूप को (वि अमृशत् ) विचारा, वह ( परमेश्वर ] ( महता ) अपनी विशाल ( महिम्ना ) महिमा से ( दिवम् ) विजय की इच्छा में ( रूढ्वा ) ऊंचा होकर ( ते ) तेरे ( राष्ट्रम् ) राज्य को ( पयसा ) अन्न से और ( घृतेन ) जल से ( सम् अनक्तु ) संयुक्त करे ॥ ८ ॥

**भावार्थ**—जो सर्वशक्तिमान् परमेश्वर सब के कार्य्य और कारण को जानता है, उसी की महिमा के विचार से मनुष्य उन्नति करके अन्न जल आदि पदार्थ प्राप्त करें ॥ ८ ॥

**यास्ते॒ रुह॑ः प्र॒रुहो॒ यास्त॑ आ॒रुहो॒ याभि॑राप॒णासि॒ दिव॑म॒न्तरि॑क्षम् । तासां॒ ब्रह्म॑णा पय॑सा वावृधा॒नो वि॒शि रा॒ष्ट्रे जा॑गृहि रोहि॑तस्य ॥ ९ ॥**

---

८—( वि ) विविधम् ( रोहितः ) म० १ । सर्वोत्पादकः ( अमृशत् ) विचारितवान् ( विश्वरूपम् ) जगतः स्वरूपम् ( समाकुर्वाणः ) राशीकुर्वन् ( प्ररुहः ) रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च—क्विप् सृष्टिवस्तूनि ( रुहः ) सृष्टिसामग्रीः ( च ) ( दिवम् ) विजिगीषाम् ( रूढ्वा ) आरुह्य ( महता ) विशालेन ( महिम्ना ) महत्त्वेन ( ते ) तव ( राष्ट्रम् ) राज्यम् ( समनक्तु ) संयोजयतु ( पयसा ) अन्नेन—निघ० २ । ७ ( घृतेन ) जलेन—निघ० १ । १२ ॥

याः । ते । रुहः । प्र-रुहः । याः । ते । आ-रुहः । याभिः । आ-पृणासि । दिवम् । अन्तरिक्षम् ॥ तासाम् । ब्रह्मणा । पयसा । ववृधानः । विशि । राष्ट्रे । जागृहि । रोहितस्य ९

भाषार्थ—[ हे मनुष्य ! ] ( ते ) तेरे लिये ( याः ) जो ( रुहः ) सृष्टि की सामग्री और ( प्ररुहः ) सृष्टि की वस्तुयें हैं और ( याः ) जो ( ते ) तेरे लिये ( आरुहः ) सृष्टि की स्थितियां हैं, ( याभिः ) जिनसे ( दिवम् ) आकाश और ( अन्तरिक्षम् ) अन्तरिक्ष को ( आपृणासि=०-ति ) सब ओर से वह [ईश्वर] भरता है। (तासाम्) उनके (ब्रह्मणा) अन्न और (पयसा) जल से ( ववृधानः ) बढ़ता हुआ तू ( रोहितस्य ) सब के उत्पन्न करनेवाले [ परमेश्वर ] के ( राष्ट्रे ) राज्य में ( विशि ) प्रजा पर ( जागृहि ) जागता रह ॥ ९ ॥

भावार्थ—परमेश्वर ने अपने राज्य में मनुष्य को सब सृष्टि से उत्तम बनाया है। मनुष्य प्रत्येक पदार्थ के कारण, कार्य्य और स्थिति को विचारकर उसे उपयोगी बनावे ॥ ९ ॥

यास्ते विशस्तपसः संबभूवुर्वत्सं गायत्रीमनु ता इहागुः । तास्त्वा विशन्तु मनसा शिवेन संमाता वत्सो अभ्येतु रोहितः ॥ १० ॥ ( १ )

याः । ते । विशः । तपसः । सम्-बभूवुः । वत्सम् । गायत्रीम् । अनु । ताः । इह । आ । अगुः ॥ ताः । त्वा । आ । विशन्तु । मनसा । शिवेन । सम्-माता । वत्सः । अभि । एतु । रोहितः ॥ १० ॥ ( १ )

९—( याः ) ( ते ) तुभ्यम् ( रुहः ) म० ८। सृष्टिसामग्रीः ( प्ररुहः ) म० ८। सृष्टिवस्तूनि ( याः ) ( ते ) तुभ्यम् ( आरुहः ) सृष्टिस्थितीः ( याभिः ) ( आपृणासि ) तस्य सः। आपृणाति। समन्तात् पूरयति रोहितः ( दिवम् ) आकाशम् ( अन्तरिक्षम् ) ( तासाम् ) (ब्रह्मणा ) अन्नेन-निघ० २। ७ (पयसा) उदकेन-निघ० १। १२ ( ववृधानः ) छान्दसो दीर्घः। वृद्धिं कुर्वाणः ( विशि ) प्रजायाम् ( राष्ट्रे ) राज्ये ( जागृहि ) जागृतो भव ( रोहितस्य ) म० १। सर्वोत्पादकस्य ॥

ऊ॒र्ध्वो रोहि॑तो॒ अधि॒ नाके॒ अस्था॒द् विश्वा॑ रू॒पाणि॑ ज॒नय॑न्
युवा॑ क॒विः । ति॒ग्मेना॒ग्निर्ज्योति॑षा॒ वि भा॑ति तृ॒तीये॑ च॒क्रे
रज॑सि प्रि॒याणि॑ ॥ ११ ॥

ऊ॒र्ध्वः। रोहि॑तः। अधि॑। नाके॑। अ॒स्था॒त्। विश्वा॑। रू॒पाणि॑।
ज॒नय॑न्। युवा॑। क॒विः ॥ ति॒ग्मेन॑। अ॒ग्निः। ज्योति॑षा। वि।
भा॒ति॒। तृ॒तीये॑। च॒क्रे॒। रज॑सि। प्रि॒याणि॑ ॥ ११ ॥

भाषार्थ—[ हे मनुष्य ! ] ( याः ) जो ( विशः ) प्रजायें ( ते ) तेरे लिये ( तपसः ) ऐश्वर्यरूप [ परमेश्वर ] से ( संबभूवुः ) उत्पन्न हुई हैं, ( ताः ) वे सब ( वत्सम् ) बड़े उपदेशक [ परमेश्वर ] और ( गायत्रीम् अनु ) पूजा योग्य वेदवाणी के पीछे पीछे ( इह ) यहां ( आ अगुः ) आई हैं । ( ताः ) वे सब ( शिवेन ) तेरे आनन्दकारी ( मनसा ) मनन से (त्वा) तुझ में ( आ विशन्तु ) प्रवेश करें, ( संमाता ) समान माता [ जननी ], ( वत्सः ) बड़ा उपदेशक ( रोहितः ) सब का उत्पन्न करने वाला [ परमेश्वर ] ( अभि ) सब ओर से ( एतु ) प्राप्त हो ॥ १० ॥

भावार्थ—सब के माता पिता परमात्मा ने जो जो पदार्थ मनुष्य के लिये उत्पन्न किये हैं, उनसे धर्मात्मा विज्ञानी लोग आनन्द प्राप्त करके परमेश्वर की महिमा जानते हैं ॥ १० ॥

भाषार्थ—( युवा ) बली, ( कविः ) ज्ञानी ( रोहितः ) सब का उत्पन्न

---

१०—( याः ) ( ते ) तुभ्यम् ( विशः ) प्रजाः ( तपसः ) ऐश्वर्य्यरूपात् परमेश्वरात् ( संबभूवुः ) उत्पन्ना बभूवुः ( वत्सम् ) वृतॄवदिवचिवसि० । उ० ३ । ६२ । वद कथने—सप्रत्ययः । महोपदेशकम् ( गायत्रीम् ) अ० १० । ८ । ४१ । गै गाने—अत्रन्, णित्, युक्, ङीप् च । गायत्री गायतेःस्तुतिकर्मणः—निरु० ७ । १२ । स्तुत्यां वेदवाचम् ( अनु ) अनुसृत्य ( ताः ) प्रजाः ( इह ) ( आगुः ) आगमन् ( ताः ) ( त्वा ) ( आविशन्तु ) प्रविशन्तु ( मनसा ) मननेन ( शिवेन ) मङ्गलकारकेण ( संमाता ) समानजननी ( वत्सः ) महोपदेशकः ( अभि ) सर्वतः ( एतु ) प्राप्नोतु ( रोहितः ) सर्वोत्पादकः ॥

११—( ऊर्ध्वः ) उन्नतः ( रोहितः ) सर्वोत्पादकः ( अधि ) अधिकृत्य

करने वाला [ परमेश्वर ] ( विश्वा ) सब ( रूपाणि ) रूपों [ सृष्टि के पदार्थों ] को ( जनयन् ) उत्पन्न करता हुआ ( नाके ) मोक्ष सुख में ( अधि ) अधिकार पूर्वक ( ऊर्ध्वः ) ऊंचा होकर ( अस्थात् ) ठैरा है । ( अग्निः ) प्रकाशस्वरूप [ परमेश्वर ] ( तिग्मेन ) तीक्ष्ण ( ज्योतिषा ) ज्योति के साथ ( वि ) विविध प्रकार ( भाति ) चमकता है, उसने ( तृतीये ) तीसरे [ रजोगुण और तमोगुण से भिन्न, सत्त्व ] ( रजसि ) लोक में [ वर्त्तमान हो कर ( प्रियाणि ) प्रिय वस्तुओं को ( चक्रे ) बनाया है ॥ ११ ॥

भावार्थ—जिस सर्वशक्तिमान् सर्वज्ञ परमेश्वर ने सब संसार को रचा है, विद्वान् लोग उसकी महिमा को प्रत्येक पदार्थ में देखकर अपनी उन्नति करते हैं ११

सहस्रशृङ्गो वृषभो जातवेदा घृताहुतः सोमपृष्ठः सुवीरः ।
मा मा हासीन्नाथितो नेत् त्वा जहानि गोपोषं च मे वीर-पोषं च धेहि ॥ १२ ॥

सहस्र-शृङ्गः । वृषभः । जात-वेदाः । घृत-आहुतः । सोम-पृष्ठः । सु-वीरः ॥ मा । मा । हासीत् । नाथितः । न । इत् । त्वा । जहानि । गो-पोषम् । च । मे । वीर-पोषम् । च । धेहि ।१२

भाषार्थ—( सहस्रशृङ्गः ) बड़े तेज वाला, ( वृषभः ) महाशक्तिमान्, ( जातवेदाः ) वेदों का उत्पन्न करने वाला, ( घृताहुतः ) प्रकाश का देने वाला, ( सोमपृष्ठः ) ऐश्वर्य का सींचने वाला, ( सुवीरः ) बड़ा वीर (नाथितः) प्रार्थना

---

( नाके ) मोक्षानन्दे ( अस्थात् ) स्थितवान् ( विश्वा ) सर्वाणि ( रूपाणि ) सृष्टिवस्तूनि ( जनयन् ) उत्पादयन् ( युवा ) बली ( कविः ) मेधावी ( तिग्मेन ) तीव्रेण ( अग्निः ) ज्योतिःस्वरूपः परमेश्वरः ( ज्योतिषा ) तेजसा ( वि ) विविधम् ( भाति ) दीप्यते ( तृतीये ) रजस्तमोभ्यां भिन्ने सत्त्वगुणे ( चक्रे ) रचयामास ( रजसि ) लोके ( प्रियाणि ) हितकराणि वस्तूनि ॥

१२—( सहस्रशृङ्गः ) अ० ४ । ५ । १ । बहुतेजाः ( वृषभः ) महाशक्तिमान् ( जातवेदाः ) जातानि उत्पन्नानि वेदांसि वेदा यस्मात् सः ( घृताहुतः ) प्रकाशप्रदः ( सोमपृष्ठः ) ऐश्वर्यसेचकः ( सुवीरः ) महाशूरः ( मा ) माम् ( मा हासीत् )

किया गया [ परमेश्वर ] (मा) मुझको ( मा हासीत् ) न छोड़े। ( त्वा ) तुझको ( न इत् ) कभी नहीं ( जहानि ) मैं छोड़ूं, ( मे ) मुझको ( गोपोषम् ) विद्याओं की वृद्धि ( च च ) और ( वीरपोषम् ) वीरों की पुष्टि ( धेहि ) दान कर ॥ १२ ॥

भावार्थ—मनुष्य उस महातेजस्वी, सर्वशक्तिमान् जगदीश्वर की उपासना से अपने ज्ञानों और वीरों की वृद्धि करें ॥ १२ ॥

रोहि॑तो य॒ज्ञस्य॑ जनि॒ता मुखं॑ च॒ रोहि॑ताय वा॒चा श्रोत्रे॑ण॒ मन॑सा जुहोमि। रोहि॑तं दे॒वा य॑न्ति सुमन॒स्यमा॑ना॒ स मा॒ रोहैः॑ सामि॒त्यै रो॑हयतु ॥ १३ ॥

रोहि॑तः। य॒ज्ञस्य॑। ज॒नि॒ता। मुख॑म्। च॒। रोहि॑ताय। वा॒चा। श्रोत्रे॑ण। मन॑सा। जु॒हो॒मि॒ ॥ रोहि॑तम्। दे॒वाः। य॒न्ति॒। सु॒-म॒न॒स्यमा॑नाः। सः। मा॒। रोहैः॑। सा॒म्-इ॒त्यै। रो॒ह॒य॒तु॒ ॥ १३ ॥

भाषार्थ—( रोहितः ) सब का उत्पन्न करने वाला [ परमेश्वर ] ( यज्ञस्य ) यज्ञ [ देवपूजा, संगति करण और दान व्यवहार ] का ( जनिता ) उत्पन्न करने वाला ( च ) और ( मुखम् ) मुख [ मुखिया ] है। ( वाचा ) वाणी से, ( श्रोत्रेण ) श्रवण से और ( मनसा ) मन से ( रोहिताय ) सब के उत्पन्न करने वाले [ परमेश्वर की सेवा ] के लिये ( जुहोमि ) मैं भोजन करता हूं। ( सुमनस्यमानाः ) शुभचिन्तक ( देवाः ) विजय चाहने वाले लोग ( रोहितम् )

---

न त्यजतु ( नाथितः ) प्रार्थितः ( नेत् ) नैव ( त्वा ) ( जहानि ) त्यजानि ( गोपोषम् ) गवानां विद्यानां वृद्धिम् ( च ) ( मे ) मह्यम् ( वीरपोषम् ) शूराणां पोषणम् ( च ) ( धेहि ) देहि ॥

१३—( रोहितः ) ( यज्ञस्य ) देवपूजासंगतिकरणदानव्यवहारस्य ( जनिता ) उत्पादकः ( मुखम् ) प्रधानः ( च ) ( रोहिताय ) परमेश्वरोपासनाय ( वाचा ) वाण्या ( श्रोत्रेण ) श्रवणेन ( मनसा ) चित्तेन ( जुहोमि ) हु अदने। अन्नं करोमि ( रोहितम् ) ( देवाः ) विजिगीषवः ( यन्ति ) प्राप्नुवन्ति ( सुमनस्यमानाः ) अ० १। ३५। १। शुभचिन्तकाः ( सः ) परमेश्वरः ( मा ) माम् ( रोहैः )

सब के उत्पन्न करने वाले [ परमेश्वर ] को ( यन्ति ) प्राप्त होते हैं, ( सः ) वह [ परमेश्वर ] ( मा ) मुझको ( रोहैः ) ऊंचाइयों के साथ ( सामित्यै ) समिति [ संगति ] के लिये ( रोहयतु ) ऊंचा करे ॥ १३ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य सब श्रेष्ठ व्यवहारों के उपदेशक परमेश्वर की पूरी भक्ति करते हैं, वे शूर वीरों के समान अनेक प्रकार उन्नति करके श्रेष्ठ सभापति होते हैं ॥ १३ ॥

रोहि॑तो य॒ज्ञं व्य॑दधाद् वि॒श्वक॑र्मणे॒ तस्मा॑त् तेजां॒स्युप॑ मे॒मान्यागुः । वोचेयं॑ ते॒ नाभिं॒ भुव॑न॒स्याधि॑ म॒ज्मनि॑ ॥ १४ ॥

रोहि॑तः । य॒ज्ञम् । वि । अ॒द॒धा॒त् । वि॒श्व॒-क॑र्मणे । तस्मा॑त् । तेजां॑सि । उप॑ । मा॒ । इ॒मानि॑ । आ । अ॒गुः ॥ वोचेय॑म् । ते॒ । नाभि॑म् । भुव॑नस्य । अधि॑ । म॒ज्मनि॑ ॥ १४ ॥

भाषार्थ—( रोहितः ) सब के उत्पन्न करने वाले [ परमेश्वर ] ने ( यज्ञम् ) यज्ञ [ संगति योग्य व्यवहार ] को [ विश्वकर्मणे ] सब कामों में चतुर [ मनुष्य ] के लिये ( वि अदधात् ) उत्पन्न किया है, (तस्मात् ) उस [ परमेश्वर ] से ( इमानि ) यह सब ( तेजांसि ) तेज ( मा ) मुझको ( उप ) समीप से ( आ अगुः ) प्राप्त हुये हैं । [ हे परमेश्वर ! ( ते ) तेरे ( नाभिम् ) सम्बन्ध को ( भुवनस्य ) संसार के ( मज्मनि ) बल के भीतर ( अधि ) अधिकार पूर्वक ( वोचेयम् ) मैं बतलाऊं ॥ १४ ॥

---

उन्नतिभिः ( सामित्यै ) छान्दसो दीर्घः । समित्यै । संगतये ( रोहयतु ) उन्नयतु ॥

१४—( रोहितः ) परमेश्वरः ( यज्ञम् ) संगतिकरणव्यवहारम् (व्यदधात्) उत्पादितवान् (विश्वकर्मणे ) सर्वकर्मप्रवीणाय मनुष्याय (तस्मात्) परमेश्वरात् ( तेजांसि ) ( उप) समीपे ( मा ) माम् ( इमानि ) दृश्यमानानि ( आ अगुः ) प्राप्तानि अभवन् ( वोचेयम् ) वदेयम् (ते) तव ( नाभिम् ) सम्बन्धम् (भुवनस्य) संसारस्य ( अधि ) अधिकृत्य (मज्मनि) टुमस्जो शुद्धौ—मनिन् । मज्मना बलनाम—निघ० २ । ६ । बले ॥

भावार्थ—परमेश्वर ने मनुष्य के हित के लिये सब श्रेष्ठ कर्म उत्पन्न किये हैं, जो विद्वान् उसकी महिमा के प्रकाश को प्रत्येक पदार्थ में देखते हैं. वे बलवान् होते हैं ॥ १४ ॥

**आ त्वा॑ रुरोह बृह॒त्यु१॒॑त प॒ङ्क्तिरा क॒कुब् वर्च॑सा जातवेदः ।
आ त्वा॑ रुरोहोष्णिहाक्ष॒रो व॑षट्का॒र आ त्वा॑ रुरोह॒ रोहि॑तो॒ रेत॑सा स॒ह ॥ १५ ॥**

**आ । त्वा॒ । रु॒रो॒ह॒ । बृ॒ह॒ती । उ॒त । प॒ङ्क्तिः । आ । क॒कुप् । वर्च॑सा । जात॒ऽवे॒दः ॥ आ । त्वा॒ । रु॒रो॒ह॒ । उ॒ष्णि॒हा॒ऽअ॒क्ष॒रः । व॒ष॒ट्ऽका॒रः । आ । त्वा॒ । रु॒रो॒ह॒ । रोहि॑तः । रेत॑सा । स॒ह ॥१५**

भाषार्थ—( जातवेदः ) हे प्रसिद्ध ज्ञानवाले पुरुष ! ( त्वा ) तुझको ( बृहती ) विशाल विद्या ने ( उत ) और ( पङ्क्तिः ) कीर्त्ति ने ( आ ) सब ओर से और ( ककुप् ) सुख फैलाने वाली शोभा ने ( वर्चसा ) प्रताप के साथ ( आ ) सब ओर से ( रुरोह ) ऊंचा किया है। ( त्वा ) तुझको ( उष्णिहाक्षरः ) बड़ी प्रीति से फैलने वाले, ( वषट्कारः ) दान व्यवहार ने ( आ ) सब ओर से ( रुरोह ) ऊंचा किया है। और ( त्वा ) तुझको ( रोहितः ) सब के उत्पन्न करने वाले [ परमेश्वर ] ने ( रेतसा सह ) पराक्रम के साथ ( आ ) सब प्रकार से ( रुहोह ) ऊंचा किया है ॥ १५ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य विद्या आदि शुभ गुणों को धारण करते हैं, परमेश्वर उनको संसार में पराक्रमी करता है ॥ १५ ॥

---

१५—( आ ) समन्तात् ( त्वा ) ( रुरोह ) अन्तर्गतण्यर्थः । उन्निनाय ( बृहती ) विशाला विद्या ( उत ) अपि ( पङ्क्तिः ) पचि विस्तारे—क्तिन् । कीर्त्तिः । पृथिवी ( ककुप् ) कं सुखं स्कुभ्नाति विस्तारयतीति सा । क+स्कुभ विस्तारे—क्विप् । शोभा ( जातवेदः ) हे प्रसिद्धज्ञान ( आ ) ( त्वा ) ( रुरोह ) ( उष्णिहाक्षरः ) उत्+ष्णिह प्रीतौ—क्विन्, टाप् । अशेः सरन् । उ० ३ । ७० । अशू व्याप्तौ—सरन् । उत्कृष्टप्रीत्या व्यापकः ( वषट्कारः ) अ० १ । १० । १ । वह प्रापणे—डषटि । दानव्यवहारः ( त्वा ) ( रुरोह ) ( रोहितः ) ( रेतसा ) सामर्थ्येन ( सह ) साकम् ॥

अयं वस्ते गर्भं पृथिव्या दिवं वस्तेऽयमन्तरिक्षम् ।
अयं ब्रध्नस्य विष्टपि स्वर्लोकान् व्यानशे ॥ १६ ॥

अयम् । वस्ते । गर्भम् । पृथिव्याः। दिवम् । वस्ते । अयम् । अन्तरिक्षम् ॥ अयम् । ब्रध्नस्य । विष्टपि । स्वः । लोकान् । वि । आनशे ॥ १६ ॥

भाषार्थ—( अयम् ) यह [ परमेश्वर ] (पृथिव्याः) पृथिवी के (गर्भम्) गर्भ [ उदर ] को ( वस्ते ) ढकता है, ( अयम् ) यह ( दिवम् ) आकाश और ( अन्तरिक्षम् ) अन्तरिक्ष को ( वस्ते ) ढकता है। ( अयम् ) यह ( ब्रध्नस्य ) नियम के (विष्टपि) आश्रय पर (स्वः) सुख से (लोकान्) लोकों में (वि आनशे) व्यापा है ॥ १६ ॥

भावार्थ—जो परमेश्वर पृथिवी आदि की सीमा के परिमाणसे अधिक बड़ा है, मनुष्य उसकी उपासना से अपनी वृद्धि करके आनन्द पावें ॥ १६ ॥

वाचस्पते पृथिवी नः स्योना स्योना योनिस्तल्पा नः सुशेवा ।
इहैव प्राणः सख्ये नो अस्तु तं त्वा परमेष्ठिन् पर्यग्निरायुषा वर्चसा दधातु ॥ १७ ॥

वाचः । पते । पृथिवी । नः । स्योना । स्योना । योनिः । तल्पा । नः । सु-शेवा ॥ इह । एव । प्राणः । सख्ये । नः । अस्तु । तम् । त्वा । परमे-स्थिन् । परि । अग्निः । आयुषा । वर्चसा । दधातु ॥ १७ ॥

---

१६—( अयम् ) व्यापकः परमेश्वरः ( वस्ते ) आच्छादयति ( गर्भम् ) उदरम् ( पृथिव्याः ) भूमेः ( दिवम् ) आकाशम् ( वस्ते ) (अयम्) (अन्तरिक्षम्) ( अयम् ) (ब्रध्नस्य) अ० १०।१०।३१। बन्ध बन्धने—नक्, ब्रधादेशः। नियमस्य ( विष्टपि ) वि+ष्टभिः प्रतिबन्धे—क्विप्, भस्य पः। आश्रये ( स्वः ) सुखेन ( लोकान् ) ( वि आनशे ) अशू व्याप्तौ—लिट्। व्याप्तवान् ॥

लिये ( वैश्वकर्मणाः ) सब कर्मों के हितकारी ( परि ) सब ओर से ( संबभूवुः ) प्राप्त हुये हैं। ( इह एव ) यहां ही [ इसी मनुष्य जन्म में ] ( प्राणः ) प्राण [ जीवन वायु ] ( नः ) हमारी ( सख्ये ) मित्रता में ( अस्तु ) होवे, (परमेष्ठिन्) हे बड़े ऊंचे पद वाले [ परमेश्वर ! ] ( तम् त्वा ) उस तुझको ( रोहितः ) उत्पन्न हुआ [ यह मनुष्य ] ( आयुषा ) आयु के साथ और ( वर्चसा ) प्रताप के साथ ( परि ) सब ओर से ( दधातु ) धारण करे ॥ १८ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य वसंत आदि छह ऋतुओं को पृथिवी आदि पांच तत्त्वों के साथ उपयोगी बनाते हैं, वे परमात्मा के गुणों को जान कर अपने जीवन भर स्वस्थ और प्रतापी रह कर उन्नति करते हैं ॥ १८ ॥

**वाचस्पते सौमनसं मनश्च गोष्ठे नो गा जनय योनिषु प्रजाः। इहैव प्राणः सख्ये नो अस्तु तं त्वा परमेष्ठिन् पर्यहमायुषा वर्चसा दधामि ॥ १९ ॥**

**वाचः। पते। सौमनसम्। मनः। च। गो-स्थे। नः। गाः। जनय। योनिषु। प्र-जाः ॥ इह। एव। प्राणः। सख्ये। नः। अस्तु। तम्। त्वा। परमे-स्थिन्। परि। अहम्। आयुषा। वर्चसा। दधामि ॥ १९ ॥**

भाषार्थ—( वाचः पते ) हे वेदवाणी के स्वामी [ परमेश्वर ! ] ( सौमनसम् ) शुभचिन्तकता, ( मनः ) मनन, ( गाः ) वाणियों [ नीतों ] ( च ) और ( प्रजाः ) प्रजाओं [ पुत्र, पौत्र, राज्य जनों ] को ( नः ) हमारी ( गोष्ठे ) गोष्ठ [ बातों के स्थान ] में और ( योनिषु ) घरों में ( जनय ) उत्पन्न कर। ( इह एव ) यहां ही [ इसी मनुष्य जन्म में ] ( प्राणः ) प्राण [ जीवन, वायु ] ( नः )

---

स्त्रीपुरुषाभ्याम् ( वैश्वकर्मणाः ) विश्वकर्मन्—अण्। सर्वकर्मभ्यो हिताः। ( परि ) सर्वतः ( सम्बभूवुः ) प्राप्ता बभूवुः ( रोहितः ) म० १। रुह प्रादुर्भावे—इतन्। उत्पन्नो मनुष्यः। अन्यत् पूर्ववत् म० १७ ॥

१९—( सौमनसम् ) शुभचिन्तकत्वम् ( मनः ) मननम् ( च ) ( गोष्ठे ) वाचालये ( नः ) अस्माकम् ( गाः ) वाणीः। नीतीः। (जनय) उत्पादय (योनिषु)

हमारी ( सख्ये ) मित्रता में ( अस्तु ) होवे, ( परमेष्ठिन् ) हे बड़े ऊंचे पद वाले [ परमेश्वर ! ] ( तम् त्वा ) उस तुझको ( अहम् ) मैं [ मनुष्य ] ( आयुषा ) आयु के साथ और ( वर्चसा ) प्रताप के साथ ( परि ) सब ओर से ( दधामि ) धारण करता हूं ॥ १६ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य परमेश्वर की वेदोक्त आज्ञा पर चल कर अपनी सभा और घर को सुनीतिज्ञ बना कर परस्पर हित करते हैं, वेही संसार में यशस्वी होते हैं ॥ १६ ॥

**परि॑ त्वा धात् सवि॒ता दे॒वो अ॒ग्निर्वर्च॑सा मि॒त्रावरु॑णाव॒भि त्वा॑ । सर्वा॒ अरा॑तीरव॒क्राम॒न्नेही॒दं रा॒ष्ट्रम॑करः सू॒नृता॑वत् २०॥(२)**

**परि॑ । त्वा॒ । धा॒त् । स॒वि॒ता । दे॒वः । अ॒ग्निः । वर्च॑सा । मि॒त्रावरु॑णौ । अ॒भि । त्वा॒ ॥ सर्वाः॑ । अरा॑तीः । अ॒व॒-क्राम॑न् । आ । इ॒हि॒ । इ॒दम् । रा॒ष्ट्रम् । अ॒क॒रः॒ । सू॒नृता॑-वत् ॥२०॥(२)**

भाषार्थ—[ हे परमेश्वर ! ] ( सविता ) प्रेरक, ( देवः ) प्रकाशमान ( अग्निः ) अग्नि [ सूर्य्य आदि ] ने ( वर्चसा ) तेज के साथ [ वर्त्तमान ] (त्वा) तुझको ( परि ) सब ओर से ( धात् ) धारण किया है और (मित्रावरुणौ) प्राण और अपान वायु ने ( त्वा ) तुझको (अभि ) सब ओर से [ धारण किया है ]। [ हे सेनापते राजन् ! ] ( सर्वाः ) सब ( अरातीः ) वैरी दलों को ( अवक्रामन् ) लतियाता हुआ तू ( आ इहि ) आ, ( इदम् राष्ट्रम् ) इस राज्य को तू ने ( सूनृतावत् ) सुन्दर नीति युक्त ( अकरः ) बनाया है ॥ २० ॥

---

गृहेषु ( प्रजाः ) पुत्रपौत्रराज्यजनान् ( अहम् ) मनुष्यः ( दधामि ) स्थापयामि । अन्यत् पूर्ववत् म० १७ ॥

२०—( परि ) ( त्वा ) परमेश्वरम् ( धात् ) अदधात् । धारितवान् ( सविता ) प्रेरकः ( देवः ) प्रकाशमानः (अग्निः ) सूर्य्यादिः ( वर्चसा ) तेजसा ( मित्रावरुणौ ) प्राणापानौ ( अभि ) प्रति ( त्वा ) ( सर्वाः ) ( अरातीः ) अदानशीलाः शत्रवः ( अवक्रामन् ) पादेन अधोगमयन् ( इह ) ( इदम् ) ( राष्ट्रम् ) राज्यम् ( अकरः ) कृतवानसि ( सूनृतावत् ) सुनीतियुक्तम् ॥

भावार्थ—जिस प्रकार परमेश्वर सब अग्नि, सूर्य्य, वायु आदि पदार्थों को वश में करके सृष्टि का राज्य करता है, इसी प्रकार मनुष्य जितेन्द्रिय हो कर विघ्नों को हटा कर आनन्द करे ॥ २० ॥

यं त्वा पृषती रथे प्रष्टिर्वहति रोहित। शुभा यासि रिणन्नपः॥२१॥

यम् । त्वा । पृषती । रथे । प्रष्टिः । वहति । रोहित ॥ शुभा । यासि । रिणन् । अपः ॥ २१ ॥

भाषार्थ—(रोहित) हे सबके उत्पन्न करने वाले [परमेश्वर !] (यम् त्वा) जिस तुझको ( प्रष्टिः ) प्रश्न योग्य ( पृषती ) सींचने वाली [ प्रकृति ] ( रथे ) रमण योग्य [ संसार ] में ( वहति ) प्राप्त होती है । वह तू (अपः) प्रजाओं को ( शुभा ) शोभा के साथ ( रिणन् ) चलाता हुआ ( यासि ) चलता है ॥ २१ ॥

भावार्थ—खोजने से विवेकी लोग निश्चय करते हैं कि सर्वव्यापक, सर्वनियन्ता परमेश्वर के सामर्थ्य से असीम प्रकृति में संयोग वियोग होने से संसार का प्रादुर्भाव होता है ॥ २१ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—म० ८।७।२८॥

अनुव्रता रोहिणी रोहितस्य सूरिः सुवर्णा बृहती सुवर्चाः । तया वाजान् विश्वरूपां जयेम तया विश्वाः पृतना अभि ष्याम ॥ २२ ॥

अनु-व्रता । रोहिणी । रोहितस्य । सूरिः । सु-वर्णा । बृहती । सु-वर्चाः ॥ तया । वाजान् । विश्व-रूपान् । जयेम । तया ।

२१—( यम् ) ( त्वा ) परमेश्वरम् ( पृषती ) वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महत्० । उ० २ । ८४ । पृषु सेचने-अति, ङीप् । सेचनशीला प्रकृतिः (रथे) अ० ४ । १२ । ६ । रमणीये संसारे ( प्रष्टिः ) वसेस्तिः । उ० ४ । १८० । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्-ति प्रष्टव्या ( वहति ) प्राप्नोति ( रोहित ) हे सर्वोत्पादक परमेश्वर ( शुभा ) शोभया ( यासि ) गच्छसि । प्राप्नोषि ( रिणन् ) रि हिंसायां गतौ च—शतृ । गमयन् ( अपः ) प्रजाः ॥

तस्य ) उत्पन्न करने वाले [ परमेश्वर ] का (सदः) प्राप्ति योग्य पद है, (असौ) वही ( पन्थाः ) मार्ग है, ( येन ) जिस से ( पृषती ) सींचने वाली [ प्रकृति ] ( याति ) चलती है। ( ताम् ) उस [ प्रकृति ] को ( गन्धर्वाः ) पृथिवी वा जल धारण करने वाले [ मेघ ] और ( कश्यपाः ) रस पीने वाले [ किरण ] ( उत् नयन्ति ) ऊंचा करते हैं, ( ताम् ) उस [ प्रकृति ] को ( कवयः ) बुद्धिमान् लोग ( अप्रमादम् ) विना चूके ( रक्षन्ति ) पालते हैं ॥ २३ ॥

भावार्थ—प्रकृति की चाल के ज्ञान से मनुष्य परमात्मा की महिमा जानकर अनेक लाभ उठाते हैं, जैसे मेघ जल बरसाकर और किरणें जल खींचकर और प्रकाश करके प्रकृति के उत्तम गुणों को दिखाते हैं। बुद्धिमान् लोग इसी प्रकृति को निरन्तर खोजते हुये नवीन नवीन अविष्कार करते हैं ॥ २३ ॥

**सूर्य॑स्याश्वा॒ हर॑यः केतु॒मन्तः॒ सदा॑ वहन्त्य॒मृताः॑ सु॒खं रथ॑म् ।**
**घृ॒त॒पावा॒ रोहि॑तो॒ भ्राज॑मानो॒ दिवं॑ दे॒वः पृष॑ती॒मा वि॑वेश ॥२४**

**सूर्य॑स्य । अश्वाः॑ । हर॑यः । के॒तु॒-मन्तः॑ । सदा॑ । व॒ह॒न्ति॒ । अ॒मृताः॑ । सु॒-खम् । रथ॑म् ॥ घृ॒त॒-पावा॑ । रोहि॑तः । भ्राज॑मानः । दिव॑म् । दे॒वः । पृष॑तीम् । आ । वि॒वे॒श ॥ २४ ॥**

भाषार्थ—( सूर्यस्य ) सब के चलाने वाले [ परमेश्वर ] के ( अश्वाः ) व्यापक ( केतुमन्तः ) विज्ञानमय ( अमृताः ) अमर [ अविनाशी वा पुरुषार्थी ]

---

उत्पत्तिशक्तिः ( रोहितस्य ) म० १। सर्वोत्पादकस्य परमेश्वरस्य ( असौ ) ( पन्थाः ) मार्गः ( पृषती ) म० २१। सेचनशीला प्रकृतिः ( येन ) पथा (याति) गच्छति ( ताम् ) प्रकृतिम् ( गन्धर्वाः ) कॄगॄशॄदृभ्यो वः। उ० १। १५५। गो+ धृञ् धारणे—वप्रत्ययः, गोर्गमादेशः। गोः पृथिव्या जलस्य वा धारकाः। मेघाः (कश्यपाः) अ० १। १४। ४। कश शब्दे—करणे यत्। कशति अनेनेति कश्यं रसः। कश्य+पा पाने—क। रसस्य पानशीलाः किरणाः ( उन्नयन्ति ) उन्नतां व्याख्यातां कुर्वन्ति ( ताम् ) ( रक्षन्ति ) ( कवयः ) मेधाविनः ( अप्रमादम् ) सावधानं यथा तथा ॥

२४—( सूर्यस्य ) सर्वप्रेरकस्य परमेश्वरस्य ( अश्वाः ) अशू व्याप्तौ—क्वन्। व्यापकाः (हरयः) स्वीकरणीया गुणाः (केतुमन्तः) चायः किः। उ० १। ७४। चायृ

( हरयः ) स्वीकार योग्य गुण ( रथम् ) रमण योग्य संसार को ( सुखम् ) सुख से ( सदा ) सदा ( वहन्ति ) ले चलते हैं। ( घृतपावा ) सेचन सामर्थ्य [ वृद्धि ] की रक्षा करने वाले ( भ्राजमानः ) प्रकाशमान ( देवः ) ज्ञानवान् ( रोहितः ) सब को उत्पन्न करने वाले [ परमेश्वर ] ने ( दिवम् ) व्यवहार कुशल ( पृषतीम् ) सींचने वाली [ प्रकृति ] में ( आ विवेश ) प्रवेश किया है॥२४॥

भावार्थ—जिस परमात्मा के नियमों से यह संसार चल रहा है, वही परमात्मा प्रकृति में प्रवेश करके उसे चेष्टा देता है ॥ २४ ॥

यो रोहि॑तो वृष॒भस्ति॒ग्मशृ॑ङ्गः पर्य॒ग्निं परि॒ सूर्यं॑ ब॒भूव॑ । यो वि॑ष्ट॒भ्नाति॑ पृथि॒वीं दिवं॑ च॒ तस्मा॑द् दे॒वा अधि॒ सृष्टीः॑ सृजन्ते ॥ २५ ॥

यः । रोहि॑तः । वृ॒ष॒भः । ति॒ग्म-शृ॑ङ्गः । परि॑ । अ॒ग्निम् । परि॑ । सूर्य॑म् । ब॒भूव॑ ॥ यः । वि॒-स्त॒भ्नाति॑ । पृ॒थि॒वीम् । दिव॑म् । च॒ । तस्मा॑त् । दे॒वाः । अधि॑ । सृष्टीः॑ । सृ॒ज॒न्ते॒ ॥ २५ ॥

भाषार्थ—( यः ) जो ( वृषभः ) महाशक्तिमान् ( तिग्मशृङ्गः ) तीव्र तेजवाले ( रोहितः ) सब के उत्पन्न करने वाले [ परमेश्वर ] ने ( अग्निम् ) अग्नि को ( परि ) सब ओर से और ( सूर्यम् ) सूर्य को ( परि ) सब ओर से ( बभूव ) प्राप्त किया है। ( यः ) जो [ परमेश्वर ] ( पृथिवीम् ) पृथिवी ( च )

---

पूजानिशामनयोः—तु। केतुः प्रज्ञानाम—निघ० ३।९। विज्ञानमयाः ( सदा ) ( वहन्ति ) गमयन्ति ( अमृताः ) अमरणाः। पुरुषार्थयुक्ताः ( सुखम् ) सुखेन ( रथम् ) म० २१। रमणयोग्यं संसारम् ( घृतपावा ) आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च। पा० ३।२।७४। घृत+पा रक्षणे-वनिप्। सेचनबलस्य रक्षकः ( रोहितः ) सर्वोत्पादकः ( भ्राजमानः ) प्रकाशमानः ( दिवम् ) व्यवहारकुशलाम् ( देवः ) ज्ञानवान् ( पृषतीम् ) सेचनकुशलां प्रकृतिम् ( आ विवेश ) प्रविष्टवान् ॥

२५—( यः ) ( रोहितः ) ( वृषभः ) महाशक्तिमान् ( तिग्मशृङ्गः ) तीव्रतेजाः ( परि ) सर्वतः ( अग्निम् ) प्रत्यक्षम् ( परि ) ( सूर्यम् ) आदित्यमण्डलम् ( यः ) ( विष्टभ्नाति ) विशेषेणावलम्बते ( पृथिवीम् ) ( दिवम् ) आकाशम् ( च

और (दिवम्) आकाश को (विष्टभ्नाति) विविध प्रकार थांमता है, (तस्मात्) उसी [परमेश्वर] से (देवाः) दिव्य नियम (सृष्टीः) सृष्टियों को (अधि) अधिकार पूर्वक (सृजन्ते) उत्पन्न करते हैं ॥ २५ ॥

भावार्थ—परमेश्वर ने प्रत्यक्ष अग्नि, सूर्य आदि और सब लोकों को अपने नियम से उत्पन्न किया है, उसी की उपासना सब मनुष्य करें ॥ २५ ॥

**रोहि॑तो दि॒वमारु॑हन्मह॒तः पर्य॑र्ण॒वात् । सर्वा॑ रुरोह॒ रोहि॑तो॒ रुहः॑ ॥ २६ ॥**

**रोहि॑तः । दिव॑म् । आ । अ॒रु॒ह॒त् । म॒ह॒तः । परि॑ । अ॒र्ण॒वात् ॥ सर्वाः॑ । रु॒रो॒ह॒ । रोहि॑तः । रुहः॑ ॥ २६ ॥**

भाषार्थ—(रोहितः) सब के उत्पन्न करनेवाले [परमेश्वर] ने (महतः) विशाल (अर्णवात्) समुद्र [अगम्य सामर्थ्य] में से (दिवम्) व्यवहार को (परि) सब ओर से (आ अरुहत्) प्रकट किया है। (रोहितः) सब के उत्पन्न करने वाले [परमेश्वर] ने (सर्वाः) सब (रुहः) उत्पन्न करने की सामग्रियों को (रुरोह) उत्पन्न किया है ॥ २६ ॥

भावार्थ—परमेश्वर ने प्रत्येक कार्य का आदि कारण होकर सब को उत्पन्न किया है ॥ २६ ॥

**वि मि॑मीष्व॒ पय॑स्वतीं घृ॒ताचीं॑ दे॒वानां॑ धे॒नुरन॑पस्पृगे॒षा । इन्द्रः॒ सोमं॑ पिबतु॒ क्षेमो॑ अस्त्व॒ग्निः प्र स्तौ॑तु॒ वि मृधो॑ नुदस्व ॥ २७ ॥**

**वि । मि॒मी॒ष्व॒ । पय॑स्वतीम् । घृ॒ताची॑म् । दे॒वाना॑म् । धे॒नुः ।**

---

(तस्मात्) परमेश्वरात् (देवाः) दिव्यनियमाः (अधि) अधिकृत्य (सृष्टीः) रचनाः। सृज्यमानान् पदार्थान् (सृजन्ते) रचयन्ति ॥

२६—(रोहितः) सर्वोत्पादकः (दिवम्) प्रत्येकव्यवहारम् (आ अरुहत्) प्रादुष्कृतवान् (महतः) विशालात् (परि) सर्वतः (अर्णवात्) समुद्रात्। अगम्यसामर्थ्यात् (सर्वाः) (रुरोह) जनयामास (रोहितः) (रुहः) सृष्टि-सामग्रीः ॥

अनप-स्पृक् । एषा ॥ इन्द्रः । सोमम् । पिबतु । क्षेमः । अस्तु । अग्निः । प्र । स्तौतु । वि । मृधः । नुदस्व ॥ २७ ॥

भाषार्थ—[ हे विद्वान् ! ] (पयस्वतीम्) उत्तम अन्नवाली और (घृताचीम्) जल पहुंचाने वाली [ प्रकृति ] को (वि) विविध प्रकार (मिमीष्व) नाप, (एषा) यह (देवानाम्) विद्वानों की (अनपस्पृक्) न रोकने वाली (धेनुः) तृप्ति करनेवाली [ गौ के समान ] है। (इन्द्रः) ऐश्वर्यवान् [ यह मनुष्य ] (सोमम्) अमृत (पिबतु) पान करे, (क्षेमः) सकुशल (अस्तु) होवे, और (अग्निः) ज्ञानवान् [ यह पुरुष ] (प्र स्तौतु) स्तुति करे, तू (मृधः) वैरियों को (वि नुदस्व) निकाल दे ॥ २७ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य सृष्टि के बीच खोज लगाते चले चलते हैं, वे निर्विघ्न होकर ऐश्वर्य प्राप्त करके सकुशल रहके और परमात्मा के गुण गाते हुये शत्रुओं का नाश करते हैं ॥ २७ ॥

समिद्धो अग्निः समिधानो घृतवृद्धो घृताहुतः ।
अभीषाड् विश्वाषाडग्निः सपत्नान् हन्तु ये मम ॥ २८ ॥

सम्-इद्धः । अग्निः । सम्-इधानः । घृत-वृद्धः । घृत-आहुतः ॥ अभीषाट् । विश्वाषाट् । अग्निः । स-पत्नान् । हन्तु । ये । मम ॥ २८ ॥

२७—(वि) विविधम् (मिमीष्व) माङ् माने शब्दे च । मानेन प्राप्नुहि (पयस्वतीम्) अन्नवतीम् (घृताचीम्) घृतं जलमञ्चयति प्रापयति या तां प्रकृतिम् (देवानाम्) विदुषाम् (धेनुः) अ० ३ । १० । १ । धि धारणे तर्पणे च—नु । धेनुर्धयतेर्वा धिनोतेर्वा—निरु० ११ । ४२ । तर्पयित्री (अनपस्पृक्) स्पृश संस्पर्शने—क्विप् । अप्रतिबाधिका (एषा) प्रकृतिः (इन्द्रः) ऐश्वर्यवान् मनुष्यः (सोमम्) अमृतम् । मोक्षसुखम् (पिबतु) अनुभवतु (क्षेमः) सकुशलः (अस्तु) (अग्निः) विद्वान् पुरुषः (प्र) प्रकर्षेण (स्तौतु) प्रशंसतु (वि) पृथग्भावे (मृधः) हिंसकान् (नुदस्व) प्रेरय ॥

भाषार्थ—[जैसे] (समिद्धः) प्रकाशमान किया गया और ( समिधानः ) प्रकाशमान होता हुआ ( घृताहुतः ) घी चढ़ाया गया और ( घृतवृद्धः ) घी से बढ़ा हुआ ( अग्निः ) अग्नि हो। [ वैसे ही ] ( अभीषाट् ) सब ओर से जीतने वाला, ( विश्वाषाट् ) सब को हराने वाला ( अग्निः ) तेजस्वी [ शूर पुरुष ] ( सपत्नान् ) वैरियों को ( हन्तु ) मारे, ( ये ) जो ( मम ) मेरे हैं ॥ २८ ॥

भावार्थ—जैसे अग्नि घृत आदि हव्य पदार्थ से प्रज्वलित होकर रोग कारक दोष को नाश करता है, वैसे ही मनुष्य विद्या और वीरता से प्रतापी होकर शत्रुओं को नाश करे, यह ईश्वर का नियम है ॥ २८ ॥

हन्त्वैनान् प्र दहुत्वरिर्यो नः पृतन्यति ।
क्रुव्यादाग्निना वयं सुपत्नान् प्र दहामसि ॥ २९ ॥

हन्तु । एनान् । प्र । दहतु । अरिः । यः । नः । पृतन्यति ॥
क्रव्य-अदा । अग्निना । वयम् । स-पत्नान् । प्र । दहामसि॥२९

भाषार्थ—वह [ शूर पुरुष ] ( एनान्=एनम् ) उसको ( हन्तु ) मारे, ( प्र दहतु ) जला देवे, ( यः अरिः ) जो बैरी ( नः ) हम पर ( पृतन्यति ) सेना चढ़ाता है। ( क्रव्यादा ) मांस भक्षक [ मृतक दाहक ] ( अग्निना ) अग्नि से [ जैसे, वैसे ] ( वयम् ) हम ( सपत्नान् ) वैरियों को ( प्र दहामसि ) जलाये देते हैं ॥ २९ ॥

---

२८—( समिद्धः ) प्रदीप्तः ( अग्निः ) होमाग्निः ( समिधानः ) प्रदीप्यमानः (घृतवृद्धः) घृतादिहव्येन प्रवृद्धः ( घृताहुतः ) घृतं हव्यद्रव्यमाहुतं दत्तं यस्मै सः ( अभीषाट् ) अ० १२ । १ । ५४ । सर्वतोजेता ( विश्वाषाट् ) अ० १२ । १ । ५४ । सर्वजेता ( अग्निः ) तेजस्वी शूरः ( सपत्नान् ) शत्रून् ( हन्तु ) मारयतु ( ये ) ( मम ) ॥

२९—( हन्तु ) ( एनान् ) एकवचनस्य बहुवचनम् । एनम् । अरिम् ( प्र ) प्रकर्षेण ( दहतु ) भस्मीकरोतु ( अरिः ) शत्रुः ( यः ) ( नः ) अस्मान् ( पृतन्यति ) पृतनया सेनया युध्यते ( क्रव्यादा ) मांसभक्षकेन । शवदाहकेन ( अग्निना ) भौतिकेन ( वयम् ) धार्मिकाः ( सपत्नान् ) अरीन् ( प्र ) ( दहामसि ) दहामः ॥

भावार्थ—ज्ञानवान् शूर पुरुष अपने शत्रु दोषों को इस प्रकार भस्म कर दे, जैसे अग्नि से मृतक शरीर भस्म किया जाता है। यह ईश्वर नियम सब मनुष्यों को मानना चाहिये ॥ २६ ॥

अवाचीनानवं जहीन्द्र वज्रेण बाहुमान् ।
अधा सपत्नान् मामकानग्नेस्तेजोभिरादिषि ॥ ३० ॥ ( ३ )

अवाचीनान् । अव । जहि । इन्द्र । वज्रेण । बाहु-मान् ॥
अध । स-पत्नान् । मामकान् । अग्नेः । तेजः-भिः । आ ।
अदिषि ॥ ३० ॥ ( ३ )

भाषार्थ—( इन्द्र ) हे बड़े ऐश्वर्य वाले पुरुष ! ( बाहुमान् ) बलवान् भुजाओं वाला तू ( वज्रेण ) वज्र से ( अवाचीनान् ) नीचों [ अधार्मिकों ] को ( अव जहि ) मार गिरा। (अध) फिर ( मामकान् ) अपने ( सपत्नान् ) वैरियों को ( अग्नेः ) अग्नि के ( तेजोभिः ) तेजों से ( आ अदिषि ) मैंने पकड़ लिया है ॥ ३० ॥

भावार्थ—प्रजागण बली, पराक्रमी, प्रतापी राजा को स्वीकार करके शत्रुओं के मारने में सहायक होवें। सब मनुष्य इस ईश्वर नियम का पालन करें ॥ ३० ॥

अग्ने सपत्नानधरान् पादयास्मद् व्यथया सजातमुत्पिपानं बृहस्पते । इन्द्राग्नी मित्रावरुणावधरे पद्यन्तामप्रतिमन्यूयमानाः ॥ ३१ ॥

अग्ने । स-पत्नान् । अधरान् । पादय । अस्मत् । व्यथय । स-जातम् । उत्-पिपानम् । बृहस्पते ॥ इन्द्राग्नी इति । मित्रावरुणौ । अधरे । पद्यन्ताम् । अप्रति-मन्यूयमानाः ॥ ३१ ॥

३०—( अवाचीनान् ) अधोगतीन् । अधार्मिकान् ( अव जहि ) विनाशय ( इन्द्र ) हे परमैश्वर्यवन् सेनापते ( वज्रेण ) शस्त्रेण ( बाहुमान् ) प्रबलभुजः ( अध ) अथ ( सपत्नान् ) ( मामकान् ) अ० १ । २६ । ५ । मम सम्बन्धिनः ( अग्नेः ) पावकस्य ( तेजोभिः ) ज्वालाभिः ( आ अदिषि ) ददातेर्लुङ् । गृहीतवानस्मि ॥

भाषार्थ—( अग्ने ) हे प्रतापी राजन् ! ( सपत्नान् ) वैरियों को ( अस्मत् ) हमसे ( अधरान् ) नीचे ( पादय ) गिरा दे, ( बृहस्पते ) हे बड़ी विद्याओं के स्वामी ! [ राजन् ] ( उत्पिपानम् ) टेढ़े चढ़ते हुये ( सजातम् ) समान जन्म वाले [ भाई बन्धु ] को ( व्यथय ) पीड़ा दे । ( इन्द्राग्नी ) हे सूर्य और बिजुली [ के समान प्रताप और स्फूर्ति वाले ! ] ( मित्रावरुणौ ) हे प्राण और अपान ! [ के समान सुखदायक और दुःखनाशक पुरुष ] ( अप्रतिमन्यूयमानाः ) [ हमारे ] प्रतिकूल क्रोध न कर सकने योग्य [ शत्रु लोग ] ( अधरे ) नीचे होकर ( पद्यन्ताम् ) गिर जावें ॥ ३१ ॥

भावार्थ—विद्वान् प्रतापी राजा पक्षपात छोड़कर धर्म विरोधी दुराचारी बन्धु आदि को भी अवश्य दण्ड देकर वश में रक्खे ॥ ३१ ॥

उद्यंस्त्वं देव सूर्य सपत्नानव मे जहि ।
अवैनानश्मना जहि ते यन्त्वधमं तमः ॥ ३२ ॥

उत्-यन् । त्वम् । देव । सूर्य । स-पत्नान् । अव । मे । जहि ॥ अव । एनान् । अश्मना । जहि । ते । यन्तु । अध-मम् । तमः ॥ ३२ ॥

भाषार्थ—( देव ) हे विजय चाहने वाले ! ( सूर्य ) हे सर्वप्रेरक राजन् ! ( उद्यन् त्वम् ) ऊंचा चढ़ता हुआ तू ( मे ) मेरे ( सपत्नान् ) वैरियों को ( अव

३१—( अग्ने ) हे प्रतापिन् राजन् ( सपत्नान् ) ( अधरान् ) नीचान् । पामरान् ( पादय ) पातय ( अस्मत् ) अस्माकं सकाशात् ( व्यथय ) पीडय ( सजातम् ) समानजन्मानं बन्ध्वादिकम् ( उत्पिपानम् ) अ० ५ । २० ७ । पि गतौ यङि शानचि छान्दसं रूपम् । उत्पेपीयमानम् । कुटिलमुद्गच्छन्तम् ( बृहस्पते ) बृहतीनां विद्यानां स्वामिन् ( इन्द्राग्नी ) सूर्यविद्युतौ यथा प्रतापिन् स्फूर्तिमन् ( मित्रावरुणौ ) प्राणापानवत् सुखप्रद दुःखनाशक ( अधरे ) पामराः सन्तः ( पद्यन्ताम् ) अधोगच्छन्तु ( अप्रतिमन्यूयमानाः ) कण्ड्वादिभ्यो यक् । पा० ३ । १ । २७ । मन्यु-यक् । अस्माकं प्रतिकूलं क्रोधं कर्तुमशक्याः ॥

३२—( उद्यन् ) उद्गच्छन् ( त्वम् ) ( देव ) विजिगीषो ( सूर्य ) सर्वप्रेरक राजन् ( सपत्नान् ) ( मे ) मम ( अव जहि ) विनाशय ( एनान् ) सपत्नान्

जहि ) मार गिरा । ( पतान् ) इन [ शत्रुओं ] को ( अश्मना ) पत्थर [ आदि गिराने ] से ( अव जहि ) मार गिरा, ( ते ) वे लोग ( अधमम् ) बड़े नीचे ( तमः ) अन्धकार में ( यन्तु ) जावें ॥ ३२ ॥

भावार्थ—राजा को योग्य है कि न्याय व्यवहार में प्रकाशमान होकर शत्रुओं को यथापराध दण्ड देकर कारागार में पीड़ा देवें ॥ ३२ ॥

**वृत्सो विराजो वृष॒भो म॑तीनामा रु॑रोह शु॒क्रपृ॑ष्ठोऽन्तरि॑क्षम् ।**
**घृ॒तेना॒र्कम॒भ्य॑र्चन्ति वृ॒त्सं ब्रह्म॒ सन्तं॒ ब्रह्म॑णा वर्धयन्ति ॥३३॥**

वृत्सः । वि॒ऽराजः॑ । वृ॒ष॒भः । म॒तीना॑म् । आ । रु॒रोह॒ । शु॒क्रऽपृ॑ष्ठः । अ॒न्तरि॑क्षम् ॥ घृ॒तेन॑ । अ॒र्कम् । अ॒भि । अ॒र्च॒न्ति॒ । वृ॒त्सम् । ब्रह्म॑ । सन्त॑म् । ब्रह्म॑णा । व॒र्ध॒य॒न्ति॒ ॥ ३३ ॥

भाषार्थ—( वत्सः ) उपदेश करने वाला, ( विराजः ) बड़े ऐश्वर्य वाला, ( शुक्रपृष्ठः ) वीरता बढ़ाने वाला ( वृषभः ) बड़ी शक्ति वाला [ पुरुष ] ( मतीनाम् ) बुद्धिमानों के ( अन्तरिक्षम् ) मध्यवर्ती दृश्य पर ( आ रुरोह ) ऊंचा हुआ है । वे [ बुद्धिमान् लोग ] ( घृतेन ) प्रकाश के साथ [ वर्तमान ] ( अर्कम् ) पूजनीय, ( वत्सम् ) उपदेश करने वाले [ परमेश्वर ] को ( अभि ) सब ओर से ( अर्चन्ति ) पूजते हैं और ( सन्तम् ) सेवनीय ( ब्रह्म ) ब्रह्म [ सब से बड़े परमेश्वर ] को ( ब्रह्मणा ) वेद द्वारा ( वर्धयन्ति ) बढ़ाते हैं [ सराहते हैं ] ॥ ३३ ॥

---

( अश्मना ) प्रस्तरादिना ( अवजहि ) ( ते ) शत्रवः ( यन्तु ) गच्छन्तु ( अधमम् ) अतिनिकृष्टम् ( तमः ) अन्धकारम् ॥

३३—( वत्सः ) वद कथने सप्रत्ययः । उपदेशकः ( विराजः ) राजाहःसखिभ्यष्टच् । पा० ५ । ४ । ९१ । विराजन्—टच्, तत्पुरुषे । विविधैश्वर्यवान् ( वृषभः ) शक्तिमान् ( मतीनाम् ) मतयो मेधाविनः—निघ० ३ । १५ । मेधाविनां मध्ये ( आरुरोह ) आरूढवान् ( शुक्रपृष्ठः ) शुक्रस्य वीर्यस्य पराक्रमस्य पृष्ठं सेचनं यस्मात् सः ( अन्तरिक्षम् ) अन्तर् मध्ये ईक्ष्यमाणं दृश्यमानं पदम् ( घृतेन ) प्रकाशेन सह ( अर्कम् ) अर्को देवो भवति यदेनमर्चन्ति—निरु० ५ । ४ । अर्चनीयम् ( अभि ) अभितः ( अर्चन्ति ) पूजयन्ति ( वत्सम् ) उपदेशकम् ( ब्रह्म ) प्रवृद्धं परमात्मानम् ( सन्तम् ) हसिमृग्रिण्वामि० । उ० ३ । ८६ । षण संभक्तौ—तन् । सेवनीयम् ( ब्रह्मणा ) वेदज्ञानेन ( वर्धयन्ति ) स्तुवन्ति ॥

भावार्थ—जिस परमेश्वर ने बड़े बड़े पराक्रमी शूर वीर पुरुष बनाये हैं, उसकी महिमा को ज्ञानी लोग जानकर संसार में प्रकट करते हैं ॥ ३३ ॥

दिवं च रोह पृथिवीं च रोह राष्ट्रं च रोह द्रविणं च रोह ।
प्रजां च रोहामृतं च रोह रोहितेन तन्वं सं स्पृशस्व ॥३४॥

दिवम् । च । रोह । पृथिवीम् । च । रोह । राष्ट्रम् । च । रोह । द्रविणम् । च । रोह ॥ प्र-जाम् । च । रोह । अमृतम् । च । रोह । रोहितेन । तन्वम् । सम् । स्पृशस्व ॥ ३४

भाषार्थ—[ हे राजन् ! ] ( दिवम् ) व्यवहार को ( च ) निश्चय करके ( रोह ) प्रकट कर, ( च ) और ( पृथिवीम् ) पृथिवी [ की विद्या ] को ( रोह ) प्रकट कर, (च) और ( राष्ट्रम् ) राज्य को ( रोह ) प्रकट कर, ( च ) और ( द्रविणम् ] धन को ( रोह ) प्रकट कर । ( च ) और ( प्रजाम् ) प्रजा [ पुत्र पौत्र राज्य जन ] को ( रोह ) प्रकट कर, ( च ) और ( अमृतम् ) अमरपन [ पुरुषार्थ ] के ( रोह ) प्रकट कर, (रोहितेन) सब के उत्पन्न करने वाले [ परमेश्वर ] के साथ ( तन्वम् ) अपने विस्तार को ( सं स्पृशस्व ) संयुक्त कर ॥ ३४ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य प्रत्येक व्यवहार और विद्या में कुशल होता है, वह राज्य की सब प्रकार वृद्धि करता हुआ परमेश्वर की महिमा में अपने आत्मा को ऊंचा बनाता है ॥ ३४ ॥

ये देवा राष्ट्रभृतोऽभितो यन्ति सूर्यम् ।
तैष्टे रोहितः संविदानो राष्ट्रं दधातु सुमनस्यमानः ॥ ३५ ॥

ये । देवाः । राष्ट्र-भृतः । अभितः । यन्ति । सूर्यम् ॥ तैः ।

---

३४—( दिवम् ) व्यवहारम् ( च ) अवधारणे ( रोह ) रोहय । प्रादुर्भावय ( पृथिवीम् ) भूमिविद्याम् ( च ) ( रोह ) ( राष्ट्रम् ) राज्यम् ( च ) ( रोह ) ( द्रविणम् ) धनम् ( च ) ( रोह ) ( प्रजाम् ) पुत्रपौत्रराज्यजनरूपाम् ( च ) ( रोह ) ( अमृतम् ) अमरणम् । पौरुषम् (च) ( रोह ) ( रोहितेन ) सर्वोत्पादकेन परमेश्वरेण ( तन्वम् ) विस्तृतिम् ( सं स्पृशस्व ) संयोजय ।

ते । रोहितः । सम्-विदानः । राष्ट्रम् । दधातु । सु-मनस्यमानः ॥ ३५ ॥

भाषार्थ—[ हे राजन् ! ] ( ये ) जो ( राष्ट्रभृतः ) राज्य पोषक ( देवाः ) विजय चाहने वाले पुरुष ( सूर्यम् ) सब के चलाने वाले [ परमेश्वर ] को ( अभितः ) सब ओर से ( यन्ति ) प्राप्त होते हैं। ( तैः ) उनसे ( संविदानः ) मिलता हुआ, ( सुमनस्यमानः ) प्रसन्न चित्त ( रोहितः ) सब का उत्पन्न करने वाला [ परमेश्वर ] ( ते ) तेरे ( राष्ट्रम् ) राज्य को ( दधातु ) पुष्ट करे ॥ ३५ ॥

भावार्थ—जिस राज्य में विद्वान् लोग ईश्वर की आज्ञा का पालन करते हैं, वह राज्य सदा बढ़ता रहता है ॥ ३५ ॥

उत् त्वा यज्ञा ब्रह्मपूता वहन्त्यध्वगतो हरयस्त्वा वहन्ति ।
तिरः समुद्रमति रोचसेऽर्णवम् ॥ ३६ ॥

उत् । त्वा । यज्ञाः । ब्रह्म-पूताः । वहन्ति । अध्व-गतः । हरयः । त्वा । वहन्ति ॥ तिरः । समुद्रम् । अति । रोचसे । अर्णवम् ॥ ३६ ॥

भाषार्थ—[ हे परमेश्वर ! ] ( त्वा ) तुझ को ( ब्रह्मपूताः ) ब्रह्माओं [ वेद वेत्ताओं ] द्वारा शुद्ध किये गये ( यज्ञाः ) यज्ञ [ संगतियोग्य व्यवहार ] ( उत् ) उत्तमता से ( वहन्ति ) प्राप्त होते हैं, ( अध्वगतः ) [ वेद विहित ] मार्ग पर चलने वाले ( हरयः ) मनुष्य ( त्वा ) तुझ को ( वहन्ति ) पाते हैं।

३५—( ये ) ( देवाः ) विजिगीषवः ( राष्ट्रभृतः ) राज्यपोषकाः ( यन्ति ) प्राप्नुवन्ति ( सूर्यम् ) सर्वप्रेरकं परमेश्वरम् ( तैः ) देवैः ( ते ) तव ( रोहितः ) सर्वोत्पादकः परमेश्वरः ( संविदानः ) संगच्छमानः ( राष्ट्रम् ) राज्यम् ( दधातु ) पुष्णातु ( सुमनस्यमानः ) शोभनमनाः ॥

३६—( उत् ) उत्तमतया ( त्वा ) परमात्मानम् ( यज्ञाः ) संगतियोग्यव्यवहाराः ( ब्रह्मपूताः ) वेदवेतृभिः शोधिताः ( वहन्ति ) प्राप्नुवन्ति ( अध्वगतः ) वेदविहितमार्गगन्तारः ( हरयः ) मनुष्याः-निघ० २ । ३ ( त्वा ) ( वहन्ति )

( अर्णवम् ) जल से भरे ( समुद्रम् ) समुद्र को (तिरः) तिरस्कार (अति) अत्यन्त करके ( रोचसे ) प्रकाशमान होता है ॥ ३६ ॥

भावार्थ—परमेश्वर में सब पदार्थ व्याप्त हैं, वेदानुयायी पुरुष बहुत खोज कर अगम्य स्थानों में भी पाकर आनन्दित होते हैं ॥ ३६ ॥

रोहिते द्यावापृथिवी अधि श्रिते वसुजिति गोजिति संधनाजिति। सहस्रं यस्य जनिमानि सप्त च वोचेयं ते नाभिं भुवनस्याधि मज्मनि ॥ ३७ ॥

रोहिते। द्यावापृथिवी इति। अधि। श्रिते इति। वसु-जिति। गो-जिति। सं-धन-जिति॥ सहस्रम्। यस्य। जनि-मानि। सप्त। च। वोचेयम्। ते। नाभिम्। भुवनस्य। अधि। मज्मनि॥ ३७ ॥

भाषार्थ—( वसुजिति ) निवास स्थानों के जीतने वाले, ( गोजिति ) विद्याओं के जीतने वाले,(संधनजिति)संपूर्ण धन के जीतने वाले (रोहिते) सबके उत्पन्न करने वाले [ परमेश्वर ] में ( द्यावापृथिवी ) सूर्य और पृथिवी ( अधि ) अधिकार पूर्वक ( श्रिते ) ठहरे हुये हैं। ( यस्य ) जिस [ परमेश्वर ] के ( सहस्रम् ) सहस्र [ असंख्य ] ( जनिमानि ) उत्पन्न करने के कर्म ( च ) निश्चय करके ( सप्त ) सात [ त्वचा; नेत्र, कान, जिह्वा नाक, मन और बुद्धि ] के साथ हैं, [ हे परमेश्वर ! ] ( ते ) तेरे ( नाभिम् ) सम्बन्ध को ( भुवनस्य ) संसार के ( मज्मनि ) बल के भीतर ( अधि ) अधिकार पूर्वक ( वोचेयम् ) मैं बतलाऊं ॥ ३७ ॥

( तिरः ) तिरस्कृत्य ( समुद्रम् ) समुद्रवदगम्यम् ( अति ) अत्यन्तम् ( रोचसे ) दीप्यसे ( अर्णवम् ) जलपूर्णम् ॥

३७—( रोहिते ) म० १ ( द्यावापृथिवी ) सूर्यभूमी ( अधि ) अधिकृत्य ( श्रिते ) आश्रिते ( वसुजिति ) निवासानां जेतरि ( गोजिति ) विद्यानां जेतरि ( संधनजिति ) सांहितिको दीर्घः। समस्तधनानां प्रापके ( सहस्रम् ) बहूनि। असंख्यानि ( जनिमानि ) प्रजननकर्माणि ( सप्त ) सप्तभिस्त्वक्चक्षुःश्रोत्ररसनाघ्राणमनोबुद्धिभिः सह ( च ) निश्चयेन। अन्यत् पूर्ववत्—म० १४ ॥

भावार्थ—वह सर्वव्यापक सर्वशक्तिमान् परमेश्वर सब लोकों का स्वामी है, उसने शरीरों को इन्द्रियों सहित बनाया है, उसी को जितेन्द्रिय योगी जन प्राप्त होकर सुखी होते हैं ॥ ३७ ॥

इस मन्त्र का अन्तिम पाद ऊपर मन्त्र १४ में आया है ॥

यशा यासि प्रदिशो दिशश्च यशाः पशूनामुत चर्षणीनाम् ।
यशाः पृथिव्या अदित्या उपस्थेऽहं भूयासं सवितेव चारुः ॥३८

यशाः । यासि । प्र-दिशः । दिशः । च । यशाः । पशूनाम् । उत । चर्षणीनाम् ॥ यशाः । पृथिव्याः । अदित्याः । उप-स्थे । अहम् । भूयासम् । सविता-इव । चारुः ॥ ३८ ॥

भाषार्थ—[ हे परमेश्वर ! ] ( यशाः ) यशस्वी तू ( प्रदिशः ) बड़ी दिशाओं ( च ) और ( दिशः ) मध्य दिशाओं में ( यासि ) चलता है, और तू ( पशूनाम् ) पशुओं [ गौ सिंह आदिकों ] ( उत ) और ( चर्षणीनाम् ) मनुष्यों में ( यशाः ) यशस्वी है । ( अहम् ) मैं (पृथिव्याः) पृथिवी की और ( अदित्याः ) अखण्ड वेदवाणी की ( उपस्थे ) गोद में (यशाः ) यशस्वी होकर ( सविता इव ) सब के चलाने वाले शूर [ अथवा सूर्य ] के समान ( चारुः ) शोभायमान ( भूयासम् ) होऊं ॥ ३८ ॥

भावार्थ—जैसे परमेश्वर अपनी महिमा से समस्त लोकों का राजा है, वैसे ही मनुष्य ईश्वर की उपासना से पृथिवी पर प्रिय होकर अपनी उन्नति करते रहें ॥ ३८ ॥

---

३८—( यशाः ) अ० ६ । ३९ । ३ । सुप आत्मनः क्यच् । पा० ३ । १ । ८ । यशस्—क्यच्, ततः क्विप्, अलोपयलोपौ । यशस्कामः । यशस्वी ( यासि ) गच्छसि ( प्रदिशः ) प्रकृष्टा दिशाः ( दिशः ) अन्तर्दिशाः ( च ) समुच्चये ( यशाः ) ( पशूनाम् ) गवादीनाम् ( उत ) अपि ( चर्षणीनाम् ) मनुष्याणाम् ( यशाः ) ( पृथिव्याः ) ( अदित्याः ) अदितिर्वाङ्नाम—निघ० १ । ११ । अखण्डिताया वेदवाण्याः ( उपस्थे ) क्रोडे ( अहम् ) उपासकः ( भूयासम् ) ( सविता इव ) सर्वप्रेरकः शूरः सूर्यो वा यथा ( चारुः ) शोभायमानः ॥

अमुत्र सन्निह वेत्थ इतः संस्तानि पश्यसि ।
इतः पश्यन्ति रोचनं दिवि सूर्यं विपश्चितम् ॥ ३८ ॥

अमुत्र । सन् । इह । वेत्थ । इतः । सन् । तानि । पश्यसि ॥
इतः । पश्यन्ति । रोचनम् । दिवि । सूर्यम् । विपःऽचितम् ३८

भाषार्थ—[ हे परमेश्वर ! ] ( अमुत्र ) वहां पर ( सन् ) रहता हुआ तू ( इह ) यहां ( वेत्थ ) जानता है, ( इतः ) इधर ( सन् ) रहता हुआ ( तानि ) उन [ वस्तुओं ] को ( पश्यसि ) देखता है । ( इतः ) यहां से ( दिवि ) प्रत्येक व्यवहार में ( रोचनम् ) चमकने वाले ( विपश्चितम् ) बुद्धिमान् ( सूर्यम् ) सब के चलाने वाले [ परमेश्वर ] को ( पश्यन्ति ) वे [ विद्वान् ] देखते हैं ॥ ३८ ॥

भावार्थ—परमेश्वर समीप और दूर से सर्वव्यापी होकर सर्वनियन्ता है, ऐसा विचार कर बुद्धिमान् लोग अपने व्यवहारों में उन्नति करते हैं ॥ ३८ ॥

देवो देवान् मर्चयस्यन्तश्चरस्यर्णवे ।
समानमग्निमिन्धते तं विदुः कवयः परे ॥ ४० ॥ ( ४ )

देवः । देवान् । मर्चयसि । अन्तः । चरसि । अर्णवे ॥ सऽमानम् । अग्निम् । इन्धते । तम् । विदुः । कवयः । परे ४०(४)

भाषार्थ—[हे परमेश्वर ! ] ( देवः ) विद्वान् तू ( देवान् ) उत्तम गुणों को ( मर्चयसि ) बतलाता है, ( अर्णवे अन्तः ) समुद्र [ संसार ] के बीच

३८—( अमुत्र ) तत्र । दूरदेशे ( सन् ) वर्तमानः सन् ( इह ) अत्र ( वेत्थ ) जानासि ( इतः ) अत्र ( सन् ) ( तानि ) दूरस्थानि वस्तूनि ( पश्यसि ) निरीक्षसे ( इतः ) ( पश्यन्ति ) अवलोकयन्ति ( रोचनम् ) प्रकाशमानम् ( दिवि ) प्रत्येकव्यवहारे ( सूर्यम् ) सर्वप्रेरकं परमेश्वरम् ( विपश्चितम् ) मेधाविनम्—निघ० ३ । १५ ॥

४०—( देवः ) बुद्धिमान् ( देवान् ) दिव्यगुणान् ( मर्चयसि ) मर्च शब्दे । शब्दयसि । उपदिशसि ( अन्तः ) मध्ये ( चरसि ) विचरसि ( अर्णवे ) समुद्रे

( चरसि ) तू विचरता है। ( समानम् ) समान [ एकरस ] ( तम् ) उस ( अग्निम् ) ज्ञानवान् [ परमेश्वर ] को ( परे ) बड़े ( कवयः ) बुद्धिमान् लोग ( विदुः ) जानते हैं और ( इन्धते ) प्रकाशित होते हैं ॥ ४० ॥

**भावार्थ**—जो परमेश्वर संसार में व्यापक रहकर सदा शुभ गुणों का उपदेश करता है, बुद्धिमान् लोग उसी का उपदेश करके संसार में यश पावें ॥४०॥

**अवः परेण पर एनावरेण पदा वत्सं बिभ्रती गौरुदस्थात्। सा कद्रीची कं स्विदर्धं परागात् क्व स्वित् सूते नहि यूथे अस्मिन् ॥ ४१ ॥**

**अवः। परेण। परः। एना। अवरेण। पदा। वत्सम्। बिभ्रती। गौः। उत्। अस्थात् ॥ सा। कद्रीची। कम्। स्वित्। अर्धम्। परा। अगात्। क्व। स्वित्। सूते। नहि। यूथे। अस्मिन् ॥ ४१ ॥**

**भाषार्थ**—( परेण ) दूर स्थान से ( अवः ) इधर और ( एना ) इस ( अवरेण ) अवर [ समीप स्थान ] से ( परः ) परे [ दूर वर्तमान ] ( वत्सम् ) सब के निवास देने वाले वा उपदेश करने वाले [ परमेश्वर ] को ( पदा ) पद [ अधिकार ] के साथ ( बिभ्रती ) धारण करती हुयी ( गौः ) वेदवाणी ( उत् अस्थात् ) ऊंची उठी है। ( सा ) वह [ वेदवाणी ] ( कद्रीची ) किस ओर

---

( समानम् ) सामान्यम् ( अग्निम् ) ज्ञानवन्तं परमेश्वरम् ( इन्धते ) दीप्यन्ते ( तम् ) प्रसिद्धम् ( विदुः ) जानन्ति ( कवयः ) मेधाविनः—निघ० ३। १५ ( परे ) श्रेष्ठाः ॥

४१—अयं मन्त्रो व्याख्यातः—अ० ९। ९। १७ ( अवः ) अवस्तात्। समीपदेशे ( परेण ) दूरदेशेन ( परः ) परस्तात्। दूरदेशे ( एना ) एनेन। अनेन ( अवरेण ) समीपस्थेन ( पदा ) पदेन। अधिकारेण ( वत्सम् ) वस निवासे, वद व्यक्तायां वाचि—सप्रत्ययः। सर्वनिवासकम्। सर्वोपदेशकम् ( बिभ्रती ) धरन्ती ( गौः ) वेदवाणी ( उत ) उत्कर्षेण ( अस्थात् ) स्थितवती ( सा ) वेद-

चलती हुयी, ( कं स्वित् ) कौन से ( अर्धम् ) ऋद्धिवाले परमेश्वर को ( परा ) पराक्रम से ( अगात् ) पहुंची है, ( क स्वित् ) कहां पर (सूते ) उत्पन्न होती है, ( अस्मिन् ) इस [ देहधारी ] (यूथे) समूह में (नहि) नहीं [उत्पन्न होती है] ४१

भावार्थ—विद्वान् लोग परमेश्वर के सर्वव्यापकता आदि गुणों को, विचारते हुये अपौरुषेय वेदवाणी को उसके ज्ञान का आधार समझ कर उसके विषय में जो प्रश्न करें, उसका उत्तर आगे के मन्त्र में है ॥ ४१ ॥

यह मन्त्र ऊपर आचुका है—अ० ९ । ९ । १७ और ऋग्वेद में भी कुछ भेद से है —म० १ । १६४ । १७ ॥

एकपदी द्विपदी सा चतुष्पद्यष्टापदी नवपदी बभूवुषी । सहस्राक्षरा भुवनस्य पङ्क्तिस्तस्याः समुद्रा अधि वि क्षरन्ति ४२

एक-पदी । द्वि-पदी । सा । चतुः-पदी । अष्टा-पदी । नव-पदी । बभूवुषी ॥ सहस्र-अक्षरा । भुवनस्य । पङ्क्तिः । तस्याः । समुद्राः । अधि । वि । क्षरन्ति ॥ ४२ ॥

भाषार्थ—( सा ) वह [ वेदवाणी ] ( एकपदी ) एक [ ब्रह्म ] के साथ व्याप्ति वाली, ( द्विपदी ) दो [ भूत भविष्यत् ] में गतिवाली, ( चतुष्पदी ) चार [ धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष ] में अधिकार वाली, ( अष्टापदी ) ] आठ पद [छोटाई, हलकाई, प्राप्ति, स्वतन्त्रता, बड़ाई, ईश्वरपन, जितेन्द्रियता और सत्य-सङ्कल्प, आठ ऐश्वर्य] प्राप्त कराने वाली, ( नवपदी ) नौ [ मन बुद्धि सहित दो

वाणी ( कद्रीची ) क गच्छन्ती ( कंस्वित् ) (अर्धम् ) ऋधु वृद्धौ—घञ् । वृद्धिशीलं परमेश्वरम् ( परा ) पराक्रमेण ( अगात् ) अगमत् ( क ) कुत्र ( स्वित् ) ( सूते ) सूयते । उत्पद्यते ( नहि ) निषेधे ( यूथे ) समूहे ( अस्मिन् ) ॥

४२—अयं मन्त्रो व्याख्यातः—अ० ९ । १० । २१ ( एकपदी ) एकेन ब्रह्मणा पदं व्याप्तिर्यस्याः सा ( द्विपदी ) भूतभविष्यतोर्गतिर्यस्याः सा ( सा ) गौः । वेदवाणी ( चतुष्पदी ) चतुर्वर्गे धर्मार्थकाममोक्षेषु पदमधिकारो यस्याः सा ( अष्टापदी ) अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा । ईशित्वं च वशित्वं च तथा कामावसायिता ॥ १ ॥ इत्यष्टैश्वर्याणि पदानि प्राप्तव्यानि यथा सा ( नव-

कान, दो नथने, दो आंखें और एक मुख ] से प्राप्ति योग्य, ( सहस्राक्षरा ) सहस्रों [ असंख्यात ] पदार्थों में व्याप्ति वाली (बभूवुषी ) होकर के ( भुवनस्य ) संसार की ( पङ्क्तिः) फैलाव शक्ति है, ( तस्याः ) उस [वेदवाणी] से (समुद्राः) समुद्र [ समुद्र रूप सब लोक ] ( अधि ) अधिक अधिक ( वि ) विविध प्रकार से ( क्षरन्ति ) बहते हैं ॥ ४२ ॥

**भावार्थ**—यह मन्त्र गत मन्त्र का उत्तर है। वेदवाणी परमेश्वर से उत्पन्न होकर संसार में सब उत्तम ज्ञानों का भण्डार है, उसी को विचार कर विद्वान् लोग आनन्द भोगते हैं ॥ ४२ ॥

यह मन्त्र पहिले आ चुका है—अ० ६। १०। २१। और कुछ भेद से ऋग्वेद में भी है—म० १। १६४। ४१, ४२ ॥

**आरोहन् द्यामुमृतः प्राव मे वचः। उत् त्वा युज्ञा ब्रह्मपूता वहन्त्यध्वगतो हरयस्त्वा वहन्ति ॥ ४३ ॥**

**आ-रोहन्। द्याम्। अमृतः। प्र। अव। मे। वचः॥ उत्। त्वा। युज्ञाः। ब्रह्म-पूताः। वहन्ति। अध्व-गतः। हरयः। त्वा। वहन्ति ॥ ४३ ॥**

**भाषार्थ**—( द्याम् ) प्रकाश के ऊपर ( आरोहन् ) चढ़ता हुआ (अमृतः) अमर तू ( मे वचः ) मेरे वचन को ( प्र ) भले प्रकार ( अव ) सुन। [ हे परमेश्वर ! ] ( त्वा ) तुझ को ( ब्रह्मपूताः ) ब्रह्माओं [ वेदवेत्ताओं ] द्वारा शुद्ध

---

पदी ) मनोबुद्धिसहितैः सप्तशीर्षण्यच्छिद्रैः प्राप्या, ( बभूवुषी ) भवतेः क्वसु, ङीप्। भूतवती ( सहस्राक्षरा ) अशू व्याप्तौ—सर। असंख्यातेषु पदार्थेषु व्यापनशीला ( भुवनस्य ) संसारस्य ( पङ्क्तिः ) पचि व्यक्तीकरणे—क्तिन्। विस्तृतिः ( तस्याः ) वेदवाण्याः सकाशात् (समुद्राः ) समुद्ररूपा लोकाः (अधि) अधिकम् ( वि ) विविधम् ( क्षरन्ति ) संचलन्ति ॥

४३—( आरोहन्) अधितिष्ठन् ( द्याम् ) गमेर्डोः। उ० २। ६७। द्युत दीप्तौ, यद्वा द्यु अभिगमने—डोस्। दीप्तिम् ( अमृतः ) अमरः। अविनाशी परमे-

किये गये ( यज्ञाः ) यज्ञ [ संगति योग्य व्यवहार ] ( उत् ) उत्तमता से ( वहन्ति ) प्राप्त होते हैं, ( अध्वगतः ) [ वेद विहित ] मार्ग पर चलने वाले ( हव्यः ) मनुष्य ( त्वा ) तुझ को ( वहन्ति ) पाते हैं ॥ ४३ ॥

**भावार्थ**—योगी जन प्रकाशस्वरूप जगदीश्वर का ध्यान करके तपश्चरण के साथ उसे प्राप्त करके आनन्द पाते हैं ॥ ४३ ॥

इस मन्त्र का उत्तर भाग ऊपर मन्त्र ३६ में आचुका है ॥

**वेद॒ तत् ते॑ अमर्त्य॒ यत् त॑ आ॒क्रम॑णं दि॒वि ।**
**यत् ते॑ स॒धस्थं॑ पर॒मे व्यो॑मन् ॥ ४४ ॥**

**वेद॑ । तत् । ते॒ । अ॒म॒र्त्य॒ । यत् । ते॒ । आ॒ऽक्रम॑णम् । दि॒वि ॥**
**यत् । ते॒ । स॒ध॒ऽस्थ॑म् । प॒र॒मे । वि॒ऽओ॑मन् ॥ ४४ ॥**

**भाषार्थ**—( अमर्त्य ) हे अमर ! [ अविनाशी परमेश्वर ] ( ते ) तेरे ( तत् ) उस को ( वेद ) मैं जानता हूं, ( यत् ) जो ( ते ) तेरा ( आक्रमणम् ) चढ़ाव [ व्याप्ति ] ( दिवि ) प्रत्येक व्यवहार में है और ( यत् ) जो ( ते ) तेरा ( सधस्थम् ) सह स्थान ( परमे ) सब से बड़े ( व्योमन् ) विविध रक्षा साधन [ मोक्ष पद ] में है ॥ ४४ ॥

**भावार्थ**—योगी को योग्य है कि उस नित्य शुद्ध परमात्मा को प्रत्येक पदार्थ में साक्षात् करके मोक्ष सुख प्राप्त करे ॥ ४४ ॥

**सूर्यो॒ द्यां सूर्यः॑ पृथि॒वीं सूर्य॒ आपोऽति॑ पश्यति ।**
**सूर्यो॑ भू॒तस्यैक॒ं चक्षु॒रा रु॑रोह॒ दिवं॑ म॒हीम् ॥ ४५ ॥**

---

श्रवः ( प्र ) प्रकर्षेण ( अव ) अव रक्षणश्रवणादिषु । शृणु ( मे ) मम ( वचः ) वचनम् । अन्यत् पूर्ववत् म० ३६ ॥

४४—( वेद ) जानामि ( तत् ) प्रसिद्धम् ( ते ) तव ( अमर्त्य ) हे अमर । अविनाशिन् ( यत् ) ( ते ) ( आक्रमणम् ) उपरिगमनम् ( दिवि ) प्रत्येकव्यवहारे ( यत् ) ( ते ) ( सधस्थम् ) सहस्थानम् ( परमे ) सर्वोत्कृष्टे ( व्योमन् ) विविधरक्षासाधने मोक्षपदे ॥

सूर्यः । द्याम् । सूर्यः । पृथिवीम् । सूर्यः । आपः । अति । पश्यति ॥ सूर्यः । भूतस्य । एकम् । चक्षुः । आ । रुरोह । दिवम् । महीम् ॥ ४५ ॥

भाषार्थ—( सूर्यः ) सब का चलाने वाला [ परमेश्वर ] ( द्याम् ) प्रकाशमान सूर्य को, ( सूर्यः ) वह सर्वप्रेरक ( पृथिवीम् ) पृथिवी को, ( सूर्यः ) वह सर्वनियामक ( आपः ) प्रत्येक काम को ( अति पश्यति ) निहारता है । ( सूर्यः ) वह सर्वनियन्ता ( भूतस्य ) संसार का ( एकम् ) एक ( चक्षुः ) नेत्र [ नेत्र रूप जगदीश्वर ] ( दिवम् ) आकाश पर और ( महीम् ) पृथिवी पर ( आ रुरोह ) ऊंचा हुआ है ॥ ४५ ॥

भावार्थ—वह समदर्शी जगदीश्वर सब संसार और सब कामों को देखता हुआ सब को अपने नियम में रखता है ॥ ४५ ॥

उर्वीरासन् परिधयो वेदिर्भूमिरकल्पत ।
तत्रैतावग्नी आधत्त हिमं घ्रंसं च रोहितः ॥ ४६ ॥

उर्वीः । आसन् । परि-धयः । वेदिः । भूमिः । अकल्पत ॥ तत्र । एतौ । अग्नी इति । आ । अधत्त । हिमम् । घ्रंसम् । च । रोहितः ॥ ४६ ॥

भाषार्थ—[ संसार में ] ( उर्वीः ) चौड़ी [ दिशायें ] ( परिधयः ) परकोटा रूप ( आसन् ) हुयीं, ( भूमिः ) भूमि ( वेदिः ) वेदि [ यज्ञ कुण्ड ]

४५—( सूर्यः ) सर्वप्रेरकः परमेश्वरः ( द्याम् ) प्रकाशमानं सूर्यम् ( सूर्यः ) सर्वनियामकः ( पृथिवीम् ) ( सूर्यः ) ( आपः ) आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा । उ० ४ । २० ८ । आप्लृ व्याप्तौ—असुन् । कर्म ( अति पश्यति ) अत्यर्थं विलोकयति ( सूर्यः ) ( भूतस्य ) संसारस्य ( एकम् ) अद्वितीयम् ( चक्षुः ) नेत्रं यथा ( आ रुरोह ) अधिष्ठितवान् ( दिवम् ) आकाशम् ( महीम् ) भूमिम् ॥

४६—( उर्वीः ) उर्व्यः । विस्तृता दिशाः ( आसन् ) ( परिधयः ) प्राकाररूपाः ( वेदिः ) यज्ञकुण्डरूपा ( भूमिः ) ( अकल्पत ) रचिताऽऽसीत् ( तत्र ) ( एतौ )

रूप ( अकल्पत ) बनायी गयी । ( तत्र ) उस में ( रोहितः ) सब के उत्पन्न करने वाले परमेश्वर ने ( एतौ ) इन ( अग्नी ) दो अग्नियों [ सूर्य और चन्द्रमा ] को (घ्रंसम्) ताप (च) और (हिमम्) शीत रूप आ अधत्त) स्थापित किया ॥ ४ ॥

**भावार्थ**–मनुष्यों को योग्य है कि परमेश्वर के बनाये दिशाओं, भूमि, सूर्य, चन्द्र, ताप, शीत आदि से विज्ञान पूर्वक उपकार लेवें ॥ ४६ ॥

**हिमं घ्रंसं चाधाय यूपान् कृत्वा पर्वतान् ।**

**वर्षाज्यावग्नी ईजाते रोहितस्य स्वर्विदः ॥ ४७ ॥**

**हिमम् । घ्रंसम् । च । आ-धाय । यूपान् । कृत्वा । पर्वतान् ॥**

**वर्ष-आज्यौ । अग्नी इति । ईजाते इति । रोहितस्य ।**

**स्वः-विदः ॥ ४७ ॥**

**भाषार्थ**—( हिमम् ) शीत ( च ) और ( घ्रंसम् ) ताप को ( आधाय ) स्थापित करके, ( पर्वतान् ) पर्वतों को ( यूपान् ) जयस्तम्भ रूप ( कृत्वा ) बनाकर, ( वर्षाज्यौ ) वृष्टि को घी रूप रखने वाले ( अग्नी ) दोनों अग्नियों [ सूर्य और चन्द्रमा ] ने ( स्वर्विदः ) सुख पहुंचाने वाले ( रोहितस्य ) सब के उत्पन्न करने वाले परमेश्वर के लिये ( ईजाते ) यज्ञ [ संयोग वियोग व्यवहार] को किया है ॥ ४७ ॥

---

प्रसिद्धौ ( अग्नी ) सूर्याचन्द्रमसौ ( आ अधत्त) स्थापितवान् ( हिमम् ) शीतम् ( घ्रंसम् ) दिवः कित् । उ० ३ । १२१ । घृ दीप्तौ–असच्, कित्, पृषोदरादित्वाद् नकारः । घ्रंसोऽहर्नाम–निघ० १ । ९ । तापम् ( च ) ( रोहितः ) सर्वोत्पादकः परमेश्वरः ॥

४७ - ( हिमम् ) शीतम् ( घ्रंसम् ) म० ४६ । तापम् ( च ) ( आधाय ) स्थापयित्वा ( यूपान् ) जयस्तम्भान् यथा ( कृत्वा ) विधाय ( पर्वतान् ) शैलान् ( वर्षाज्यौ ) वर्षं वृष्टिर्घृतवद् ययोस्तौ ( अग्नी ) सूर्याचन्द्रमसौ ( ईजाते ) यंज देवपूजासंगतिकरणदानेषु—लिट् । यज्ञं संयोगवियोगव्यवहारं कृतवन्तौ ( रोहितस्य ) चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि । पा० २ । ३ । ६२ । इति षष्ठी । रोहिताय । सर्वोत्पादकाय परमेश्वराय ( स्वर्विदः ) विद्लृ लाभे—क्विप् । सुखप्रापकाय ॥

भावार्थ—परमेश्वर के सामर्थ्य से सूर्य चन्द्र आदि लोक नियमित होकर ताप, शीत, वृष्टि, पर्वत आदि की उत्पत्ति और स्थिति के कारण होते हैं ॥४७॥

स्वर्विदो रोहितस्य ब्रह्मणाग्निः समिध्यते ।
तस्माद् घ्रंसस्तस्माद्धिमस्तस्माद् यज्ञोऽजायत ॥ ४८ ॥

स्वः-विदः । रोहितस्य । ब्रह्मणा । अग्निः । सम् । इध्यते ॥ तस्मात् । घ्रंसः । तस्मात् । हिमः । तस्मात् । यज्ञः । अजायत ॥ ४८ ॥

भाषार्थ—( स्वर्विदः ) सुख पहुंचाने वाले ( रोहितस्य ) सब के उत्पन्न करने वाले परमेश्वर के ( ब्रह्मणा ) वेद ज्ञान द्वारा ( अग्नि ) अग्नि [सूर्य आदि] ( सम् इध्यते ) यथावत् प्रकाशित होता है । ( तस्मात् ) उसी [ परमेश्वर ] से ( घ्रंसः ) ताप ( तस्मात् ) उसी से ( हिमः ) शीत और ( तस्मात् ) उसी से ( यज्ञः ) यज्ञ [ संयोग वियोग व्यवहार ] ( अजायत ) उत्पन्न हुआ है ॥ ४८ ॥

भावार्थ—परमेश्वर के सामर्थ्य से ही सूर्य चन्द्र आदि पदार्थ उत्पन्न होकर ताप शीत, संयोग वियोग द्वारा संसार का उपकार करते हैं ॥ ४८ ॥

ब्रह्मणाग्नी वावृधानौ ब्रह्मवृद्धौ ब्रह्माहुतौ ।
ब्रह्मेद्धावग्नी ईजाते रोहितस्य स्वर्विदः ॥ ४९ ॥

ब्रह्मणा । अग्नी इति । ववृधानौ । ब्रह्म-वृद्धौ । ब्रह्म-आहुतौ ॥ ब्रह्म-इद्धौ । अग्नी इति । ईजाते इति । रोहितस्य । स्वः-विदः ॥ ४९ ॥

---

४८—( स्वर्विदः ) सुखप्रापकस्य (रोहितस्य) सर्वोत्पादकस्य परमेश्वरस्य ( ब्रह्मणा ) वेदज्ञानेन ( अग्निः ) सूर्यादिः ( समिध्यते ) यथाविधि दीप्यते (तस्मात् ) परमेश्वरात् ( घ्रंसः ) तापः ( तस्मात् ) ( हिमः ) शीतधर्मः ( तस्मात् ) ( यज्ञः ) संयोगवियोगव्यवहारः ( अजायत ) उदपद्यत ॥

**भाषार्थ**—( अग्नी ) दोनों अग्नि [ सूर्य और चन्द्रमा ] ( ब्रह्मणा ) वेदज्ञानद्वारा ( ववृधानौ ) बढ़ते हुये, ( ब्रह्मवृद्धौ ) अन्न से बढ़े हुये, ( ब्रह्माहुतौ ) जलकी आहुति [ ग्रहण और दान ] वाले हैं। ( ब्रह्मेद्धौ ) धन के साथ प्रकाश किये गये ( अग्नी ) उन दोनों अग्नियों ने ( स्वर्विदः ) सुख पहुंचाने वाले (रोहितस्य ] सब के उत्पन्न करने वाले परमेश्वर के लिये ( ईजाते ) यज्ञ [ संयोग वियोग व्यवहार ] को किया है ॥ ४६ ॥

**भावार्थ**—ईश्वर की शक्ति से यह सूर्य और चन्द्रमा प्राणियों के लिये अन्न, वृष्टि और धन के कारण होते हैं ॥ ४६ ॥

**सत्ये अन्यः समाहितोऽप्स्व१न्यः समिध्यते ।**
**ब्रह्मेद्धावग्नी ईजाते रोहितस्य स्वर्विदः ॥ ५० ॥ ( ५ )**

**सत्ये । अन्यः । सम्-आहितः । अप्-सु । अन्यः । सम् । इध्यते । ० ॥ ५० ॥ ( ५ )**

**भाषार्थ**—( अन्यः ) एक [ परमाणुरूप पदार्थ ] ( सत्ये ) सत्य [नित्यपन ] में ( समाहितः ) सर्वथा ठहरा हुआ है, ( अन्यः ) दूसरा [ कार्यरूप पदार्थ ] ( अप्सु ) प्रजाओं [ जीवधारियों ] के बीच ( सम् इध्यते ) यथावत् प्रकाशित होता है। (ब्रह्मेद्धौ) धन के साथ प्रकाशित किये गये मन्त्र ४६।५०।

**भावार्थ**—संसार में दो प्रकार के पदार्थ हैं, एक नित्य परमाणु रूप और दूसरे अनित्य कार्य रूप। यह सब ईश्वर की आज्ञा से संसार का उपकार करते हैं ॥ ५० ॥

---

४६—( ब्रह्मणा ) वेदज्ञानेन (अग्नी) सूर्याचन्द्रमसौ ( ववृधानौ ) वर्धमानौ ( ब्रह्मवृद्धौ ) ब्रह्माऽन्न नाम—निघ० २ । ७ । अन्नेन प्रवृद्धौ ( ब्रह्माहुतौ ) ब्रह्मोदकनाम—निघ० १ । १२ । जलस्याहुतंग्रहणदानव्यवहारो ययोस्तौ ( ब्रह्मेद्धौ ) ब्रह्म धननाम—निघ० २ । १० । धनेन प्रकाशितौ । अन्यत् पूर्ववत्—म० ४७ ॥

५०—( सत्ये ) नित्यत्वे ( अन्यः) एकः परमाणुरूपः पदार्थः (समाहितः) यथावत् स्थापितः ( अप्सु ) प्रजासु ( अन्यः ) कार्यरूपः पदार्थः ( समिध्यते ) यथाविधि दीप्यते । अन्यत् पूर्ववत्—म० ४६ ॥

यं वातः परि शुम्भति यं वेन्द्रो ब्रह्मणस्पतिः ।
ब्रह्मेद्धावग्नी ईजाते रोहितस्य स्वर्विदः ॥ ५१ ॥

यम् । वातः । परि-शुम्भति । यम् । वा । इन्द्रः । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ब्रह्म-इद्धौ । अग्नी इति । ई जाते इति । रोहितस्य । स्वः-विदः ॥ ५१ ॥

भाषार्थ—( यम् ) जिस [ परमेश्वर ] को ( वातः ) पवन, और ( यम् ) जिसको ( वा ) निश्चय करके ( ब्रह्मणः ) अन्न का ( पतिः ) रक्षक ( इन्द्रः ) मेघ ( परि शुम्भति ) सब ओर से प्रकाशित करता है। ( ब्रह्मेद्धौ ) धन के साथ प्रकाशित किये गये......मन्त्र ४६ ॥ ५१ ॥

भावार्थ—आदि कारण परमात्मा के उपकारों को कार्यरूप पवन, मेघ, सूर्य, चन्द्र आदि उपकारी पदार्थों द्वारा साक्षात् करके विद्वान् लोग उन्नति करते हैं ॥ ५१ ॥

वेदिं भूमिं कल्पयित्वा दिवं कृत्वा दक्षिणाम् । घ्रंसं तदग्निं कृत्वा चकार विश्वमात्मन्वद्वर्षेणाज्येन रोहितः ॥ ५२ ॥

वेदिम् । भूमिम् । कल्पयित्वा । दिवम् । कृत्वा । दक्षिणाम् ॥ घ्रंसम् । तत् । अग्निम् । कृत्वा । चकार । विश्वम् । आत्मन्-वत् । वर्षेण । आज्येन । रोहितः ॥ ५२ ॥

भाषार्थ—( भूमिम् ) भूमि को ( वेदिम् ) वेदि [ यज्ञकुण्ड ] रूप ( कल्पयित्वा ) रचकर, ( दिवम् ) आकाश को ( दक्षिणाम् ) दक्षिणा [ प्रतिष्ठा

५१—( यम् ) परमात्मानम् ( वातः ) पवनः ( परिशुम्भति ) सर्वतो दीपयति ( यम् ) ( वा ) अवधारणे ( इन्द्रः ) मेघः ( ब्रह्मणः ) अन्नस्य ( पतिः ) रक्षकः । अन्यत् पूर्ववत्—म० ४६ ॥

५२—( वेदिम् ) यज्ञकुण्डं यथा ( भूमिम् ) ( कल्पयित्वा ) रचयित्वा ( दिवम् ) आकाशम् (कृत्वा) विधाय ( दक्षिणाम् ) प्रतिष्ठादानं यथा ( घ्रंसम् )

का दान ] रूप ( कृत्वा ) बनाकर, ( तत् ) फिर ( अग्निम् ) अग्नि को (घ्रंसम्) तापरूप ( कृत्वा ) सिरजकर, ( रोहितः ) सब के उत्पन्न करने वाले [परमेश्वर] ने ( वर्षेण ) वृष्टि रूप ( आज्येन) घी से (आत्मन्वत्) आत्मा वाला (विश्वम्) सब जगत् ( चकार ) बनाया ॥ ५२ ॥

भावार्थ—परमात्मा ने भूमि, आकाश आदि आधार और अग्नि आदि पदार्थ बनाकर सब जगत् को आत्म बल देकर पुरुषार्थी बनाया है। उसी सर्व-शक्तिमान् की भक्ति से पुरुषार्थी मनुष्य उच्च पद पावें ॥ ५२ ॥

वर्षमाज्यं घ्रंसो अग्निर्वेदिर्भूमिरकल्पत ।

तत्रैतान् पर्वतानग्निर्गीर्भिरूर्ध्वाँ अकल्पयत् ॥ ५३ ॥

वर्षम् । आज्यम् । घ्रंसः । अग्निः । वेदिः । भूमिः । अकल्पत ॥ तत्र । एतान् । पर्वतान् । अग्निः । गीःऽभिः । ऊर्ध्वान् । अकल्पयत् ॥ ५३ ॥

भाषार्थ—( वर्षम् ) वृष्टि ( आज्यम् ) घीरूप, ( घ्रंसः) ताप (अग्निः) अग्निरूप, ( भूमिः ) भूमि ( वेदिः ) वेदिरूप ( अकल्पत ) बनाई गयी। ( तत्र ) उस [ भूमि ] पर ( एतान् पर्वतान् ) इन पर्वतों को ( अग्निः ) तेजः स्वरूप [ परमेश्वर वा पार्थिव ताप ] ने ( गीर्भिः ) वेदवाणियों द्वारा ( ऊर्ध्वान् ) ऊंचा ( अकल्पयत् ) बनाया ॥ ५३ ॥

म० ४६ । तापं यथा ( तत् ) तदा ( अग्निम् ) सूर्यादिकम् ( कृत्वा ) ( चकार ) रचयामास ( विश्वम् ) सर्वं जगत् ( आत्मन्वत् ) अ० ४ । १० । ७ । सात्मकं स्थावरजङ्गमात्मकम् ( वर्षेण ) वृष्टिरूपेण ( आज्येन ) घृतेन ( रोहितः ) सर्वोत्पादकः परमेश्वरः ॥

५३—( वर्षम् ) वृष्टिः ( आज्यम् ) घृतं यथा ( घ्रंसः ) म० ४६ । तापः ( अग्निः ) तेजोविशेषः ( वेदिः ) ( भूमिः ) ( अकल्पत ) अरच्यत ( तत्र ) भूमौ ( एतान् ) दृश्यमानान् ( पर्वतान् ) ( अग्निः ) तेजःस्वरूपः परमेश्वरः पार्थिवतापो वा ( गीर्भिः ) वेदवाणीभिः ( ऊर्ध्वान् ) उन्नतान् ( अकल्पयत् ) अकरोत् ॥

भावार्थ—जैसे यज्ञ के लिये घृत आदि हव्य पदार्थ होते हैं, वैसे ही वृष्टि आदि बनाकर प्राणियों के सुख के लिये पार्थिव ताप द्वारा ईश्वर नियम से पहाड़ बने हैं ॥ ५३ ॥

गीर्भिरूर्ध्वान् कल्पयित्वा रोहितो भूमिमब्रवीत् ।
त्वयीदं सर्वं जायतां यद् भूतं यच्च भाव्यम् ॥ ५४ ॥

गीः-भिः । ऊर्ध्वान् । कल्पयित्वा । रोहितः । भूमिम् । अब्रवीत् ॥ त्वयि । इदम् । सर्वम् । जायताम् । यत् । भूतम् । यत् । च । भाव्यम् ॥ ५४ ॥

भाषार्थ—( गीर्भिः ) वेदवाणियों द्वारा ( ऊर्ध्वान् ) ऊँचे ऊँचे पहाड़ों को ( कल्पयित्वा ) रचकर ( रोहितः ) सब का उत्पन्न करने वाला परमेश्वर ( भूमिम् ) भूमि से ( अब्रवीत् ) बोला—"( त्वयि ) तुझ पर ( इदम् सर्वम् ) यह सब ( जायताम् ) उत्पन्न होवे, ( यत् ) जो कुछ ( भूतम् ) उत्पन्न है, ( च ) और ( यत् ) जो कुछ ( भाव्यम् ) उत्पन्न होने वाला है" ॥ ५४ ॥

भावार्थ—परमेश्वर ने अपने नित्य वेद ज्ञानद्वारा सब पर्वत आदि बनाकर सृष्टि के निवास के लिये भूमि को बनाया ॥ ५४ ॥

स युज्ञः प्रथमो भूतो भव्यो अजायत । तस्माद्ध जज्ञ इदं सर्वं यत् किं चेदं विरोचते रोहितेन ऋषिणाभृतम् ॥ ५५ ॥

सः । युज्ञः । प्रथमः । भूतः । भव्यः । अजायत ॥ तस्मात् । ह । जज्ञे । इदम् । सर्वम् । यत् । किम् । च । इदम् । वि-रोचते । रोहितेन । ऋषिणा । आ-भृतम् ॥ ५५ ॥

---

५४—( गीर्भिः ) वेदवाग्भिः ( ऊर्ध्वान् ) उन्नतान् पर्वतान् ( कल्पयित्वा ) सृष्ट्वा ( रोहितः ) परमेश्वरः ( भूमिम् ) ( अब्रवीत् ) अवदत् ( त्वयि ) भूम्याम् ( इदम् ) प्रत्यक्षम् ( सर्वम् ) ( जायताम् ) उत्पद्यताम् ( यत् ) ( भूतम् ) उत्पन्नं वर्तते ( यत् ) ( च ) ( भाव्यम् ) भवतेर्ण्यत् । उत्पत्स्यमानम् ॥

**भाषार्थ**—( सः ) वह ( प्रथमः ) सब से पहिला ( भूतः ) वर्तमान हुआ और ( भव्यः ) आगे वर्तमान रहने वाला ( यज्ञः ) पूजनीय [ परमेश्वर ] ( अजायत ) प्रकट हुआ। ( तस्मात् ह ) उस से ही ( इदं सर्वम् ) यह सब ( जज्ञे ) उत्पन्न हुआ ( यत् किं च ) जो कुछ भी ( इदम् ) यह [ जगत् ] ( ऋषिणा ) ऋषि [ बड़े ज्ञानी ] ( रोहितेन ) सब के उत्पन्न करने वाले [ परमेश्वर ] करके ( आभृतम् ) सब ओर से पाला गया ( विरोचते ) झलकता है ।५५

**भावार्थ**—जो अविनाशी परमात्मा भूत और भविष्यत् में वर्तमान रहता है, उसी ने अपने सामर्थ्य से यह सब जगत् रचा है। बुद्धिमान् लोग ऐसा निश्चय करके अपना सामर्थ्य बढ़ावें ॥ ५५ ॥

यश्च गां पदा स्फुरति प्रत्यङ् सूर्यं च मेहति ।
तस्य॑ वृश्चामि ते मूलं न च्छायां करवोऽपरम् ॥ ५६ ॥

यः । च । गाम् । पदा । स्फुरति । प्रत्यङ् । सूर्यम् । च । मेहति ॥ तस्य॑ । वृश्चामि । ते । मूलम् । न । छायाम् । करवः । अपरम् ॥ ५६ ॥

**भाषार्थ**—( यः ) जो कोई ( प्रत्यङ् ) प्रतिकूलगामी पुरुष ( गाम् ) वेदवाणी को ( पदा ) पग से [ तिरस्कार के साथ ] ( स्फुरति ) ठोकर मारता है, ( च च ) और ( सूर्यम् ) सूर्य [समान प्रतापी विद्वान् मनुष्य] को (मेहति =

---

५५—(सः) प्रसिद्धः (यज्ञः) यजनीयः परमेश्वरः (प्रथमः) आदिमः (भूतः) भूतकाले भवः ( भव्यः ) भविष्यति भवः ( अजायत ) प्रादुरभवत् ( तस्मात् ) परमेश्वरात् ( ह ) एव ( जज्ञे ) प्रादुर्बभूव ( इदम् ) ( सर्वम् ) जगत् ( यत् ) ( किं च ) किमपि ( इदम् ) ( विरोचते ) विविधं दीप्यते दृश्यते ( रोहितेन ) सर्वोत्पादकेन ( ऋषिणा ) सर्वदर्शिना महाज्ञानिना ( आभृतम् ) समन्तात् पोषितम् ॥

५६—( यः ) दुराचारी ( च ) ( गाम् ) वेदवाचम् ( पदा ) पादेन । तिरस्कारेण ( स्फुरति ) संचालयति ( प्रत्यङ् ) प्रतिकूलगामी ( सूर्यम् ) सूर्यवत्तेजस्विनं विद्वांसम् ( च ] ( मेहति ) मिधृ मेधृ मेधाहिंसनयोः, धस्य हः ।

मेधति ) सताता है। ( तस्य ते ) उस तेरी ( मूलम् ) जड़ को ( वृश्चामि ) मैं काटता हूं, तू ( छायाम् ) छाया [ अन्धकार वा अविद्या ] को ( अपरम् ) फिर ( न ) न ( करवः ) फैलावे ॥ ५६ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य सत्य वेदवाणी का तिरस्कार करके विद्वानों को कष्ट देवे, उस को लोग दण्ड देकर नाश करें ॥ ५६ ॥

यो मा॑भिच्छा॒यम॒त्येषि॒ मां चा॒ग्निं चान्त॒रा ।
तस्य॑ वृश्चामि ते॒ मूलं॒ न च्छा॒यां क॑रवोऽप॑रम् ॥ ५७ ॥

यः । मा॒ । अ॒भि॒ऽछा॒यम् । अ॒ति॒ऽएषि॑ । माम् । च॒ । अ॒ग्निम् । च॒ । अ॒न्त॒रा ॥ तस्य॑ । वृश्चा॒मि॒ । ते॒ । मूल॑म् । न । छा॒याम् । क॒र॒वः॒ । अप॑रम् ॥ ५७ ॥

भाषार्थ—( यः ) जो तू ( माम् ) मेरे ( च च ) और (अग्निम् अन्तरा ) अग्नि [ अग्नि समान ज्ञान प्रकाश ] के बीच [ होकर ] ( अभिच्छायम् मा) मुझ तेज पाये हुये को ( अत्येषि ) उलांघता है। ( तस्य ते ) उस तेरी ( मूलम ) जड़ को ( वृश्चामि ) मैं काटता हूं, तू ( छायाम ) छाया [ अन्धकार वा अविद्या ] को ( अपरम् ) फिर ( न ) न ( करवः ) फैलावे ॥ ५७ ॥

---

मेधति। हिनस्ति ( तस्य ) दुष्टस्य ( वृश्चामि ) छिनद्मि ( ते ) तव ( मूलम् ) ( न ) निषेधे ( छायाम् ) माछाशसिभ्यो यः। उ० ४। १०६। छो छेदने—य, टाप्। छ्यति प्रकाशमप्रकाशं वा। छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः—अमर० २३। २५७। अनातपम्। अन्धकारम्। अज्ञानम् ( करवः ) डुकृञ् विक्षेपे-लेट्, छन्दसि तनादित्वादुप्रत्ययः, गुणे च कृते, करु सिप्। लेटोऽडाटौ। पा० ३। ४। ६४। इत्यटि गुणे च कृते सकारस्य विसर्गे च जाते रूपसिद्धिः। विक्षिप। विस्तारय ( अपरम् ) पुनः ॥

५७—(यः) दुराचारी (मा) मां ब्रह्मचारिणम् (अभिच्छायम्) छाया कान्तिः-म० ५६। अभिगता छाया कान्तिस्तेजो येन तं विद्वांसम् (अत्येषि) उल्लङ्घयसि ( माम् ) ( च ) ( अग्निम् ) अग्निवद् ज्ञानप्रकाशम्, ( च ) ( अन्तरा ) मध्ये। अन्यत् पूर्ववत्—म० ५६ ॥

**भावार्थ**—जैसे जलते हुये अग्नि का प्रकाश किसी वस्तु पर पड़ता है और कोई दोनों के बीच में पड़ कर प्रकाश को रोक दे, ऐसे ही जो दुराचारी वेदविद्या और ब्रह्मचारी के बीच विघ्न डालकर उत्तम व्यवहार के प्रचारों को रोके, उसे लोग दण्ड देकर नाश करें ॥ ५७ ॥

**यो अद्य देव सूर्य त्वां च मां चान्तरायति ।**
**दुष्वप्न्यं तस्मिञ्छमलं दुरितानि च मृज्महे ॥ ५८ ॥**

**यः । अद्य । देव । सूर्य । त्वाम् । च । माम् । च । अन्तरा । अयति ॥ दुः-स्वप्न्यम् । तस्मिन् । शमलम् । दुः-इतानि । च । मृज्महे ॥ ५८ ॥**

**भाषार्थ**—( देव ) हे प्रकाशमान ! ( सूर्य ) सूर्य [ सूर्य समान तेजस्वी विद्वान् ! ] ( यः ) जो कोई [ शत्रु ] ( अद्य ) आज ( त्वाम् ) तेरे ( च च ) और ( माम् अन्तरा ) मेरे बीच ( अयति ) चलें । ( तस्मिन् ) उस विषय में [ आये हुये ] ( दुष्वपन्यम् ) बुरे स्वप्न, ( शमलम् ) मलिन व्यवहार ( च ) और ( दुरितानि ) दुर्गतियों को ( मृज्महे ) हम शुद्ध करते हैं ॥ ५८ ॥

**भावार्थ**—जो मनुष्य दुष्टता के कारण शुभ गुणों के प्रकाशों को रोके, विद्वान् लोग उन सब विघ्नों को हटाने के लिये प्रयत्न करें ॥ ५८ ॥

**मा प्र गाम पथो वयं मा यज्ञादिन्द्र सोमिनः ।**
**मान्त स्थुर्नो अरातयः ॥ ५९ ॥**

**मा । प्र । गाम । पथः । वयम् । मा । यज्ञात् । इन्द्र । सोमिनः । मा । अन्तः । स्थुः । नः । अरातयः ॥ ५९ ॥**

---

५८—( यः ) शत्रुः ( अद्य ) अस्मिन् दिने ( देव ) हे प्रकाशमान ( सूर्य ) आदित्यवत्तेजस्विन् विद्वन् ( त्वाम् ) ( च ) ( माम् ) ( च ) ( अन्तरा ) मध्ये ( अयति ) गच्छति ( दुष्वपन्यम् ) दुष्टस्वप्नम् ( तस्मिन् ) पूर्वोक्ते विषये ( शमलम् ) भ्रष्टव्यवहारम् ( दुरितानि ) कष्टानि ( च ) ( मृज्महे ) शोधयामः ॥

भाषार्थ—( इन्द्र ) हे बड़े ऐश्वर्य वाले जगदीश्वर ! ( पथः ) वैदिक मार्ग से ( वयम् ) हम ( मा प्र गाम ) कभी दूर न जावें, और ( मा ) न ( सोमिनः ) ऐश्वर्य युक्त ( यज्ञात् ) यज्ञ [ देवपूजा, संगतिकरण और दान व्यवहार ] से [ दूर जावें ]। ( अरातयः ) अदानी लोग ( नः अन्तः ) हमारे बीच ( मा स्थुः ) न ठहरें ॥ ५९ ॥

भावार्थ—विद्वान् लोग परमात्मा की उपासना करते हुये सदा वैदिक मार्ग पर चल कर श्रेष्ठ कर्म करें और सुपात्रों को योग्य दान देते रहें ॥ ५९ ॥

यह मन्त्र ऋग्वेद में है—म० १० । ५७ । १ ॥

**यो यज्ञस्य प्रसाधनस्तन्तुर्देवेष्वाततः ।**

**तमाहुतमशीमहि ॥ ६० ॥ ( ६ )**

**यः । यज्ञस्य । प्र-साधनः । तन्तुः । देवेषु । आ-ततः ॥**

**तम् । आ-हुतम् । अशीमहि ॥ ६० ॥ ( ६ )**

भाषार्थ—( यः ) जो [ परमात्मा ] ( यज्ञस्य ) यज्ञ [ देवपूजा, संगतिकरण, दानव्यवहार ] का ( प्रसाधनः ) बड़ा साधक ( तन्तुः ) तन्तु [ सूत्रात्मा रूप ] होकर (देवेषु) देवों [ इन्द्रियों, लोकों, और विद्वानों ] में ( आततः ) निरन्तर फैला है। ( तम् आहुतम् ) उस सब ओर से ग्रहण किये गये [ परमेश्वर ] को ( अशीमहि ) हम प्राप्त होवें ॥ ६० ॥

भावार्थ—मनुष्य उस जगत् पिता, सर्वनियन्ता, सर्वव्यापक परमात्मा को ध्यान में रख कर अपनी उन्नति करें ॥ ६० ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—म० १० । ५७ । २ ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

---

५९—( मा प्र गाम ) नैव दूरे गच्छेम ( पथः ) वैदिकमार्गात् ( वयम् ) धार्मिकाः ( मा ) निषेधे ( यज्ञात् ) देवपूजासंगतिकरणदानव्यवहारात् ( इन्द्र ) हे परमैश्वर्यवन्, जगदीश्वर ( सोमिनः ) ऐश्वर्ययुक्तात् ( अन्तः ) मध्ये ( मा स्थुः ) न तिष्ठेयुः ( नः ) अस्माकम् ( अरातयः ) अदानशीलाः ॥

६०—( यः ) परमात्मा ( यज्ञस्य ) देवपूजासंगतिकरणदानव्यवहारस्य ( प्रसाधनः ) प्रकर्षेण साधकः ( तन्तुः ) सूत्रात्मा यथा ( देवेषु ) इन्द्रियेषु लोकेषु विद्वत्सु च (आततः) समन्ताद्विस्तृतः (तम्) परमात्मानम् (आहुतम्) समन्ताद् गृहीतम् ( अशीमहि ) प्राप्नुयाम ॥

# अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

## सूक्तम् २ ॥

१—४६ ॥ सविता रोहितो देवता ॥ १, १२-१५, २९, ३९ अनुष्टुप् २, ८, २७, ४३ निचृज् जगती ; ३ जगती ; ४-७, ९, ३१—३३, ३५, ३६, ३८, ४६ त्रिष्टुप् ; १० निचृदास्तारपङ्क्तिः, ११ विराट् त्रिष्टुप् ; १६—२४ गायत्री; २५ भुरिग् ब्राह्मी गायत्री; २६ भुरिग् जगती ; २८ आर्षी त्रिष्टुप् ; ३० स्वराडार्षी जगती ; ३४ पङ्क्तिः ; ३७ आर्षी जगती ; ४२ भुरिक् त्रिष्टुप् ; ४४ भुरिगार्षी जगती ; ४५ आर्षी जगती ॥

अध्यात्मोपदेशः—परमात्मा और जीवात्मा के विषय का उपदेश ॥

**उद॑स्य के॒तवो॑ दि॒वि शु॒क्रा भ्राज॑न्त ईरते ।**
**आ॒दि॒त्यस्य॑ नृ॒चक्ष॑सो म॒हिव्र॑तस्य मी॒ढुषः॑ ॥ १ ॥**

उत् । अ॒स्य॒ । के॒तवः॑ । दि॒वि । शु॒क्राः । भ्राज॑न्तः । ई॒र॒ते॒ ॥
आ॒दि॒त्यस्य॑ । नृ॒-चक्ष॑सः । म॒हि॑-व्र॒तस्य । मी॒ढुषः॑ ॥ १ ॥

भाषार्थ—( अस्य ) इस ( नृचक्षसः ) मनुष्यों के देखने वाले ( महिव्रतस्य ) बड़े नियम वाले, ( मीढुषः ) सुख बरसाने वाले ( आदित्यस्य ) अविनाशी परमात्मा के ( शुक्राः ) पवित्र ( भ्राजन्तः ) चमकते हुये ( केतवः ) विज्ञान ( दिवि ) प्रत्येक व्यवहार में ( उत् ईरते ) उदय होते हैं ॥१॥

भावार्थ—हे मनुष्यो ! वह सर्वदर्शी, सर्वशक्तिमान परमेश्वर अपनी महिमा से प्रत्येक व्यवहार में वर्तमान है, तुम उस को खोजकर अपना विज्ञान बढ़ाओ ॥ १ ॥

---

१—( उदीरते ) उद्यन्ति ( अस्य ) प्रत्यक्षस्य ( केतवः ) विज्ञानानि । केतुः प्रज्ञानाम—निघ० ३ । ९ (दिवि) प्रत्येकव्यवहारे (शुक्राः) शुचयः । पवित्राः (भ्राजन्तः ) प्रकाशमानाः (आदित्यस्य) अविनाशिनः परमेश्वरस्य (महिव्रतस्य) महानियमयुक्तस्य ( मीढुषः ) दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च । पा० ६ । १ । १२ । मिह सेचने-क्वसु, निपात्यते । सुखवर्षकस्य ॥

दिशां प्रज्ञानां स्वरयन्तमर्चिषा सुपक्षमाशुं पतयन्तमर्णवे ।
स्तवाम सूर्यं भुवनस्य गोपां यो रश्मिभिर्दिश आभाति सर्वाः ॥२॥

दिशाम् । प्र-ज्ञानाम् । स्वरयन्तम् । अर्चिषा । सु-पक्षम् । आशुम् । पतयन्तम् । अर्णवे ॥ स्तवाम । सूर्यम् । भुवनस्य । गोपाम् । यः । रश्मि-भिः । दिशः । आ-भाति । सर्वाः ॥२॥

भाषार्थ—( प्रज्ञानाम् ) बड़े ज्ञान कराने वाली ( दिशाम् ) दिशाओं का (अर्चिषा) अपने पूजनीय कर्म से ( स्वरयन्तम् ) उपदेश करने वाले ( सुपक्षम् ) सुन्दर रीति से ग्रहण करने वाले, ( आशुम् ) सर्वव्यापक, ( अर्णवे ) समुद्ररूप संसार में ( पतयन्तम् ) ऐश्वर्य करने वाले ( भुवनस्य ) संसार के ( गोपाम् ) रक्षक ( सूर्यम् ) सब के नायक परमेश्वर की ( स्तवाम ) हम स्तुति करें। (यः) जो [ परमेश्वर ] ( सर्वाः ) सब ( दिशः ) दिशाओं में ( रश्मिभिः ) अपनी व्याप्तियों से ( आभाति ) निरन्तर चमकता है ॥ २ ॥

भावार्थ—मनुष्यों को उचित है कि सर्वव्यापक, सर्वरक्षक परमेश्वर की उपासना कर के अपनी उन्नति करें ॥ २ ॥

यत् प्राङ् प्रत्यङ् स्वधया यासि शीभं नानारूपे अहनी कर्षि मायया । तदादित्य महि तत् ते महि श्रवो यदेको विश्वं परि भूम जायसे ॥ ३ ॥

यत् । प्राङ् । प्रत्यङ् । स्वधया । यासि । शीभम् । नानारूपे

२—( दिशाम् ) दिशानाम् ( प्रज्ञानाम् ) प्रज्ञापिनीनाम् (स्वरयन्तम् ) उपदिशन्तम् (अर्चिषा) स्वपूजाकर्मणा (सुपक्षम्) पक्ष परिग्रहे—अच् । यथावत् परिग्रहीतारम् ( आशुम् ) अशू व्याप्तौ-उण् । सर्वव्यापकम् ( पतयन्तम् ) ऐश्वर्यं कुर्वन्तम् ( अर्णवे ) समुद्ररूपे संसारे ( स्तवाम ) प्रशंसाम ( सूर्यम् ) चराचरात्मानं सर्वनायकं परमेश्वरम् ( भुवनस्य ) संसारस्य ( गोपाम् ) रक्षकम् ( रश्मिभिः ) अश्नोतेरश्च । उ० ४ । ४६ । अशू व्याप्तौ-मि, रशादेशः । स्वव्याप्तिभिः ( दिशः ) दिशाः ( आभाति ) समन्ताद् दीप्यते ( सर्वाः ) ॥

इति नाना-रूपे । अहनी इति । कर्षि । मायया ॥ ततः । आदित्य । महि । तत् । ते । महि । श्रवः । यत् । एकः । विश्वम् । परि । भूम । जायसे ॥ ३ ॥

भाषार्थ—( यत् ) जिस कारण से कि तू ( प्राङ् ) सन्मुख [ वा पूर्व में ] जाता हुआ और ( प्रत्यङ् ) पीछे [ वा पश्चिम में ] जाता हुआ (स्वधया) अपनी धारण शक्ति से ( शीभम् ) शीघ्र ( यासि ) चलता है, और ( मायया ) अपनी बुद्धिमत्ता से ( नानारूपे ) विरुद्ध रूप वाले ( अहनी ) दोनों दिन राति को ( कर्षि ) तू बनाता है। ( तत् ) उसी कारण से, ( आदित्य ) हे प्रकाशस्वरूप परमेश्वर ! ( तत् ) वह ( ते ) तेरी ( महि महि ) बड़ी बड़ी ( श्रवः ) कीर्ति है, ( यत् ) कि ( एकः ) एक ही तू ( विश्वम् ) सब (भूम परि) बहुतायत [ संसार ] में सब ओर से ( जायसे ) प्रकट होता है ॥ ३ ॥

भावार्थ—अद्वितीय परमात्मा सृष्टि के आदि अन्त और स्थिति में वर्तमान रहकर विरुद्ध स्वभाव वाले प्रकाश और अन्धकार युक्त दिन राति को बनाता है, वैसे ही वह जड़ और चैतन्य जगत् को रचकर सब का पोषण करता है, उसी प्रकार मनुष्य विघ्नों को हटा कर आत्म बल बढ़ा कर पुरुषार्थ करें ॥३॥

विपश्चितं तरणिं भ्राजमानं वहन्ति यं हरितः सप्त बह्वीः । स्रुताद् यमत्रिर्दिवमुन्निनाय तं त्वा पश्यन्ति परियान्तमाजिम् ॥ ४ ॥

विपः-चितम् । तरणिम् । भ्राजमानम् । वहन्ति । यम् । हरितः । सप्त । बह्वीः ॥ स्रुतात् । यम् । अत्रिः । दिवम् ।

३—( यत् ) यस्मात् कारणात् ( प्राङ् ) आभिमुख्येन पूर्वदिशि वा गच्छन् ( प्रत्यङ् ) पश्चात् पश्चिमदिशि वा गच्छन् (स्वधया) स्वधारणशक्त्या ( यासि ) गच्छसि ( शीभम् ) क्षिप्रम्—निघ० २ । १५ ( नानारूपे ) विरुद्धरूपे ( अहनी ) अहोरात्रे ( कर्षि ) करोषि ( मायया ) प्रज्ञया ( तत् ) तस्मात् कारणात् ( आदित्य ) हे आदीप्यमान परमेश्वर ( महि ) महत् ( तत् ) ( महि ) ( श्रवः ) कीर्तिः ( यत् ) ( एकः ) अद्वितीयः । असहायः ( विश्वम् ) ( सर्वम् ) ( परि ) अभितः ( भूम ) बहुत्वं संसारम् ( जायसे ) प्रादुर्भवसि ॥

उत्-निनाय । तम् । त्वा । पश्यन्ति । परि-यान्तम् । आजिम् ॥४॥

भाषार्थ—( यम् ) जिस ( विपश्चितम् ) विविध प्रकार [ पार्थिव रस ] एकत्र करने वाले, ( भ्राजमानम् ) प्रकाशमान, ( तरणिम् ) [ अन्धकार से ] पार करने वाले सूर्य को ( सप्त ) सात [ शुक्ल, नील, पीत, रक्त, हरित, कपिश, चित्र वर्ण वाली ] ( वह्वीः ) बहुत [ भिन्न भिन्न प्रकार वाली ] ( हरितः ) आकर्षक किरणें ( वहन्ति ) ले चलती हैं । ( यम् ) जिस [ सूर्य ] को ( अत्रिः ) नित्य ज्ञानी [ परमात्मा ] ने ( स्रुतात् ) बहते हुये [ प्रकृतिरूप समुद्र ] से ( दिवम् ) आकाश में ( उन्निनाय ) ऊंचा किया है, ( तम् त्वा ) उस तुझ [ सूर्य ] को ( आजिम् ) मर्यादा पर ( परियान्तम् ) सर्वथा चलता हुआ ( पश्यन्ति ) वे [ विद्वान् ] देखते हैं ॥ ४ ॥

भावार्थ—जिस परमात्मा ने प्रलय के पीछे अनेक लोकों के धारक आकर्षक सूर्य को रचकर दृढ़ता से आकाश में चलाया है, विद्वान् लोग परमेश्वर की उस बड़ी महिमा को विचार कर वैदिक मार्ग पर दृढ़ होकर चलते हैं ॥ ४ ॥

इस मन्त्र से मन्त्र २४ तक सूर्य का वर्णन करके परमेश्वर की महिमा का वर्णन किया है मन्त्र २४ की टिप्पणी देखो ॥

मा त्वा दभन् परियान्तमाजिं स्वस्ति दुर्गां अति याहि शीभम् । दिवं च सूर्य पृथिवीं च देवीमहोरात्रे विमिमानो यदेषि ॥ ५ ॥

४—( विपश्चितम् ) वि+प्र+चिञ् चयने—क्विप्, तुक् । पार्थिवरसानां विविधं चयनशीलम् ( तरणिम् ) अन्धकारात् तारकं सूर्यम् ( भ्राजमानम् ) प्रकाशमानम् ( वहन्ति ) गमयन्ति ( यम् ) ( हरितः ) हृसृरुहियुषिभ्य इतिः । उ० १ । ९७ । हृञ् प्रापणस्वीकारस्तेयनाशनेषु—इतिप्रत्ययः । हरित आदित्यस्याऽऽदिष्टोपयोजनानि—निघ० १ । १५ । रसाकर्षकाः किरणाः ( सप्त ) शुक्लनीलपीतरक्तहरितकपिशचित्ररूपयुक्ताः ( वह्वीः ) बह्व्यः अनेकविधाः ( स्रुतात् ) स्रवणशीलात् प्रकृतिरूपसमुद्रात् ( यम् ) ( अत्रिः ) अदेस्त्रिनिश्च । उ० ४ । ६८ । अत सातत्यगमने—त्रिप् । सदाज्ञानवान् परमात्मा ( दिवम् ) आकाशम् ( उन्निनाय ) उन्नतवान् ( तम् ) ( त्वा ) ( पश्यन्ति ) अवलोकयन्ति विद्वांसः ( परियान्तम् ) परितो गच्छन्तम् ( आजिम् ) अज्यतिभ्यां च । उ० ४ । १३१ । अज गतिक्षेपणयोः—इण् । मर्यादाम् । सीमानम् ॥

मा । त्वा । दभन् । परि-यान्तम् । आजिम् । स्वस्ति । दुःगान् । अति । याहि । शीभम् ॥ दिवम् । च । सूर्य । पृथिवीम् । च । देवीम् । अहोरात्रे इति । विमिमानः । यत् । एषि ॥ ५ ॥

भाषार्थ—[ हे सूर्य ! ] ( आजिम् ) मर्यादा पर ( परियान्तम् ) सब ओर से चलते हुये ( त्वा ) तुझ को वे [ विघ्न ] ( मा दभन् ) न दबावें, ( दुर्गान् ) विघ्नों को ( अति ) उलांघ कर ( स्वस्ति ) आनन्द के साथ ( शीभम् ) शीघ्र ( याहि ) चल । ( यत् ) क्योंकि ( सूर्य ) हे सूर्य ! [लोकों के चलाने वाले पिण्ड-विशेष] ( दिवम् ) आकाश ( च च ) और ( देवीम् ) चलने वाली ( पृथिवीम् ) पृथिवी को ( अहोरात्रे ) दिन राति ( विमिमानः ) विविध प्रकार नापता हुआ ( एषि ) तू चलता है ॥ ५ ॥

भावार्थ—जिस प्रकार ईश्वर नियम से सूर्य अन्धकार आदि विघ्नों को मिटाकर जगत् का उपकार करता है, वैसे ही मनुष्य दोषों को त्याग कर सबको सुख पहुंचाने में प्रयत्न करें ॥ ५ ॥

स्वस्ति ते सूर्य चरसे रथाय येनोभावन्तौ परियासि सद्यः ।
यं ते वहन्ति हरितो वहिष्ठाः शतमश्वा यदि वा सप्त बह्वीः ॥६॥

स्वस्ति । ते । सूर्य । चरसे । रथाय । येन । उभौ । अन्तौ । परि-यासि । सद्यः ॥ यम् । ते । वहन्ति । हरितः । वहिष्ठाः । शतम् । अश्वाः । यदि । वा । सप्त । बह्वीः ॥ ६ ॥

५—( मा दभन् ) मा हिंसन्तु ते विघ्नाः (त्वा) सूर्यम् (परियान्तम्) परितो गच्छन्तम् ( आजिम् ) म० ४ । मर्यादाम (स्वस्ति) मङ्गलेन सह ( दुर्गान् ) विघ्नान् ( अति ) उल्लङ्घ्य ( याहि ) प्राप्नुहि ( शीभम् ) शीघ्रम् ( दिवम् ) आकाशम् (च) ( सूर्य ) हे प्रेरक रवे ( पृथिवीम् ) ( च ) ( देवीम ) दिवु गतौ—अच् । गतिशीलाम् ( अहोरात्रे ) ( विमिमानः ) विविधं मानं कुर्वन् ( यत् ) यस्मात् कारणात् ( एषि ) गच्छसि ॥

भाषार्थ—(सूर्य) हे सूर्य ! [लोकों के चलाने वाले पिण्डविशेष] (ते) तेरे (रथाय) रथ [गति विधान] के लिये (चरसे) चलने को (स्वस्ति) कल्याण है, (येन) जिसके कारण से तू (उभौ) दोनों (अन्तौ) अन्तों [आगे पीछे दोनों ओर, अथवा उत्तरायण और दक्षिणायन मार्ग] को (सद्यः) तुरन्त (परियासि) घूमता चलता है। (यम्) जिस [रथ] को (ते) तेरी (सप्त) सात [शुक्ल, नील, पीत आदि वर्ण वाली—मन्त्र ४] (बह्वीः) बहुतसी [भिन्न भिन्न वर्ण वाली] (वहिष्ठाः) अत्यन्त वहने वाली [शीघ्रगामी] (हरितः) आकर्षक किरणें (यदि वा) अथवा (शतम्) सौ [असंख्य] (अश्वाः) व्यापक गुण [घोड़े समान] (वहन्ति) ले चलते हैं ॥ ६ ॥

भावार्थ—सूर्य गोल पिण्ड है, उसका प्रकाश आगे पीछे सब ओर होता है और वह उत्तरायण और दक्षिणायन मार्ग पर चलता और किरणों द्वारा आकर्षण और वृष्टि आदि करके लोकों का धारण पोषण करता है, उसी प्रकार मनुष्य विद्या आदि शुभ गुणों से प्रकाशमान होकर आगा पीछा सोचकर संसार में अपना कर्तव्य पूरा करें ॥ ६ ॥

**सुखं सूर्य रथमंशुमन्तं स्योनं सुवह्निमधि तिष्ठ वाजिनम् ।**
**यं ते वहन्ति हरितो वहिष्ठाः शतमश्वा यदि वा सप्त बह्वीः ॥७॥**

**सु-खम् । सूर्य । रथम् । अंशु-मन्तम् । स्योनम् । सु-वह्निम् । अधि । तिष्ठ । वाजिनम् ॥ यम् । ते । वहन्ति । हरितः । वहिष्ठाः । शतम् । अश्वाः । यदि । वा । सप्त । बह्वीः ॥७॥**

भाषार्थ—(सूर्य) हे सूर्य ! [लोकों के चलाने वाले पिण्डविशेष] (सुखम्)

६—(स्वस्ति) कल्याणम् (ते) तव (सूर्य) हे रवे (चरसे) गमनाय (रथाय) रथो रंहतेर्गतिकर्मणः—निरु० ९। ११। रंहणसामर्थ्याय। गतिविधानाय (येन) (उभौ) (अन्तौ) परं चापरं च देशौ। उत्तरायणदक्षिणायनमार्गौ (परियासि) परीत्य गच्छसि (सद्यः) तत्क्षणम् (यम्) रथम् (ते) तव (वहन्ति) गमयन्ति (हरितः) म० ४। आकर्षकाः किरणाः (वहिष्ठाः) वहितृतमाः। अतिशयेन वहनशीलाः। गन्तृतमाः (शतम्) असंख्याताः (अश्वाः) व्याप्तिगुणाः। तुरङ्गा यथा (सप्त) म० ४ (बह्वीः) बह्व्यः ॥

७—(सुखम्) सुखेन गच्छन्तम् (सूर्य) रविमण्डल (रथम्) म० ६।

सुख से चलने वाले, (अंशुमन्तम) तेजो मय, (स्योनम्) आनन्द दायक (सुवह्निम्) भले प्रकार ले चलने वाले, ( वाजिनम् ) बल वाले ( रथम् ) रथ [गति विधान] पर ( अधि तिष्ठ ) अधिष्ठाता हो। ( यम् ) जिस [ रथ ] को (ते) तेरी (सप्त) सात [ शुक्ल, नील, पीत आदि वर्ण वाली—मन्त्र ४ ] ( बह्वीः ) बहुत सी [ भिन्न भिन्न वर्णों वाली ], ( बहिष्ठाः ) अत्यन्त बहने वाली [ शीघ्र गामी ] ( हरितः ) आकर्षक किरणें, ( यदि वा ) अथवा ( शतम् ) सौ [ असंख्य ] ( अश्वाः ) व्यापक गुण [ घोड़े समान ] ( वहन्ति ) ले चलते हैं ॥ ७ ॥

भावार्थ—सृष्टिकर्ता परमेश्वर ने जैसे प्रत्येक सूर्य मण्डल को अनेक लोकों की स्थिति के लिये रचा है, वैसे ही उसने मनुष्य को अनेक प्राणियों के पालन के लिये बनाया है ॥ ७ ॥

**स॒प्त सूर्यो॑ ह॒रितो॒ यात॑वे॒ रथे॒ हिर॑ण्यत्वचसो बृह॒तीर॑युक्त ।**
**अमो॑चि शु॒क्रो रज॑सः पु॒रस्ता॑द् वि॒धूय॑ दे॒वस्तमो॒ दिव॒मारु॑हत् ॥ ८ ॥**

स॒प्त । सूर्यः॑ । ह॒रितः॑ । यात॑वे । रथे॑ । हिर॑ण्य-त्वचसः । बृ॒ह॒तीः । अ॒यु॒क्त ॥ अमो॑चि । शु॒क्रः । रज॑सः । पु॒रस्ता॑त् । वि॒-धूय॑ । दे॒वः । तमः॑ । दिव॑म् । आ । अ॒रु॒ह॒त् ॥ ८ ॥

भाषार्थ—( सूर्यः ) सूर्य [ लोकों के चलाने वाले पिण्ड विशेष ] ने ( सप्त ) सात [ शुक्ल, नील, पीत आदि वर्ण वाली—म० ४ ], ( हिरण्यत्वचसः ) तेज की त्वचा [ ढकन ] रखने वाली, ( बृहतीः ) बड़ी [ दूर दूर जाने वाली ] ( हरितः ) आकर्षक किरणों को ( रथे ) अपने रथ [ गति विधान ] में ( यातवे ) चलने के लिये ( अयुक्त ) जोड़ा है। ( शुक्रः ) तेजस्वी वह (रजसः)

---

गतिविधानम् ( अंशुमन्तम् ) तेजोमयम् ( स्योनम् ) सुखप्रदम् ( सुवह्निम् ) सुवोढारम् ( अधि तिष्ठ ) आरोह ( वाजिनम् ) बलवन्तम्। अन्यत् पूर्ववत्—म० ६ ॥

८—( सप्त ) शुक्लनीलपीतादिवर्णयुक्ताः—म० ४ ( सूर्यः ) लोकानां प्रेरकः पिण्डविशेषः ( हरितः ) आकर्षकान् किरणान् ( यातवे ) गन्तुम् ( रथे ) म० ६। गतिविधाने ( हिरण्यत्वचसः ) त्वच संवरणे—असुन्। तेजोमयत्वग्-युक्ताः ( बृहतीः ) महतीः। दूरगमनाः ( अयुक्त ) योजितवान् ( अमोचि ) अत्या-

धुन्धलेपन से ( परस्तात् ) दूर ( अमोचि ) छोड़ा गया है और ( देवः ) प्रकाशमान [ सूर्य ] ( तमः ) अन्धकार को ( विधूय ) हिला डालकर ( दिवम् ) आकाश में ( आ अरुहत् ) ऊंचा हुआ है ॥ ८ ॥

भावार्थ—जैसे सूर्य दूर पहुंचने वाली किरणों द्वारा अन्धकार को नाश करके अनेक लोकों को आकर्षण में रखकर ऊंचा ठहरा है, वैसे ही मनुष्य अविद्या मिटाकर विद्या का प्रकाश करके प्रतिष्ठा प्राप्त करें ॥ ८ ॥

उत् के॒तुना॑ बृह॒ता दे॒व आग॒न्नपा॑वृक् तमो॒ऽभि ज्योति॑रश्रैत् ।
दि॒व्यः सु॑प॒र्णः स वी॒रो व्य॑ख्य॒ददि॑तेः पु॒त्रो भुव॑नानि॒ विश्वा॑ ॥

उत् । के॒तुना॑ । बृ॒ह॒ता । दे॒वः । आ । अ॒ग॒न् । अप॑ । अ॒वृ॒क् । तमः॑ । अ॒भि । ज्योतिः॑ । अ॒श्रै॒त् ॥ दि॒व्यः । सु॒-प॒र्णः । सः । वीरः॑ । वि । अ॒ख्य॒त् । अदि॑तेः । पु॒त्रः । भुव॑नानि । विश्वा॑ ॥ ९ ॥

भाषार्थ—( देवः ) प्रकाशमान सूर्य ( बृहता केतुना ) बड़ी सजधज से ( उत्-आ अगन् ) ऊंचा होकर आया है, उसने ( तमः ) अन्धकार को ( अप अवृक् ) हटा दिया है । और ( ज्योतिः अभि ) ज्योति को प्राप्त करके ( अश्रैत् ) ठहरा है । ( दिव्यः ) आकाशनिवासी, ( सुपर्णः ) सुन्दर रीति से पालन करने वाला, ( अदितेः ) अखण्ड प्रकृति के ( पुत्रः ) पुत्र [ समान ], ( सः ) उस ( वीरः ) वीर [ विविध गति वाले सूर्य ] ने ( विश्वा ) सब ( भुवनानि )

जि ( शुक्रः ) प्रकाशमानः ( रजसः ) अन्धकारात् । धूम्रवर्णात् ( परस्तात् ) दूरे ( विधूय ) पृथक् कम्पयित्वा ( देवः ) प्रकाशमानः सूर्यः ( तमः ) अन्धकारम् ( दिवम् ) आकाशम् ( आ अरुहत् ) आरूढवान् ॥

९—( उत् ) ऊर्ध्वः सन् ( केतुना ) प्रज्ञानेन ( बृहता ) महता ( देवः ) प्रकाशमानः सूर्यः ( आ अगन् ) आगतवान् ( अप अवृक् ) अपवर्जितवान् ( तमः ) अन्धकारम् ( अभि ) अभिगत्य ( ज्योतिः ) प्रकाशम् ( अश्रैत् ) श्रिञ् सेवायाम्—लुङि छान्दसं रूपम् । आश्रितवान् ( दिव्यः ) दिवि आकाशे भवः ( सुपर्णः ) शोभनपालनः ( सः ) प्रसिद्धः ( वीरः ) वि+ईर गतौ—अच् । विविधगतिः ( व्यख्यत् ) व्याख्यातानि प्रसिद्धानि कृतवान् ( अदितेः ) अखण्ड-

लोकों को ( वि अख्यत् ) प्रसिद्ध किया है ॥ ९ ॥

**भावार्थ**—हे मनुष्यो ! जैसे सूर्य ने प्रकृति से उत्पन्न होकर अन्धकार मिटाकर संसार में उजाला फैलाया है, वैसेही तुम ब्रह्मचर्य आदि शुभ गुणों से तेजस्वी होकर कीर्ति बढ़ाओ ॥ ९ ॥

**उद्यन् रश्मीना तनुषे विश्वा रूपाणि पुष्यसि । उभा समुद्रौ क्रतुना वि भासि सर्वांल्लोकान् परिभूर्भ्राजमानः ॥ १० ॥ (७)**

**उत्-यन् । रश्मीन् । आ । तनुषे । विश्वा । रूपाणि । पुष्यसि ॥ उभा । समुद्रौ । क्रतुना । वि । भासि । सर्वान् । लोकान् । परि-भूः । भ्राजमानः ॥ १० ॥ ( ७ )**

**भाषार्थ**—[ हे सूर्य ! ] ( उद्यन् ) ऊंचा होता हुआ तू ( रश्मीन् ) किरणों को ( आ ) सब ओर से ( तनुषे ) फैलाता है, और ( विश्वा ) सब ( रूपाणि ) रूपों [ वस्तुओं ] को ( पुष्यसि ) पुष्ट करता है। ( उभौ ) दोनों ( समुद्रौ ) समुद्रों [ जड़ चेतन रूप संसार ] को, ( सर्वान् लोकान् ) सब लोकों के ( परिभूः ) चारों ओर घूमता हुआ और ( भ्राजमानः ) चमकता हुआ तू ( केतुना ) अपने कर्म से ( वि भासि ) प्रकाशित कर देता है ॥ १० ॥

**भावार्थ**—जिस प्रकार सूर्य ऊंचा होकर सृष्टि को प्रकाशित करके पुष्ट करता है, वैसे ही सब मनुष्य विद्या से सुभूषित होकर परोपकार करें ॥ १० ॥

**पूर्वापरं चरतो मायया तौ शिशू क्रीडन्तौ परि यातोऽर्णवम् । विश्वान्यो भुवना विचष्टे हैरण्यैरन्यं हरितो वहन्ति ॥११॥**

---

तायाः प्रकृतेः ( पुत्रः ) पुत्रो यथा ( भुवनानि ) लोकान् ( विश्वा ) सर्वाणि ॥

१०—( उद्यन् ) उद्गच्छन् ( रश्मीन् ) किरणान् (आ) समन्तात् (तनुषे) विस्तारयसि ( विश्वा ) सर्वाणि ( रूपाणि ) वस्तूनि ( पुष्यसि ) वर्धयसि ( उभा ) द्वौ ( समुद्रौ ) जड़चेतनरूपौ संसारौ ( केतुना ) कर्मणा ( वि ) विविधम् ( भासि ) दीपयसि ( सर्वान् ) ( लोकान् ) ( परिभूः ) परिग्राहकः । परिभ्रामयन् ( भ्राजमानः ) प्रकाशमानः ॥

पूर्व-अपरम् । चरतः । मायया । एतौ । शिशू इति । क्रीडन्तौ । परि । यातः । अर्णवम् ॥ विश्वा । अन्यः । भुवना । वि-चष्टे । हैरण्यैः । अन्यम् । हरितः । वहन्ति ॥ ११ ॥

भाषार्थ—( एतौ ) यह दोनों [ सूर्य चन्द्रमा ] ( पूर्वापरम् ) आगे पीछे ( मायया ) बुद्धि से [ ईश्वर नियम से ] ( चरतः ) विचरते हैं, ( क्रीडन्तौ ) खेलते हुये ( शिशू ) दो, बालक [ जैसे ] ( अर्णवम् ) अन्तरिक्ष में ( परि ) सब ओर ( यातः ) चलते हैं। ( अन्यः ) एक [ सूर्य ] ( विश्वा ) सब ( भुवना ) भुवनों को ( विचष्टे ) देखता है, ( अन्यम् ) दूसरे [ चन्द्रमा ] को ( हरितः ) [ सूर्य की ] आकर्षक किरणें ( हैरण्यैः ) तेजोमय [ वा सुनैले ] कामों के द्वारा ( वहन्ति ) ले चलती हैं ॥११॥

भावार्थ—सूर्य और चन्द्रमा ईश्वर नियम से उत्पन्न हुये हैं, तेजस्वी सूर्य प्रकाश रहित चन्द्रमा को अपने आकर्षण में रख कर प्रकाशित और उपकारी करता है, वैसे ही मनुष्य शुभ गुणों से प्रतापी होकर दूसरों को गुणवान करें ॥ ११ ॥

इस मन्त्र के प्रथम तीन पाद कुछ भेद से—ऋ० १० । ८५ । १८ में हैं, और पीछे—अथर्व० ७ । ८१ । १ में आचुके हैं, और आगे—अ० १४ । १ । २३ में हैं ॥

दिवि त्वात्त्रिरधारयत् सूर्या मासाय कर्तवे ।
स एषि सुधृतस्तपन् विश्वा भूतावचाकशत् ॥ १२ ॥

दिवि । त्वा । अत्त्रिः । अधारयत् । सूर्या । मासाय । कर्तवे ॥

११—( पूर्वापरम् ) यथा तथा पूर्वापरपर्यायेण ( चरतः ) विचरतः ( मायया ) ईश्वरप्रज्ञया ( एतौ ) दृश्यमानौ सूर्याचन्द्रमसौ ( शिशू ) अ० ७ । ८१ । १ । बालकौ यथा ( क्रीडन्तौ ) विहरन्तौ ( परि ) ( सर्वतः ) ( यातः ) गच्छतः ( अर्णवम् ) समुद्रम् । अन्तरिक्षम् ( विश्वा ) सर्वाणि ( अन्यः ) एकः सूर्यः ( भुवना ) चन्द्रादिलोकान् ( विचष्टे ) विविधं पश्यति ( हैरण्यैः ) विकारे अण् । तेजोमयैः सुवर्णमयैर्वा कर्मभिः ( अन्यम् ) द्वितीयं चन्द्रमसम् ( हरितः ) आकर्षकाः किरणाः ( वहन्ति ) गमयन्ति ॥

सः । एषि । सु-धृतः । तपन् । विश्वा । भूता । अव-चाकशत् ॥ १२ ॥

भाषार्थ—( सूर्य ) हे सूर्य ! [ लोकों के चलाने वाले रवि मण्डल ], ( अत्त्रिः ) सदा ज्ञानवान् [ परमात्मा ] ने ( मासाय ) महीना [ काल विभाग ] ( कर्तवे ) करने के लिये ( त्वा ) तुझ को ( दिवि ) आकाश में ( अधारयत् ) धारण किया है । ( सः ) वह तू ( सुधृतः ) अच्छी प्रकार धारण किया गया, ( तपन् ) तपता हुआ, और ( विश्वा भूता ) सब प्राणियों को ( अवचाकशत् ) निहारता हुआ ( एषि ) चलता है ॥ १२ ॥

भावार्थ—परमात्मा ने सूर्य को बहुत से लोकों पर आकर्षण, ताप, वृष्टि आदि पहुंचाने के लिये बनाया है, मनुष्य उसी प्रकार तेजस्वी होकर परस्पर पुरुषार्थ करें ॥ १२ ॥

उभावन्तौ समर्षसि वत्सः संमातराविव ।
नन्वे॒३॒तदितः पुरा ब्रह्म देवा अमी विदुः ॥ १३ ॥

उभौ । अन्तौ । सम् । अर्षसि । वत्सः । संमातरौ-इव ॥ ननु । एतत् । इतः । पुरा । ब्रह्म । देवाः । अमी इति । विदुः ॥ १३ ॥

भाषार्थ—[ हे सूर्य ! ] तू ( उभौ ) दोनों ( अन्तौ ) अन्तों [ पूर्व पश्चिम अथवा आगे पीछे दोनों ओर ] को ( सम् ) ठीक ठीक ( अर्षसि ) पहुंचता है, ( इव ) जैसे ( वत्सः ) बालक ( संमातरौ ) दो सामान्य [ मिली हुयी ] माताओं को । ( ननु ) निश्चय करके ( एतत् ) इस (ब्रह्म ) ईश्वर ज्ञान

---

१२—( दिवि ) आकाशे ( त्वा ) सूर्यम् (अत्त्रिः ) म० ४ । सदा ज्ञानवान् परमात्मा ( अधारयत् ) स्थापितवान् ( सूर्य ) संहितिको दीर्घः । हे रविमण्डल ( मासाय ) कालविभागायेत्यर्थः ( कर्तवे ) कर्तुम् ( सः ) स त्वम् ( एषि ) गच्छसि ( सुधृतः ) सुपुष्टः ( तपन् ) तापं कुर्वन् ( विश्वा ) सर्वाणि ( भूता ) लोकान् ( अवचाकशत् ) अ० ६ । ८० । १ । भृशं पश्यन् ॥

१३—( उभौ ) द्वौ ( अन्तौ ) पूर्वापरौ पूर्वपश्चिमदेशौ वा ( सम् ) सम्यक् ( अर्षसि ) प्राप्नोषि ( वत्सः ) बालकः (संमातरौ) समानजनन्यौ ( इव ) यथा ( ननु ) निश्चयेन ( एतत् ) प्रत्यक्षम् ( इतः ) अस्मात् कालात्

को ( इतः पुरा ) इस [ समय ] के पहिले से ( अमी ) यह ( देवाः ) विद्वान् लोग ( विदुः ) जानते हैं ॥ १३ ॥

**भावार्थ**—परमेश्वर ने सूर्य को ऐसी उचित रीति से बनाया है कि वह निरन्तर घूमकर सृष्टि का उपकार करे, पूर्वज विद्वान् लोग ईश्वर के ऐसे नियमों को जानकर सुधार करते रहे हैं ॥ १३ ॥

**यत् स॑मु॒द्रम॑नु॒ श्रि॒तं तत् सि॑षासति॒ सूर्यः॑ ।**
**अध्वा॒स्य॒ वित॑तो म॒हान् पूर्व॒श्चाप॑रश्च॒ यः ॥ १४ ॥**

**यत् । स॒मु॒द्रम् । अनु॑ । श्रि॒तम् । तत् । सि॒षा॒स॒ति॒ । सूर्यः॑ ॥**
**अध्वा॑ । अ॒स्य॒ । वि-त॑तः । म॒हान् । पूर्वः॑ । च॒ । अप॑रः । च॒ । यः ॥ १४ ॥**

**भाषार्थ**—( यत् ) जो कुछ ( समुद्रम् अनु ) समुद्र [ संसार ] में ( श्रितम् ) ठहरा हुआ है, ( तत् ) उस को ( सूर्यः ) सूर्य [ लोकों का चलाने वाला रवि ] ( सिषासति ) सेवा करना चाहता है । ( अस्य ) उस [ सूर्य ] का ( अध्वा ) मार्ग ( विततः ) फैला हुआ और ( महान् ) बड़ा है, ( यः ) जो [ मार्ग ] ( पूर्वः ) आगे ( च च ) और ( अपरः ) पीछे [ अथवा पूर्व और पश्चिम ] है ॥ १४ ॥

**भावार्थ**—यह सूर्य अपने घेरे के भीतर सब लोकों को आकर्षण, वृष्टि आदि से सेवता है, उस नियम को निरखकर विद्वान् लोग मर्यादा पर चलें ।१४

**तं समा॑प्नोति जू॒तिभि॒स्ततो॒ नाप॑ चिकित्सति ।**
**तेना॒मृत॑स्य भ॒क्षं दे॒वानां॒ नाव॑ रुन्धते ॥ १५ ॥**

---

( पुरा ) पूर्वम् ( ब्रह्म ) ईश्वरज्ञानम् ( देवाः ) विद्वांसः ( अमी ) वर्त्तमानाः ( विदुः ) जानन्ति ॥

१४—( यत् ) वस्तुजातम् ( समुद्रम् ) संसाररूपम् ( अनु ) प्रति ( श्रितम् ) स्थितम् ( तत् ) ( सिषासति ) षण संभक्तौ—सन् । सेवितुमिच्छति ( सूर्यः ) आदित्यलोकः ( अध्वा ) मार्गः ( अस्य ) सूर्यस्य ( विततः ) विस्तृतः ( पूर्वः ) ( च ) ( अपरः ) पश्चाद् भवः । पश्चिमः ( च ) ( यः ) मार्गः ॥

तम् । सम् । आप्नोति । जूतिः-भिः । ततः । न । अप । चिकित्सति ॥ तेन । अमृतस्य । भक्षम् । देवानाम् । न । अव । रुन्धते ॥ १५ ॥

**भाषार्थ**—( तम् ) उस [ मार्ग ] को ( जूतिभिः ) अपने वेगों से (सम् आप्नोति ) वह [ सूर्य ] समाप्त करता रहता है; ( ततः ) उस मार्ग से ( न अप चिकित्सति ) वह भूल नहीं करता। ( तेन ) उसी कारण से ( देवानाम् ) विजय चाहने वालों के ( अमृतस्य ) अमरपन [ जीवन साधन ] के ( भक्षम् ) सेवन को ( न अव रुन्धते ) वे [ विघ्न ] नहीं रोकते हैं ॥ १५ ॥

**भावार्थ**—सूर्य निरन्तर घूम कर संसार में प्रकाश करता रहता है, उसी से सब पुरुषार्थी जन जीवन सामग्री पाते हैं ॥ १५ ॥

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।
दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ १६ ॥

उत् । ऊं इति । त्यम् । जात-वेदसम् । देवम् । वहन्ति । केतवः ॥ दृशे । विश्वाय । सूर्यम् ॥ १६ ॥

**भाषार्थ**—( केतवः ) किरणें ( त्यम् ) उस ( जातवेदसम् ) उत्पन्न पदार्थों को प्राप्त करने वाले, ( देवम् ) चलते हुये ( सूर्यम् ) रविमण्डल को (विश्वाय दृशे) सब के देखने के लिये (उ) अवश्य (उत् वहन्ति) ऊपर ले चलती हैं ॥ १६ ॥

---

१५—( तम् ) अध्वानम् ( समाप्नोति ) सम्यक् प्राप्नोति ( जूतिभिः ) जवनैः। वेगैः ( ततः ) तस्मात् मार्गात् ( न ) निषेधे ( अप ) ( चिकित्सति ) कित व्याधिप्रतीकारनिग्रहापनयननाशनसंशयेषु-स्वार्थे सन्। संदेहं प्रमादं करोति ( तेन ) कारणेन ( अमृतस्य ) अमरणस्य। जीवनसाधनस्य। ( भक्षम् ) वृतृवदिवचि० । उ० ३ । ६२ । भज सेवायाम्—स । सेवनम् ( देवानाम् ) विजिगीषूणाम् ( न ) निषेधे ( अव ) ( रुन्धते ) वर्जयन्ति विघ्नाः ॥

१६—( उत् ) ऊर्ध्वम् ( उ ) निश्चये ( त्यम् ) तम् ( जातवेदसम् ) यो जातान् पदार्थान् विन्दति तम् ( देवम् ) गच्छन्तम् (वहन्ति) गमयन्ति (केतवः) किरणाः ( दृशे ) द्रष्टुम् ( विश्वाय ) सर्वस्मै जगते ( सूर्यम् ) रविमण्डलम् ॥

भावार्थ—जिस प्रकार सूर्य किरणों के आकर्षण से ऊंचा होकर सब पदार्थों को प्रकट करता है, वैसे ही मनुष्य विद्या और धर्म से उन्नति करके सब का उपकार करें १६ ॥

यह मन्त्र ऋग्वेद में है—१।५०।१; यजु० ७।४१; ८।४१; ३३।३१ तथा सामवेद पू० १।३।५। तथा निरु० १२।१५ में व्याख्यात है ॥

**अप त्ये तायवो यथा नक्षत्रा यन्त्यक्तुभिः ।**
**सूराय विश्वचक्षसे ॥ १७ ॥**

**अप । त्ये । तायवः । यथा । नक्षत्रा । यन्ति । अक्तु-भिः ॥**
**सूराय । विश्व-चक्षसे ॥ १७ ॥**

भाषार्थ—( विश्वचक्षसे ) सब के दिखाने वाले (सूराय ) सूर्य के लिये ( अक्तुभिः ) रात्रियों के साथ ( नक्षत्रा ) चलने वाले तारागण ( अप यन्ति ) भाग जाते हैं, ( यथा ) जैसे ( त्ये ) वे ( तायवः ) चोर [ भाग जाते हैं ] ॥१७॥

भावार्थ—सूर्य के प्रकाश से रात्रि का अन्धकार मिट जाता है, मन्द चमकने वाले नक्षत्र छिप जाते हैं और चोर लोग भाग जाते हैं, वैसे ही वेद-विज्ञान फैलने से अधर्म का नाश और धर्म की वृद्धि होती है ॥ १७ ॥

यह मन्त्र ऋग्वेद में है—१।५०।२, और सामवेद में पू० ६।१४।७ ॥

**अदृश्रन्नस्य केतवो वि रश्मयो जनाँ अनु ।**
**भ्राजन्तो अग्नयो यथा ॥ १८ ॥**

**अदृश्रन् । अस्य केतवः । वि । रश्मयः । जनान् । अनु ॥**

---

१७—( अप ) दूरीभावे ( त्ये ) ते ( तायवः ) तायृ सन्तानपालनयोः यद्वा तसु उपक्षये-उण् सस्य यः । चोराः । स्तेनाः—निघ० ३।२४ ( यथा ) ( नक्षत्रा ) अमिनक्षियजि० । उ० ३।१०५। णक्ष गतौ—अत्रन् । नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणः—निरु० ३।२० । गतिशीलास्तारकाः ( यन्ति ) गच्छन्ति ( अक्तुभिः ) पः किच्च । उ० १।७१। अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु—तुन्, कित्, नलोपः । रात्रिभिः सह—निरु० १२।२३ ( सुराय ) सूर्याय (विश्वचक्षसे) विश्वस्य चक्षो दर्शनं यस्मात् तस्मै । सर्वदर्शकाय ॥

भ्राजन्तः । अग्नयः । यथा ॥ १८ ॥

**भाषार्थ**—( अस्य ) इस [ सूर्य ] की (केतवः) जताने वाली (रश्मयः) किरणें ( जनान् अनु ) प्राणियों में ( वि ) विविध प्रकार से ( अदृश्रन् ) देखी गयी हैं । ( यथा ) जैसे ( भ्राजन्तः ) दहकते हुये ( अग्नयः ) अंगारे ॥ १८ ॥

**भावार्थ**—जैसे सूर्य की किरणें धूप, बिजुली और अग्नि के रूप से संसार में फैलती हैं, वैसे ही सब मनुष्य शुभ गुण कर्म और स्वभाव से प्रकाशमान होकर आत्मा और समाज की उन्नति करें ॥ १८ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है-१ । ५० । ३ । यजु० ८ । ४० । और साम० पू० ६ । १४ । ८ ॥

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य ।
विश्वमा भासि रोचन ॥ १९ ॥

तरणिः । विश्व-दर्शतः । ज्योतिः-कृत् । असि । सूर्य ॥
विश्वम् । आ । भासि । रोचन ॥ १९ ॥

**भाषार्थ**—( सूर्य ) हे सूर्य ! तू ( तरणिः ) अन्धकार से पार करने वाला ( विश्वदर्शतः ) सब का दिखाने वाला और ( ज्योतिष्कृत् ) [ चन्द्र आदि में ] प्रकाश करने वाला ( असि ) है । ( रोचन ) हे चमकने वाले तू ( विश्वम् ) सब को ( आ ) भले प्रकार ( भासि ) चमकाता है ॥ १९ ॥

**भावार्थ**—जैसे यह सूर्य अग्नि, बिजुली, चन्द्रमा, नक्षत्र आदि पर अपना प्रकाश डालकर उन्हें चमकीला बनाता है, वैसे ही परमात्मा अपने

---

१८—( अदृश्रन् ) दृष्टा अभूवन् ( अस्य ) सूर्यस्य ( केतवः ) ज्ञापकाः ( वि ) विविधम् ( रश्मयः ) किरणाः ( जनान् अनु ) जातान् प्राणिनः प्रति ( भ्राजन्तः ) प्रकाशमानाः ( अग्नयः ) पावकाः ( यथा ) ॥

१९—( तरणिः ) अन्धकारात् तारकः ( विश्वदर्शतः ) सर्वस्य दर्शयिता ( ज्योतिष्कृत् ) चन्द्रादिलोकेषु प्रकाशस्य कर्ता ( असि ) ( सूर्य ) ( विश्वम् ) सर्वं दृश्यमानम् ( आ ) समन्तात् ( भासि ) प्रकाशयसि ( रोचन ) हे प्रकाशमान ॥

सामर्थ्य से सब सूर्य आदि को रचता है और वैसे ही विद्वान् लोग विद्या के प्रकाश से संसार को आनन्द देते हैं ॥ १९ ॥

इस मन्त्र पर ऋग्वेद में सायणाचार्य का लेख इस प्रकार है—"रात्रि में जलमय चन्द्र आदि बिंबों पर सूर्य की किरणें लौटकर अन्धकार को हटाती हैं, जैसे द्वार पर रक्खे दर्पण पर गिरायी गयीं सूर्य की किरणें घर के भीतर के अन्धकार को हटाती हैं" ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—१ । ५० । ४, यजुर्वेद ३३ । ३६, और सामवेद पू० ६ । १४ । ६ ॥

**प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्ङुदेषि मानुषीः ।**

**प्रत्यङ् विश्वं स्वर्दृशे ॥ २० ॥ ( ८ )**

**प्रत्यङ् । देवानाम् । विशः । प्रत्यङ् । उत् । एषि । मानुषीः ॥ प्रत्यङ् । विश्वम् । स्वः । दृशे ॥ २० ॥ ( ८ )**

**भाषार्थ**—[ हे सूर्य ! ] ( देवानाम् ) गतिशील [ चन्द्र आदि लोकों ] की ( विशः ) प्रजाओं को ( प्रत्यङ् ) सन्मुख होकर, ( मानुषीः ) मानुषी मनुष्य संबन्धी [पार्थिव प्रजाओं] को (प्रत्यङ्) सन्मुख होकर और (विश्वम) सब जगत् को ( प्रत्यङ् ) सन्मुख होकर ( स्वः ) सुख से ( दृशे ) देखने के लिये ( उत् ) ऊंचा होकर ( एषि ) तू प्राप्त होता है ॥ २० ॥

**भावार्थ**—सूर्य गोल आकार बहुत बड़ा पिण्ड है, इसलिये वह सब लोकों को सन्मुख दीखता है, और सब लोक उसके आकर्षण प्रकाशन आदि से सुख पाते हैं, ऐसे ही परमात्मा के सर्व व्यापी और सर्वशक्तिमान् होने से उसके नियम पर चलकर सब सुखी रहते हैं ॥ २० ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—१ । ५० । ५, और सामवेद—पू० ६ । १४ । १० ॥

**येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ अनु ।**

---

२०—( प्रत्यङ् ) अभिमुखः सन् ( देवानाम् ) गतिशीलानां चन्द्रादिलोकानाम् ( विशः ) प्रजाः ( प्रत्यङ् ) ( उत् ) ऊर्ध्वः सन् (एषि) प्राप्नोषि ( मानुषीः ) मनुष्यसम्बन्धिनीः पार्थिवप्रजाः ( प्रत्यङ् ) ( विश्वम् ) सर्वम् ( स्वः ) सुखेन ( दृशे ) द्रष्टुम् ॥

त्वं वरुण पश्यसि ॥ २१ ॥

येन । पावक । चक्षसा । भुरण्यन्तम् । जनान् । अनु ॥

त्वम् । वरुण । पश्यसि ॥ २१ ॥

वि द्यामेषि रजस्पृथ्वहा मिमानो अक्तुभिः ।

पश्यन् जन्मानि सूर्य ॥ २२ ॥

वि । द्याम् । एषि । रजः । पृथु । अहः । मिमानः । अक्तु-भिः ॥

पश्यन् । जन्मानि । सूर्य ॥ २२ ॥

**भाषार्थ**—( पावक ) हे पवित्र करने वाले ! ( वरुण ) हे उत्तम गुण वाले ! [ सूर्य, रविमण्डल ] ( येन ) जिस ( चक्षसा ) प्रकाश से ( भुरण्यन्तम् ) धारण और पोषण करते हुये [ पराक्रम ] को ( जनान् अनु ) उत्पन्न प्राणियों में ( त्वम् ) तू ( पश्यसि ) दिखाता है ॥ २१ ॥

यह मन्त्र ऋग्वेद में है—१ । ५० । ६, यजु० ३३ । ३२, और साम पू० ६ । १४ । ११ ॥

**भाषार्थ**—[ उस प्रकाश से ] ( सूर्य ) हे सूर्य ! [ रविमण्डल ] ( अहः ) दिन को ( अक्तुभिः ) रात्रियों के साथ ( मिमानः ) बनाता हुआ और ( जन्मानि ) उत्पन्न वस्तुओं को ( पश्यन् ) दिखाता हुआ तू ( द्याम् ) आकाश में ( पृथु ) फैले हुये ( रजः ) लोक को ( वि ) विविध प्रकार ( एषि ) प्राप्त होता है ॥ २२ ॥

**भावार्थ**—जैसे सूर्य अपने प्रकाश से वृष्टि आदि द्वारा अपने घेरे के

---

२१—( येन ) ( पावक ) शोधक ( चक्षसा ) प्रकाशेन ( भुरण्यन्तम् ) भुरण धारणपोषणयोः—शतृ । धरन्तं पोषयन्तं च ( जनान् अनु ) उत्पन्नान् प्राणिनः प्रति ( त्वम् ) ( वरुण ) उत्तमगुणविशिष्ट ( पश्यसि ) दर्शयसि ॥

२२—( वि ) विविधम् ( द्याम् ) कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । पा० २ । ३ । ५ । इति द्वितीया । आकाशे ( एषि ) प्राप्नोषि ( रजः ) लोकम् ( पृथु ) विस्तृतम् ( अहः ) दिनम् ( मिमानः ) रचयन् सन् ( अक्तुभिः ) रात्रिभिः ( पश्यन् ) दर्शयन् ( जन्मानि ) उत्पन्नानि वस्तूनि ( सूर्य ) लोकप्रेरक रविमण्डल ॥

सब प्राणियों और लोकों को धारण पोषण करता है, वैसेही मनुष्य सर्वोपरि विराजमान परमात्मा के ज्ञान से परस्पर सहायक होकर सुखी होवें ॥ २१,२२॥

मन्त्र २२ कुछ भेद से ऋग्वेद में है—१ । ५० । ७ और साम० पू० ६ । १४ । १२॥

सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव सूर्य ।
शोचिष्केशं विचक्षणम् ॥ २३ ॥

सप्त । त्वा । हरितः । रथे । वहन्ति । देव । सूर्य ॥
शोचिः-केशम् । वि-चक्षणम् ॥ २३ ॥

भाषार्थ—( देव ) हे चलनेवाले ( सूर्य ) सूर्य ! [रविमण्डल ] ( सप्त ) सात [ शुक्ल, नील, पीत आदि—म० ४ ] ( हरितः ) आकर्षक किरणें ( शोचिष्केशम् ) पवित्र प्रकाश वाले (विचक्षणम् ) विविध प्रकार दिखाने वाले (त्वाम्) तुझ को ( रथे ) रथ [ गमन विधान ] में ( वहन्ति ) ले चलती हैं ॥ २३ ॥

भावार्थ—यह प्रकाशमान सूर्यलोक शुक्ल, नील, पीत आदि सात किरणों द्वारा अपनी धुरी पर अपने घेरे में घूमता है । इस नियम का बनाने वाला वह परमेश्वर है ॥ २३ ॥

यह मन्त्र ऋग्वेद में है-१ । ५० । ८, और साम० पू० ६ । १४ । १४ ॥

अयुक्त सप्त शुन्ध्युवः सूरो रथस्य नप्त्यः ।
ताभिर्याति स्वयुक्तिभिः ॥ २४ ॥

अयुक्त । सप्त । शुन्ध्युवः । सूरः । रथस्य । नप्त्यः ॥
ताभिः । याति । स्वयुक्ति-भिः ॥ २४ ॥

भाषार्थ—( सूरः ) सूर्य [ लोकप्रेरक रविमण्डल ] ने ( रथस्य ) रथ

२३—( सप्त ) नीलपीतादिसप्तवर्णाः-म० ४ ( त्वा ) ( हरितः ) आकर्षकाः किरणाः ( रथे ) म० ६ । गमनविधाने ( वहन्ति ) गमयन्ति ( देव ) हे गमनशील ( सूर्य ) रविमण्डल ( शोचिष्केशम् ) शोचिषः शुचयः केशाः प्रकाशा यस्य तम् (विचक्षणम् ) विविधं दर्शकम् ॥

२४—( अयुक्त ) योजितवान् ( सप्त ) सप्तसंख्याकाः—म० ४ (शुन्ध्युवः)

[ अपने चलने के विधान ] की ( नप्त्यः ) न गिराने वाली ( सप्त ) सात [ शुक्ल, नील, पीत आदि म० ४ ] ( शुन्ध्युवः ) शुद्ध करने वाली किरणों को ( अयुक्त ) जोड़ा है। ( ताभिः ) उन ( स्वयुक्तिभिः ) धन से संयोग वाली [ किरणों के साथ ] ( याति ) वह चलता है ॥ २४ ॥

भावार्थ—जो सूर्य अपनी परिधि के लोकों को अपने आकर्षण में रखकर चलाता है और जिसकी किरणें रोगों को हटाकर प्रकाश और वृष्टि आदि से संसार को धनी बनाती हैं, उस सूर्य को जगदीश्वर परमात्मा ने बनाया है॥२४॥

मन्त्र ४ से इस मन्त्र तक सूर्य के गुणों का वर्णन करके परमेश्वर की महिमा का वर्णन किया है। अब फिर वही प्रकरण परमेश्वर विषयक चलता है॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है–१ । ५० । ९, और सामवेद–पू० ६ । १४ । १३ ॥

रोहि॑तो॒ दिव॒मारु॑हत् तप॑सा तप॒स्वी । स योनि॒मैति॒ स उ॑ जाय॑ते॒ पुन॒: स दे॒वाना॒मधि॑पतिर्बभूव ॥ २५ ॥

रोहि॑तः । दिव॑म् । आ । अ॒रु॒ह॒त् । तप॑सा । त॒प॒स्वी ॥ सः । योनि॑म् । आ । ए॒ति॒ । सः । ऊं॒ इति॑ । जा॒य॒ते॒ । पुन॒रिति॑ । सः । दे॒वाना॑म् । अधि॑-पतिः । ब॒भू॒व ॥ २५ ॥

भाषार्थ—( तपस्वी ) ऐश्वर्यवान् ( रोहितः ) सब का उत्पन्न करने वाला [ परमेश्वर ] ( तपसा ) अपने सामर्थ्य से ( दिवम् ) प्रत्येक व्यवहार में

---

यजिमनिशुन्धि० । उ० ३ । २० । शुन्ध विशुद्धौ—युच् । शोधिकाः ( सूरः ) षू प्रेरणे—क्रन् । लोकप्रेरकः सूर्यः ( रथस्य ) गमनविधानस्य ( नप्त्यः ) इक् कृष्यादिभ्यः । वा० पा० ३ । ३ । १०८ । नञ्+पत्लृ पतने—इक् । तनिपत्योश्छन्दसि । पा० ६ । ४ । ९९ । इत्युपधालोपः, शसो जस् । नप्तीः । अपातनशीलाः । न पातयित्रीः ( ताभिः ) ( याति ) गच्छति ( स्वयुक्तिभिः ) स्वस्य धनस्य योजनशक्तिभिः ॥

२५—( रोहितः ) सर्वोत्पादकः परमेश्वरः ( दिवम् ) प्रत्येकव्यवहारम् ( आ ) समन्तात् ( अरुहत् ) प्रादुरभवत् ( तपसा ) स्वसामर्थ्येन ( तपस्वी )

( आ ) सब ओर से ( अरुहत् ) प्रकट हुआ है। ( सः ) वह ( योनिम् ) प्रत्येक कारण [ कारण के कारण ] को ( आ एति ) प्राप्त होता है, ( सः उ ) वह ही ( पुनः ) फिर ( जायते ) बाहिर दीखता है, ( सः ) वही ( देवानाम् ) चलने वाले लोकों का ( अधिपतिः ) बड़ा स्वामी ( बभूव ) हुआ है ॥ २५ ॥

**भावार्थ**—परमेश्वर अपने सामर्थ्य से कारणों का आदि कारण होकर और बाहिर से भी सब कार्यरूप जगत् का नियन्ता बनकर सब लोकों का स्वामी है ॥ २५ ॥

**यो विश्वचर्षणिरुत विश्वतोमुखो यो विश्वतस्पाणिरुत विश्वतस्पृथः। सं बाहुभ्यां भरति सं पतत्रैर्द्यावापृथिवी जनयन् देव एकः ॥ २६ ॥**

**यः। विश्व-चर्षणिः। उत। विश्वतः-मुखः। यः। विश्वतः-पाणिः। उत। विश्वतः-पृथः ॥ सम्। बाहु-भ्याम्। भरति। सम्। पतत्रैः। द्यावापृथिवी इति। जनयन्। देवः। एकः २६**

**भाषार्थ**—( यः ) जो [ परमेश्वर ] ( विश्वचर्षणिः ) सब का देखने वाला, ( उत ) और ( विश्वतोमुखः ) सब ओर से मुख [ मुख्यव्यवहार वा उपाय ] वाला, ( यः ) जो ( विश्वतस्पाणिः ) सब ओर से हाथ के व्यवहार वाला, (उत) और (विश्वतस्पृथः) सब ओर से पूर्ति वाला है। (एकः) वह अकेला ( देवः ) प्रकाशस्वरूप [ परमात्मा ] ( बाहुभ्याम् ) दोनों [ धारण आकर्षण

---

ऐश्वर्यवान् ( योनिम् ) कारणम् ( आ ) समन्तात् ( एति ) प्राप्नोति (सः) (उ) एव ( जायते ) प्रादुर्भवति ( पुनः ) पश्चात् ( सः ) ( देवानाम् ) गन्तॄणां लोकानाम् ( अधिपतिः ) सर्वस्वामी ( बभूव ) ॥

२६—( यः ) परमेश्वरः (विश्वचर्षणिः) सर्वद्रष्टा—निघ० ३। ११ (उत) अपि ( विश्वतोमुखः ) सर्वतोमुखं प्रधानं व्यवहार उपायो वा यस्य सः ( यः ) ( विश्वतस्पाणिः ) पण व्यवहारे—इण्। सर्वतो हस्तसामर्थ्यं यस्य सः ( उत ) ( विश्वतस्पृथः ) पातॄतुदिवचि०। उ० २। ७। पॄ पालनपूरणयोः—थक्, टाप्। सर्वतः पृथा पूर्तिर्यस्य सः ( सम् ) सम्यक् ( बाहुभ्याम् ) धारणाक-

रूप ] भुजाओं से ( पतत्रैः सम् ) गमनशील परमाणुओं के साथ ( द्यावा-पृथिवी ) सूर्य पृथिवी को ( जनयन् ) उत्पन्न करता हुआ ( सम् ) यथावत् ( भरति ) पुष्ट करता है ॥ २६ ॥

भावार्थ—निराकार सर्वशक्तिमान् अकेले जगदीश्वर ने सब आगा पीछा देख, सब प्रकार के संयोग वियोग आदि उपायों से परमाणुओं में धारण आकर्षण सामर्थ्य देकर कुम्भकार के समान सब जगत् को रचा है, उसकी उपासना सब मनुष्य करें ॥ २६ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है १० । ८१ । ३, और यजुर्वेद १७ । १६ ॥

**एकपाद् द्विपदो भूयो वि चक्रमे द्विपात् त्रिपादमभ्येति पश्चात् । द्विपाद्ध षट्पदो भूयो वि चक्रमे त एकपदस्तन्वं समासते ॥ २७ ॥**

**एक-पात् । द्वि-पदः । भूयः । वि । चक्रमे । द्वि-पात् । त्रि-पादम् । अभि । एति । पश्चात् ॥ द्वि-पात् । ह । षट्-पदः । भूयः । वि । चक्रमे । ते । एक-पदः । तन्वम् । सम् । आसते २७**

भाषार्थ—( एकपात् ) एक रस व्यापक परमेश्वर ( द्विपदः ) दो प्रकार की स्थितिवाले [ जङ्गम स्थावर जगत् ] से ( भूयः ) अधिक आगे ( वि ) फैलकर ( चक्रमे ) चला गया, ( द्विपाद् ) दो [ भूत भविष्यत् ] में गति वाला परमात्मा ( पश्चात् ) फिर ( त्रिपादम् ) तीन [प्रकाशमान और अप्रकाशमान और मध्य लोकों ] में व्याप्ति वाले संसार में ( अभि ) सब ओर से ( एति )

---

र्षणरूपभुजाभ्याम् ( भरति ) पुष्णाति ( सम् ) सह ( पतत्रैः ) गमनशीलैः परमाणुभिः ( द्यावापृथिवी ) सूर्यभूमिलोकौ ( जनयन् ) उत्पादयन् ( देवः ) प्रकाशस्वरूपः ( एकः ) अद्वितीयः ॥

२७—( एकपात् ) निरन्तरव्यापकः परमेश्वरः ( द्विपदः ) द्विप्रकारस्थितियुक्ताज् जङ्गमस्थावररूपसंसारात् ( भूयः ) अधिकतरम् ( वि ) विस्तीर्य ( चक्रमे ) जगाम ( द्विपात् ) द्वयोर्भूतभविष्यतोः पादो गतिर्यस्य सः परमेश्वरः ( त्रिपादम् ) प्रकाशमानाप्रकाशमानान्तरिक्षलोकेषु व्याप्तिमन्तं संसारम् ( अभि ) सर्वतः ( एति ) प्राप्नोति ( पश्चात् ) पुनः ( द्विपाद् ) जङ्गमस्थावर-

प्राप्त होता है, ( द्विपात् ) दो [ जङ्गम और स्थावर जगत् ] में व्यापक ईश्वर ( ह ) निश्चय करके ( षट्पदः ) छह [ पूर्व दक्षिण पश्चिम उत्तर ऊंची और नीची दिशाओं ] में स्थिति वाले ब्रह्माण्ड से ( भूयः ) अधिक आगे ( विचक्रमे ) निकल गया, ( ते ) वे [ योगी जन ] ( एकपदः ) एक रस व्यापक परमेश्वर की ( तन्वम् ) उपकार क्रिया को ( सम् ) निरन्तर ( आसते ) सेवते हैं ॥ २७ ॥

**भावार्थ**—वह अकेला सर्वव्यापक सर्वशक्तिमान् परमात्मा जङ्गम स्थावर, भूत भविष्यत्, प्रकाशमान और अप्रकाशमान और दोनों के मध्यस्थ लोकों और पूर्व आदि दिशाओं की सीमा से बहुत बड़ा है। ऐसे परमात्मा की उपासना से महात्मा लोग अपने आत्मा की उन्नति करते हैं ॥ २७ ॥

इस मन्त्र का पूर्वार्द्ध कुछ भेद से ऋग्वेद–१० । ११७ । ८ का पूर्वार्द्ध है, और पूरा मन्त्र ऋग्वेद का आगे अ० १३ । ३ । २५ में है ॥

**अतन्द्रो यास्यन् हरितो यदास्थाद् द्वे रूपे कृणुते रोचमानः। केतुमानुद्यन्त्सहमानो रजांसि विश्वा आदित्य प्रवतो वि भासि ॥ २८ ॥**

**अतन्द्रः । यास्यन् । हरितः । यत् । आ-अस्थात् । द्वे इति । रूपे इति । कृणुते । रोचमानः ॥ केतु-मान् । उत्-यन् । सहमानः । रजांसि । विश्वाः । आदित्य । प्र-वतः । वि । भासि २८**

**भाषार्थ**—( यत् ) जब ( अतन्द्रः ) निरालसी वह [ परमेश्वर ] ( यास्यन् ) चलने की इच्छा करने वाला [ होता है ], वह ( हरितः ) आकर्षक दिशाओं में ( आ–अस्थात् ) आकर ठहरता है, ( रोचमानः ) प्रकाशमान वह

---

जगति व्यापकः परमेश्वरः ( ह ) निश्चयेन ( षट्पदः ) ऊर्ध्वाधः पूर्वादि षड्दिक्षु गतिवतो ब्रह्माण्डात् ( भूयः ) अधिकतरम् ( विचक्रमे ) ( ते ) योगिनः पुरुषाः ( एकपदः ) निरन्तरव्यापकस्य परमेश्वरस्य ( तन्वम् ) उपकारक्रियाम् ( सम् ) सम्यक् ( आसते ) सेवन्ते ॥

२८—( अतन्द्रः ) निरलसः परमेश्वरः ( यास्यन् ) यातु गन्तुमिच्छन् ( हरितः ) आकर्षिकाः दिशाः ( यत् ) यदा ( आस्थात् ) लडर्थे लुङ् । आगत्य तिष्ठति ( द्वे रूपे ) जडचेतनरूपे जगती ( कृणुते ) सृजति ( रोचमानः ) प्रका-

[ जगदीश्वर ] ( द्वे ) दो ( रूपे ) रूप [ जड़ और चेतन जगत् ] को ( कृणुते ) बनाता है। ( आदित्य ) हे अखण्ड ! [ परमेश्वर ] ( केतुमान् ) ज्ञानवान् ( उद्यन् ) चढ़ता हुआ, और ( रजांसि ) लोकों को ( सहमानः ) जीतता हुआ तू ( विश्वाः ) सब ( प्रवतः ) आगे बढ़ने की क्रियाओं को ( वि भासि ) चमका देता है ॥ २८ ॥

भावार्थ—बुद्धिमान् लोग खोज करके परमात्मा को प्रत्येक दिशा में व्यापक और सब सृष्टि का कर्ता साक्षात् करते हैं। मनुष्य उस जगदीश्वर की उपासना करके अपनी उन्नति का प्रयत्न करें ॥ २८ ॥

बण्महाँ असि सूर्य बडादित्य महाँ असि ।

महांस्ते महतो महिमा त्वमादित्य महाँ असि ॥ २९ ॥

बट् । महान् । असि । सूर्य । बट् । आदित्य । महान् । असि ॥ महान् । ते । महतः । महिमा । त्वम् । आदित्य । महान् । असि ॥ २९ ॥

भाषार्थ—( सूर्य ) हे चराचरप्रेरक [ परमेश्वर ! ] तू ( बट् ) सत्य सत्य ( महान् ) महान् [ बड़ा ] ( असि ) है, ( आदित्य ) हे अविनाशी ! तू ( बट् ) ठीक ठीक ( महान् ) महान् [ पूजनीय ] ( असि ) है। ( महतः ते ) तुझ बड़े की ( महिमा ) महिमा ( महान् ) बड़ी है, ( आदित्य ) हे प्रकाशस्वरूप ! ( त्वम् ) तू ( महान् ) बड़ा ( असि ) है ॥ २९ ॥

---

शमानः ( केतुमान् ) प्रज्ञावन् ( उद्यन् ) ऊर्ध्वो गच्छन् ( सहमानः ) पराजयन् ( रजांसि ) लोकान् ( विश्वाः ) सर्वाः ( आदित्य ) हे अविनाशिन् परमेश्वर ( प्रवतः ) प्रकृष्टगतिक्रियाः ( वि ) विविधम् ( भासि ) भापयसि । दीपयसि ॥

२९—( बट् ) बट बट वेष्टनसामर्थ्यादिषु—क्विप् । सत्यम्—निघ० ३ । १० ( महान् ) विशालः । पूजनीयः ( असि ) ( सूर्य ) सर्वप्रेरक परमेश्वर ( बट् ) ( आदित्य ) हे अविनाशिन् ( महान् ) ( असि ) ( महान् ) ( ते ) तव ( महतः ) पूजनीयस्य ( महिमा ) महत्त्वम् ( त्वम् ) ( आदित्य ) हे आदीप्यमान परमेश्वर ( महान् ) ( असि ) ॥

**भावार्थ**—जिस परमात्मा के बड़े होने को संसार में बड़े से बड़े भी मानते हैं, हे मनुष्यो! उसकी उपासना करके प्रयत्न से अपने को बढ़ाओ ॥ २६॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—८।६१।११, यजुः० ३३।३६, और साम० पू० ३।६।४ तथा उ० ६।१।६॥

**रोच॑से दि॒वि रोच॑से अ॒न्तरि॑क्षे॒ पत॑ङ्ग पृथि॒व्यां रोच॑से॒ रोच॑से अ॒प्स्व१॒॑न्तः। उ॒भा स॑मु॒द्रौ रुच्या॒ व्या॑पिथ दे॒वो दे॑वासि महि॒षः स्व॒र्जित् ॥ ३०॥ (८)**

**रोच॑से। दि॒वि। रोच॑से। अ॒न्तरि॑क्षे। पत॑ङ्ग। पृ॒थि॒व्याम्। रोच॑से। रोच॑से। अ॒प्ऽसु। अ॒न्तः॥ उ॒भा। स॒मु॒द्रौ। रुच्या॑। वि। आ॒पि॒थ॒। दे॒वः। दे॒व॒। अ॒सि॒। म॒हि॒षः। स्वः॒ऽजित् ३० (८)**

**भाषार्थ**—(पतङ्ग) हे ऐश्वर्यवान् [जगदीश्वर!] तू (दिवि) प्रकाशमान [सूर्य आदि] लोक में (रोचसे) चमकता है, तू (अन्तरिक्षे) मध्य लोक में (रोचसे) चमकता है, तू (पृथिव्याम्) पृथिवी [अप्रकाशमान] लोक में (रोचसे) चमकता है, तू (अप्सु अन्तः) प्रजाओं [प्राणियों] के भीतर (रोचसे) चमकता है। (उभा) दोनों (समुद्रौ) समुद्रों [जड़ चेतन समूहों] में (रुच्या) अपनी रुचि [प्रीति] से (वि आपिथ) तू व्यापा है, (देव) हे प्रकाश स्वरूप! (देवः) तू व्यवहार जानने वाला, (महिषः) महान् और (स्वर्जित्) सुख का जिताने वाला (असि) है ॥ ३०॥

**भावार्थ**—जैसे परमात्मा अपने ऐश्वर्य से प्रत्येक लोक और पदार्थ में प्रकाशमान होकर सब का धारण पोषण करता है, वैसे ही हे मनुष्यो! तुम अपने विद्याबल से व्यवहार कुशल होकर सब को सुख पहुंचाओ ॥ ३०॥

---

३०—(रोचसे) दीप्यसे (दिवि) प्रकाशमाने सूर्यादिलोके (रोचसे) (अन्तरिक्षे) मध्यलोके (पतङ्ग) अ० ६।३१।२। पत गतौ ऐश्वर्ये च—अङ्गच्। हे ऐश्वर्यवन् परमात्मन् (पृथिव्याम्) अप्रकाशमाने पृथिव्यादिलोके (रोचसे) (रोचसे) (अप्सु) प्रजासु। प्राणिषु (अन्तः) मध्ये (उभा) द्वौ (समुद्रौ) जड़चेतनरूपसमूहौ (रुच्या) प्रीत्या (व्यापिथ) व्याप्तवानसि (देवः) व्यवहारकुशलः (देव) हे प्रकाशमान (असि) (महिषः) महान् (स्वर्जित्) स्वः सुखं जयति जापयति यः स परमेश्वरः॥

अर्वाङ् परस्तात् प्रयतो व्यध्व आशुर्विपश्चित् पतयन् पतङ्गः। विष्णुर्विचित्तः शवसाधितिष्ठन् प्र केतुना सहते विश्वमेजत् ॥ ३१ ॥

अर्वाङ् । परस्तात् । प्र-यतः । वि-अध्वे । आशुः । विपःचित् । पतयन् । पतङ्गः ॥ विष्णुः । वि-चित्तः । शवसा । अधि-तिष्ठन् । प्र । केतुना । सहते । विश्वम् । एजत् ॥ ३१ ॥

भाषार्थ—( परस्तात् ) दूर से लेकर ( अर्वाङ् ) समीप में वर्तमान, ( व्यध्वे ) विविध मार्ग में ( प्रयतः ) फैला हुआ, ( आशुः ) शीघ्रगामी, ( विपश्चित् ) बुद्धिमान्, ( पतयन् ) पराक्रम करता हुआ, ( पतङ्गः ) ऐश्वर्यवान्, ( विष्णुः ) सर्वव्यापक ( विचित्तः ) विविध प्रकार अनुभव किया गया, ( शवसा ) बल से ( अधितिष्ठन् ) अधिष्ठाता होता हुआ [परमेश्वर] (केतुना) अपनी बुद्धिमत्ता से ( एजत् ) चेष्टा करते हुये ( विश्वम् ) सब [ जगत् ] को ( प्र सहते ) जीत लेता है ॥ ३१ ॥

भावार्थ—हे विद्वानो ! उस सर्वत्र वर्तमान महाबलवान् परमात्मा की उपासना से व्यवहारकुशल होकर अपने आत्मा को बली और महान् बनाओ ॥ ३१ ॥

चित्रश्चिकित्वान् महिषः सुपर्ण आरोचयन् रोदसी अन्तरिक्षम् । अहोरात्रे परि सूर्यं वसाने प्रास्य विश्वा तिरतो वीर्याणि ॥ ३२ ॥

चित्रः । चिकित्वान् । महिषः । सु-पर्णः । आ-रोचयन् ।

---

३१—( अर्वाङ् ) अवरे समीपे वर्तमानः ( परस्तात् ) दूरात् ( प्रयतः ) यमु—क । विस्तृतः ( व्यध्वे ) उपसर्गादध्वनः । पा० ५ । ४ । ८५ । इत्यच् । विविधे मार्गे ( आशुः ) शीघ्रगामी ( विपश्चित् ) मेधावी ( पतयन् ) पराक्रमं कुर्वन् ( पतङ्गः ) ऐश्वर्यवान् ( विष्णुः ) सर्वव्यापकः ( विचित्तः ) विविधं ज्ञातः ( शवसा ) बलेन ( अधितिष्ठन् ) अधिष्ठाता सन् ( केतुना ) प्रज्ञया ( प्र सहते ) पराजयते ( विश्वम् ) सर्वं जगत् ( एजत् ) चेष्टमानम् ॥

रोदसी इति । अन्तरिक्षम् ॥ अहोरात्रे इति । परि । सूर्यम् । वसाने इति । प्र । अस्य । विश्वा । तिरतः । वीर्याणि ॥३२॥

भाषार्थ—( चित्रः ) अद्भुत, ( चिकित्वान् ) समझ वाला, ( महिषः ) महान् ( सुपर्णः ) बड़ा पालन करने वाला [ परमेश्वर ] ( रोदसी ) दोनों सूर्य और पृथिवी [प्रकाशमान अप्रकाशमान लोकों] और ( अन्तरिक्षम् ) [उनके] मध्य लोक को ( आरोचयन् ) चमका देता हुआ [ वर्तमान है ]। ( सूर्यम् ) सूर्य लोक को ( परि ) सब ओर से ( वसाने ) ओढ़े हुये ( अहोरात्रे ) दोनों दिन और रात्रि ( अस्य ) इस [ परमात्मा ] के ( विश्वा ) व्यापक ( वीर्याणि ) वीर कर्मों को ( प्र तिरतः ) बढ़ाते हैं [ प्रसिद्ध करते हैं ] ॥ ३२ ॥

भावार्थ—परमेश्वर बड़ा आश्चर्य स्वरूप सब सृष्टि का कर्ता है। उसी के नियम अनुसार सूर्य और पृथिवी के घुमाव से दिन रात्रि उत्पन्न होकर हमें पुरुषार्थ के योग्य बनाते हैं, हे विद्वानो ! उसी परमेश्वर को पहिचान कर अपने को बढ़ाओ ॥ ३२ ॥

तिग्मो विभ्राजन् तन्वं १ शिशानोऽरंगमासः प्रवतो रराणः । ज्योतिष्मान् पक्षी महिषो वयोधा विश्वा आस्थात् प्रदिशः कल्पमानः ॥ ३३ ॥

तिग्मः । वि-भ्राजन् । तन्वम् । शिशानः । अरम्-गमासः । प्रवतः । रराणः ॥ ज्योतिष्मान् । पक्षी । महिषः । वयः-धाः । विश्वाः । आ । अस्थात् । प्र-दिशः । कल्पमानः ॥ ३३ ॥

भाषार्थ—( तिग्मः ) तीव्र स्वभाव, ( विभ्राजन् ) बड़ा चमकता हुआ,

३२—( चित्रः ) अद्भुतः ( चिकित्वान् ) कित ज्ञाने कि ज्ञाने वा—क्वसु। ज्ञानवान् ( महिषः ) महान् ( सुपर्णः ) बहुपालनोपेतः ( आरोचयन् ) प्रदीपयन् ( रोदसी ) द्यावापृथिव्यौ ( अन्तरिक्षम् ) ( अहोरात्रे ) ( परि ) सर्वतः ( सूर्यम् ) लोकप्रेरकं रविमण्डलम् ( वसाने ) आच्छादयन्ती ( प्र तिरतः ) वर्धयतः । प्रसिद्धानि कुरुतः ( अस्य ) परमेश्वरस्य ( विश्वानि ) व्यापकानि ( वीर्याणि ) वीरकर्माणि ॥

३३—( तिग्मः ) तीव्रः ( वि भ्राजन् ) विशेषप्रकाशमानः ( तन्वम् ) उप-

( तन्वम् ) उपकार शक्ति को ( शिशानः ) सूक्ष्म करता हुआ, ( अरंगमासः ) पूरी प्राप्तियोग्य ( प्रवतः ) आगे बढ़ने की क्रियाओं को ( रराणः ) देता हुआ ( ज्योतिष्मान् ) प्रकाशमय, ( पक्षी ) पक्ष [ सहारे ] वाला ( महिषः ) महान् ( वयोधाः ) जीवन धारण करने वाला, ( कल्पमानः ) समर्थ होता हुआ [ जगदीश्वर ] ( विश्वाः ) सब ( प्रदिशः ) बड़ी दिशाओं में (आ) आकर ( अस्थात् ) ठहरा है ॥ ३३ ॥

भावार्थ—वह परमेश्वर तेजोमय सर्वकामनासाधक, भक्तपालक है, हे मनुष्यो ! उसी के पक्ष में रहकर अपना पक्ष बढ़ाओ ॥ ३३ ॥

चित्रं देवानां केतुरनीकं ज्योतिष्मान् प्रदिशः सूर्य उद्यन् ।
दिवाकरोऽति द्युम्नैस्तमांसि विश्वातारीद् दुरितानि शुक्रः ॥३४

चित्रम् । देवानाम् । केतुः । अनीकम् । ज्योतिष्मान् । प्रदिशः । सूर्यः । उत्-यन् ॥ दिवा-करः । अति । द्युम्नैः । तमांसि । विश्वा । अतारीत् । दुः-इतानि । शुक्रः ॥ ३४ ॥

भाषार्थ—( चित्रम् ) अद्भुत ( अनीकम् ) जीवनदाता [ ब्रह्म ]; ( देवानाम् ) गतिमान् लोकों के ( केतुः ) जताने वाले, ( ज्योतिष्मान् ) तेजोमय ( सूर्यः ) सर्वप्रेरक [ परमात्मा ] ( प्रदिशः ) सब दिशाओं में ( उद्यन् ) ऊँचे होते हुये, ( दिवाकरः ) दिन को रचने वाले [ सूर्य रूप ], ( शुक्रः ) वीर्यवान्

---

कृतिम् ( शिशानः ) सूक्ष्मीकुर्वाणः ( अरंगमासः ) अलम्+गम्लृ गतौ-असुन्, छान्दसो दीर्घः । पर्याप्तप्राप्तियोग्याः ( प्रवतः ) प्रकृष्टगतीः ( रराणः ) प्रयच्छन् ( ज्योतिष्मान् ) तेजोमयः ( पक्षी ) पक्षवान् । आश्रयवान् ( महिषः ) महान् ( वयोधाः ) जीवनधारकः ( विश्वाः ) सर्वाः ( आ ) आगत्य ( अस्थात् ) स्थितवान् ( प्रदिशः ) ( कल्पयन् ) समर्थः सन् ॥

३४—( चित्रम् ) अद्भुतम् ( देवानाम् ) गतिमतां लोकानाम् ( केतुः ) ज्ञापकः ( अनीकम् ) अनिहृषिभ्यां किच्च । उ० ४ । १७ । अन प्राणने—ईकन् । अनयति जीवयति यत् तद् ब्रह्म ( ज्योतिष्मान् ) तेजोमयः ( प्रदिशः ) ( सूर्यः ) सर्वप्रेरकः परमेश्वरः ( उद्यन् ) उत्कर्षेण प्राप्नुवन् ( दिवाकरः ) दिवाविभा-

[ परमेश्वर ] ने ( द्युम्नैः ) अपने प्रकाशों से ( तमांसि ) अन्धकारों को ( अति) लांघकर ( विश्वा ) सब ( दुरितानि ) कठिनाइयों को ( अतारीत् ) पार किया है ॥ ३४ ॥

भावार्थ—जैसे यह सूर्य अन्धकार नाश करके दिन बनाकर प्रकाशमान है, वैसेही वह परमेश्वर सूर्य आदि लोकों को रचकर धारण आकर्षण द्वारा सब की रक्षा करता है, वैसे ही मनुष्य विद्या से प्रकाशमान होकर विघ्नों को हटावें ॥ ३४ ॥

यह और अगला मन्त्र आगे हैं—अ० २० । १०७ । १३, १४ ॥

चि॒त्रं दे॒वाना॒मुद॑गा॒दनी॑कं॒ चक्षु॑र्मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्या॒ग्नेः ।
आप्रा॒ द्यावा॑पृथि॒वी अ॒न्तरि॑क्षं॒ सूर्य॑ आ॒त्मा जग॑तस्त॒स्थुष॑श्च ॥ ३५ ॥

चि॒त्रम् । दे॒वाना॑म् । उत् । अ॒गा॒त् । अनी॑कम् । चक्षुः॑ । मि॒त्रस्य॑ । वरु॑णस्य । अ॒ग्नेः ॥ आ । अ॒प्रा॒त् । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । अ॒न्तरि॑क्षम् । सूर्यः॑ । आ॒त्मा । जग॑तः । त॒स्थुषः॑ । च॒ ३५

भाषार्थ—( देवानाम् ) गतिमान् लोकों का ( चित्रम् ) अद्भुत (अनीकम्) जीवनदाता, ( मित्रस्य ) सूर्य [ वा प्राण ] का. (वरुणस्य) चन्द्रमा [अथवा जल वा अपान] का और ( अग्नेः ) बिजुली का ( चक्षुः ) दिखाने वाला [ब्रह्म] ( उत् ) सर्वोपरि ( अगात् ) व्यापा है । ( सूर्यः ) सर्वप्रेरक, ( जगतः ) जङ्गम

निशा० । पा० ३ । २ । २१ । दिवा+करोतेः—टप्रत्ययः । दिनकरः । सूर्यो यथा ( अति ) अतीत्य ( द्युम्नैः ) द्युतिभिः । दीप्तिभिः (तमांसि) अन्धकारान् (विश्वा) सर्वाणि ( अतारीत् ) अपारयत् (दुरितानि) कष्टानि (शुक्रः) शुक्र-अर्श आद्यच् । वीर्यवान् ॥

३५—( चित्रम् ) अद्भुतस्वरूपम् ( देवानाम् ) गतिमतां लोकानाम् (उत्) सर्वोपरि ( अगात् ) व्यापत् ( अनीकम् ) म० ३४ । जीवनप्रदम् (चक्षुः) दर्शकं ब्रह्म ( मित्रस्य ) सूर्यस्य प्राणस्य ( वरुणस्य ) चन्द्रस्य । जलस्य । अपानस्य ( अग्नेः ) विद्युतः ( आ ) समन्तात् ( अप्रात् ) प्रा पूरणे—लङ् ।

( च ) और ( तस्थुषः ) स्थावर संसार के ( आत्मा ) आत्मा [निरन्तर व्यापक परमात्मा ] ने ( द्यावापृथिवी ) सूर्य भूमि [ प्रकाशमान अप्रकाशमान लोकों ] और ( अन्तरिक्षम् ) अन्तरिक्ष को ( आ ) सब प्रकार से ( अप्रात् ) पूर्ण किया है ॥ ३५ ॥

भावार्थ—जो अद्भुत स्वरूप परमात्मा सूर्य, चन्द्र, वायु आदि द्वारा सब प्राणियों को सुख देता है, मनुष्य उसको उपासना द्वारा जानकर आत्मोन्नति करें ॥ ३५ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—१ । ११५ । १' यजुः० ७ । ४२ तथा १३ । ४३ , और साम पू० ६ । १४ । ३ ॥

उच्चा पतन्तमरुणं सुपर्णं मध्ये दिवस्तरणिं भ्राजमानम् ।
पश्याम त्वा सवितारं यमाहुरजस्रं ज्योतिर्यदविन्ददत्त्रिः ॥३६

उच्चा । पतन्तम् । अरुणम् । सु-पर्णम् । मध्ये । दिवः । तरणिम् । भ्राजमानम् ॥ पश्याम । त्वा । सवितारम् । यम् । आहुः । अजस्रम् । ज्योतिः । यत् । अविन्दत् । अत्त्रिः ॥३६॥

भाषार्थ—( उच्चा ) ऊंचे ( पतन्तम् ) ऐश्वर्यवान् होते हुये, ( अरुणम् ) सर्वव्यापक, ( सुपर्णम् ) बड़े पालने वाले, ( दिवः ) व्यवहार के ( मध्ये ) मध्य ( तरणिम् ) पार करने वाले ( भ्राजमानम् ) प्रकाशमान, ( सवितारम् ) सर्वप्रेरक ( त्वा ) तुझ [परमेश्वर] को (पश्याम) हम देखें, ( यम् ) जिसको ( अज-

---

पूरितवान ( द्यावापृथिवी ) प्रकाशमानाप्रकाशमानलोकौ ( अन्तरिक्षम् ) ( सूर्यः ) सर्वप्रेरकः परमेश्वरः ( आत्मा ) अतति सततं गच्छति व्याप्नोतीति । अन्तर्यामी परमात्मा ( जगतः ) जङ्गमस्य ( तस्थुषः ) ष्ठा गतिनिवृत्तौ—क्वसु । स्थावरस्य ( च ) ॥

३६—(उच्चा) उच्चैः ( पतन्तम् ) ऐश्वर्यं प्राप्नुवन्तम् (अरुणम्) अर्तेश्च । उ० ३ । ६० । ऋ गतौ—उनन , चित् । सर्वव्यापकम् (सुपर्णम्) शोभनं पर्णं पालनं यस्मात् तम् ( मध्ये ) ( दिवः ) प्रत्येकव्यवहारस्य ( तरणिम् ) तारकम् ( भ्राजमानम् ) दीप्यमानम् (पश्याम) अवलोकयाम (त्वा) ( सवितारम् ) सर्वप्रेरकम्

स्नम् ) निरन्तर ( ज्योतिः ) ज्योति (आहुः) वे [ विद्वान् लोग ] बताते हैं, (यत्) जिस [ ज्योति ] को ( अचित्तिः ) निरन्तर ज्ञानी [ योगी पुरुष ] ने ( अविन्दत् ) पाया है ॥ ३६ ॥

भावार्थ—जिस सर्वोपरि विराजमान, सर्वान्तर्यामी परमेश्वर का ध्यान करके योगी जन आनन्द पाते हैं, उसी की आराधना करके हम पुरुषार्थ के साथ उन्नति करें ॥ ३६ ॥

**दिवस्पृष्ठे धावमानं सुपर्णमदित्याः पुत्रं नाथकाम उप यामि भीतः । स नः सूर्य प्र तिर दीर्घमायुर्मा रिषाम सुमतौ ते स्याम ॥ ३७ ॥**

**दिवः । पृष्ठे । धावमानम् । सु-पर्णम् । अदित्याः । पुत्रम् । नाथ-कामः । उप । यामि । भीतः ॥ सः । नः । सूर्य । प्र । तिर । दीर्घम् । आयुः । मा । रिषाम । सु-मतौ । ते । स्याम ॥ ३७ ॥**

भाषार्थ—( नाथकामः ) नाथ [ ईश्वर ] को चाहने वाला, ( भीतः ) डरा हुआ मैं ( दिवः ) आकाश की ( पृष्ठे ) पीठ पर ( धावमानम् ) दौड़ते हुये, (सुपर्णम्) बड़े पालने वाले, ( अदित्याः ) अखण्ड वेदवाणी के ( पुत्रम् ) शोधने वाले [ परमेश्वर ] को ( उप ) आदर से ( यामि ) पहुंचता हूं । ( सः ) सो तू, ( सूर्य ) हे सर्वप्रेरक ! [ जगदीश्वर ] ( नः ) हमारे लिये ( दीर्घम् )

---

( यत् ) ( आहुः ) कथयन्ति विद्वांसः ( अजस्त्रम् ) निरन्तरम् ( ज्योतिः ) तेजः ( यत् ) (अविन्दत्) अलभत ( अचित्तिः ) म० ३८ । निरन्तरज्ञानी योगिजनः ॥

३७—( दिवः ) आकाशस्य ( पृष्ठे ) उपरिभागे ( धावमानम् ) शीघ्रं गच्छन्तम् ( सुपर्णम् ) सुपालकम् ( अदित्याः ) अदितिर्वाङ् नाम—निघ० १ । ११ । अखण्डिताया वेदवाण्याः ( पुत्रम् ) पुवो ह्रस्वश्च । उ० ४ । १६५ । पूञ् शोधने-क्त । शोधकम् ( नाथकामः ) ईश्वरं कामयमानः ( उप ) आदरे ( यामि ) प्राप्नोमि ( भीतः ) भयं प्राप्तः ( सः ) स त्वम् ( नः ) ( अस्मभ्यम् ) ( सूर्य ) हे

दीर्घ ( आयुः ) जीवन समय को ( प्र तिर ) बढ़ादे, ( मा रिषाम ) हम दुखी न होवें, ( ते ) तेरी ( सुमतौ ) सुमति में ( स्याम ) हम रहें ॥ ३७ ॥

**भावार्थ**—मनुष्यों को योग्य है कि आकाश को भी वश में रखने वाले, सर्वपालक, शुद्धवेदवाणी के देने वाले परमेश्वर की आज्ञा में रहकर अपने जीवन को यशस्वी बनावें और विघ्नों को हटा कर सदा आनन्द से रहें ॥ ३७ ॥

**सहस्राह्ण्यं वियतावस्य पक्षौ हरेर्हंसस्य पततः स्वर्गम् । स देवान्त्सर्वानुरस्युपदद्य संपश्यन् याति भुवनानि विश्वा ३८**

**सहस्र-अह्नयम् । वि-यतौ । अस्य । पक्षौ । हरेः । हंसस्य । पततः । स्वः-गम् ॥ सः । देवान् । सर्वान् । उरसि । उप-दद्य । सम्-पश्यन् । याति । भुवनानि । विश्वा ॥ ३८ ॥**

**भाषार्थ**—(स्वर्गम् ) मोक्ष सुख को ( पततः ) प्राप्त हुये ( अस्य ) इस [ सर्वत्र वर्तमान ] ( हरेः ) हरि [ दुःख हरने वाले ] ( हंसस्य ) हंस [ ज्ञानी वा व्यापक परमेश्वर ] के ( पक्षौ ) दोनों पक्ष [ ग्रहण करने योग्य कार्य और कारण रूप व्यवहार ] ( सहस्राह्ण्यम् ) सहस्रों दिनों वाले [ अनन्त देश काल ] में ( वियतौ ) फैले हुये हैं । ( सः ) वह [ परमेश्वर ] ( सर्वान् ) सब ( देवान् ) ( दिव्य गुणों को [ अपने ] ( उरसि ) हृदय में ( उपदद्य ) लेकर (विश्वा) सब ( भुवनानि ) लोकों को ( संपश्यन् ) निहारता हुआ ( याति ) चलता रहता है ॥ ३८ ॥

**भावार्थ**—जैसे परमेश्वर अन्तर्यामी रूप से अनन्त कार्य और कारण रूप जगत् की निरन्तर सुधि रखता है, वैसे ही मनुष्य परमेश्वर का विचार करता

---

सर्वप्रेरक परमेश्वर ( प्र तिर ) प्रवर्धय ( दीर्घम् ) ( आयुः ) जीवनकालम् ( मा रिषाम ) मा रिष्यामहै । मा हिंस्यामहै ( सुमतौ ) कल्याण्यां बुद्धौ ( ते ) तव ( स्याम ) ॥

३८—अयं मन्त्रो व्याख्यातः—अथर्व० १० । ८ । १८ । तत्रैव द्रष्टव्यः । (हंसस्य) वृतॄवदिवचिवसिहनि० । उ० ३ । ६२ । हन हिंसागत्योः-स । ज्ञानिनो व्यापकस्य परमेश्वरस्य॥

हुआ सब कामों में सदा सावधान रहे ॥ ३८ ॥

यह मन्त्र आ चुका है—अथर्व० १० । ८ । १८, और आगे फिर है-अ० १३ । ३ । १४ ॥

रोहितः कालो अभवद् रोहितोऽग्रे प्रजापतिः ।
रोहितो यज्ञानां मुखं रोहितः स्व१राभरत् ॥ ३९ ॥

रोहितः । कालः । अभवत् । रोहितः । अग्रे । प्रजा-पतिः ॥ रोहितः । यज्ञानाम् । मुखम् । रोहितः । स्वः । आ । अभरत् ॥ ३९ ॥

भाषार्थ—( रोहितः ) सब का उत्पन्न करने वाला [ परमेश्वर ] (अग्रे) पहिले से [ वर्तमान होकर ] ( कालः ) काल वाला [ तीनों कालों का स्वामी ], और ( रोहितः ) सब का उत्पन्न करने वाला [ परमात्मा ] ( प्रजापतिः ) प्रजाओं [ उत्पन्न पदार्थों ] का पालने वाला ( अभवत् ) हुआ । ( रोहितः ) सर्वोत्पादक [ ईश्वर ] ( यज्ञानाम् ) संयोग वियोग व्यवहारों का ( मुखम् ) मुखिया [प्रधान] है, (रोहितः) सर्वजनक [ परमात्मा ] ने ( स्वः ) आनन्द को ( आ ) सब प्रकार ( अभरत् ) धारण किया है ॥ ३८ ॥

भावार्थ—सर्वोत्पादक अनादि अनन्त परमेश्वर परमाणुओं के संयोग वियोग से सृष्टि बना कर सब का कारण हुआ है, सब लोग उसी की भक्ति कर के पुरुषार्थ पूर्वक सुखी रहें ॥ ३९ ॥

रोहितो लोको अभवद् रोहितोऽत्यतपद् दिवम् ।
रोहितो रश्मिभिर्भूमिं समुद्रमनु सं चरत् ॥ ४० ॥ ( १० )

रोहितः । लोकः । अभवत् । रोहितः । अति । अतपत् ।

---

३९—( रोहितः ) अ० १३ । १ । १ । सर्वोत्पादकः परमेश्वरः ( कालः ) काल—अर्शआद्यच् । कालवान् । त्रिकालस्वामी ( अभवत् ) ( रोहितः ) ( अग्रे ) सृष्ट्यादौ ( प्रजापतिः ) प्रजानां सृष्टपदार्थानां पालकः ( रोहितः ) ( यज्ञानाम् ) संयोगवियोगव्यवहाराणाम् ( मुखम् ) मुख्यः । प्रधानः ( रोहितः ) ( स्वः ) सुखम् ( आ ) समन्तात् ( अभरत् ) धारितवान् ॥

दिवम् ॥ रोहितः । रश्मि-भिः । भूमिम् । समुद्रम् । अनु । सम् । चरत् ॥ ४० ॥( १० )

भाषार्थ—( रोहितः ) सर्वजनक [ परमेश्वर ] ( लोकः ) लोकों वाला [ सब लोकों का स्वामी ] ( अभवत् ) हुआ, ( रोहितः ) सर्वोत्पादक [ईश्वर] ने ( दिवम् ) सूर्य को ( अति ) अत्यन्त करके ( अतपत् ) ताप वाला किया। ( रोहितः ) सर्वस्रष्टा [ ईश्वर ] ने ( रश्मिभिः ) [ सूर्य की ] किरणों से (भूमिम्) भूमि और ( समुद्रम् ) अन्तरिक्ष [ आकाशस्थ चन्द्र तारागण आदि लोक समूह ] को ( अनु ) अनुकूलता से ( सं चरत् ) संचार वाला किया ॥ ४० ॥

भावार्थ—परमेश्वर ने सब लोकों का स्वामी होकर सूर्य द्वारा उन में ताप पहुंचाकर उनमें घूमने और चलने की शक्ति दी है ॥ ४० ॥

सर्वा दिशः समचरद् रोहितोऽधिपतिर्दिवः ।
दिवं समुद्रमाद् भूमिं सर्वं भूतं वि रक्षति ॥ ४१ ॥

सर्वाः । दिशः । सम् । अचरत् । रोहितः । अधि-पतिः । दिवः ॥ दिवम् । समुद्रम् । आत् । भूमिम् । सर्वम् । भूतम् । वि । रक्षति ॥ ४१ ॥

भाषार्थ—( दिवः ) प्रकाश के ( अधिपतिः ) अधिपति [बड़े स्वामी], ( रोहितः ) सर्वजनक [ परमेश्वर ] ने ( सर्वाः ) सब ( दिशः ) दिशाओं में ( सम् अचरत् ) संचार किया है। ( दिवम् ) सूर्य, ( समुद्रम् ) अन्तरिक्ष (आत्)

---

४०—( रोहितः ) सर्वोत्पादकः ( लोकः ) लोक—अर्श आद्यच्। लोकवान्। सर्वलोकस्वामी ( अभवत्) ( रोहितः ) ( अति ) अत्यन्तम् ( अतपत् ) तापवन्तं कृतवान् ( दिवम् ) सूर्यम् ( रोहितः ) (रश्मिभिः) सूर्यकिरणैः (भूमिम्) ( समुद्रम् ) अन्तरिक्षम्—निघ० १ । ३ ( अनु ) आनुकूल्येन ( सम् ) सम्यक् ( चरत् ) अडभावः, अन्तर्गतण्यर्थः। अचरत्। अचारयत्। चालितवान् ॥

४१—( सर्वाः ) ( दिशः ) पूर्वादिदिशाः ( समचरत्) विचरितवान् ( रोहितः ) सर्वजनकः परमेश्वरः ( अधिपतिः ) अध्यक्षः ( दिवः ) प्रकाशस्य

और ( भूमिम् ) भूमि और ( सर्वम् ) सब ( भूतम् ) सत्ता वाले [ जगत् ] की ( वि ) विविध प्रकार ( रक्षति ) रक्षा करता है ॥ ४१ ॥

भावार्थ—सर्वशक्तिमान् परमेश्वर सब में व्यापक होकर सब की रक्षा करता है, सब मनुष्य उस की उपासना करें ॥ ४१ ॥

**आरोहञ्छुक्रो बृहतीरतन्द्रो द्वे रूपे कृणुते रोचमानः । चित्रश्चिकित्वान् महिषो वातमाया यावतो लोकानभि यद् विभाति ॥ ४२ ॥**

**आ-रोहन् । शुक्रः । बृहतीः । अतन्द्रः । द्वे इति । रूपे इति । कृणुते । रोचमानः ॥ चित्रः । चिकित्वान् । महिषः । वातम्-आयाः । यावतः । लोकान् । अभि । यत् । वि-भाति ॥ ४२ ॥**

भाषार्थ—( शुक्रः ) वीर्यवान्, ( अतन्द्रः ) निरालसी, ( रोचमानः ) प्रकाशमान [ परमेश्वर ] ( बृहतीः ) बड़ी [ दिशाओं ] में ( आरोहन् ) ऊंचा होता हुआ ( द्वे ) दो ( रूपे ) रूपों [ जंगम और स्थावर जगत् ] को ( कृणुते ) बनाता है, ( यत् ) जब ( चित्रः ) अद्भुत ( चिकित्वान् ) समझने वाला, ( महिषः ) महान् ( वातमायाः ) वायु में व्याप्ति वाला [ परमेश्वर ] [ उन ] ( लोकान् अभि ) लोकों पर [ व्यापक है ] ( यावत् ) जिनको ( विभाति ) वह चमकाता है ॥ ४२ ॥

भावार्थ—वह जगदीश्वर सब दिशाओं में सर्वश्रेष्ठ होकर, पवन आदि में चेष्टा देता हुआ सब का अधिष्ठाता है, सब मनुष्य उसी की आज्ञापर चलें ॥ ४२ ॥

---

( दिवम् ) सूर्यम् ( सद्म ( ) अन्तरिक्षम् ( आत् ) अपि ( भूमिम् ) ( सर्वम् ) ( भूतम् ) सत्तान्वितं जगत् ( वि ) विविधम् ( रक्षति ) पाति ॥

४२—( आरोहन् ) अधितिष्ठन् ( शुक्रः ) वीर्यवान् ( बृहतीः ) महतीर्दिशाः ( अतन्द्रः ) निरलसः ( द्वे रूपे ) जङ्गमस्थावररूपे जगती ( कृणुते ) सृजति ( रोचमानः ) प्रकाशमानः ( चित्रः ) अद्भुतः ( चिकित्वान् ) कित ज्ञाने—क्वसु । ज्ञानवान् ( महिषः ) महान् ( वातमायाः ) वात+आ+अय गतौ—असुन्, सुगागमः । वायुव्यापकः ( यावतः ) यत्संख्याकान् ( लोकान् ) ( अभि ) प्रति ( यत् ) यदा ( विभाति ) विभापयति । प्रकाशयति ॥

अभ्य१॒न्यदेति॒ पर्य॒न्यदस्यतेऽहोरा॒त्राभ्यां॑ महि॒षः कल्प॑मानः ।
सूर्यं॑ व॒यं रज॑सि क्षि॒यन्तं॑ गातु॒विदं॑ हवामहे॒ नाध॑मानाः ॥४३॥

अ॒भि । अ॒न्यत् । ए॒ति॒ । परि॑ । अ॒न्यत् । अ॒स्य॒ते॒ । अ॒हो॒रा॒त्राभ्या॑म् । म॒हि॒षः । कल्प॑मानः ॥ सूर्य॑म् । व॒यम् । रज॑सि । क्षि॒यन्त॑म् । गा॒तु॒-विद॑म् । ह॒वा॒म॒हे॒ । नाध॑मानाः ॥ ४३ ॥

भाषार्थ—( अन्यत् ) एक कोई [ उजाला ] ( अभि ) सन्मुख ( एति ) चलता है, ( अन्यत् ) दूसरा [ अन्धेरा ] ( परि ) सब ओर ( अस्यते ) फेंका जाता है, [ इस प्रकार ] ( महिषः ) महान् [ सूर्य लोक ] ( अहोरात्राभ्याम् ) दिन और रात्रि [ बनाने ] के लिये ( कल्पमानः ) समर्थ होता हुआ [ वर्तमान है ] । ( रजसि ) सब लोक में ( क्षियन्तम् ) रहते हुये, ( गातुविदम् ) मार्ग जानने वाले ( सूर्यम् ) सर्व प्रेरक [ परमेश्वर ] को ( नाधमानाः ) प्रार्थना करते हुये ( वयम् ) हम लोग ( हवामहे ) बुलाते हैं ॥ ४३ ॥

भावार्थ—सूर्य के सर्वथा प्रकाशमान गोले के साथ घूमते हुये पृथिवी आदि लोक एक ही समय दो काम करते हैं—प्रकाश को आगे बढ़ाना और अन्धकार को पीछे की ओर बढ़ाना और आगे को हटाना, अर्थात् सूर्य न कभी अस्त और न कभी उदय होता है, पृथिवी के आधे गोले पर प्रत्येक समय प्रकाश और दूसरे आधे पर अन्धकार रहता है, ध्रुव के समीप भी सूर्य और पृथिवी के घूमाव से दिन और राति अधिक बड़े होते हैं। मनुष्य ऐसी अद्भुत रचना करने वाले परमेश्वर की उपासना सदा करें ॥ ४३ ॥

पृ॒थि॒वीप्रो॑ म॑हि॒षो नाध॑मानस्य गा॒तुरद॑ब्धचक्षुः परि॒ विश्वं॑

---

४३—( अभि ) अभिमुखम् ( अन्यत् ) एकम् । प्रकाशद्रव्यम् ( एति ) गच्छति ( परि ) सर्वतः ( अन्यत् ) द्वितीयम् । अन्धारद्रव्यम् ( अस्यते ) क्षिप्यते ( अहोरात्राभ्याम् ) अहोरात्रौकर्तुम् ( महिषः ) महान् । सूर्यलोकः ( कल्पमानः ) समर्थः सन् वर्तते ( सूर्यम् ) सर्वप्रेरकं परमात्मानम् ( वयम् ) ( रजसि ) सर्वस्मिन् लोके ( क्षियन्तम् ) निवसन्तम् ( गातुविदम् ) मार्गज्ञातारम् ( हवामहे ) आह्वयामः ( नाधमानाः ) प्रार्थयमानाः ॥

बभूव । विश्वं संपश्यन्त्सुविदत्रो यजत्र इदं शृणोतु यदहं ब्रवीमि ॥ ४४ ॥

पृथिवी-प्रः । महिषः । नाधमानस्य । गातुः । अदब्ध-चक्षुः । परि । विश्वम् । बभूव ॥ विश्वम् । सम्-पश्यन् । सु-विदत्रः । यजत्रः । इदम् । शृणोतु । यत् । अहम् । ब्रवीमि ॥ ४४ ॥

भाषार्थ—( पृथिवीप्रः ) पृथिवी का भरपूर करने वाला, ( महिषः ) महान्, ( नाधमानस्य ) प्रार्थना करते हुये पुरुष के ( गातुः ) मार्ग, ( अदब्धचक्षुः ) बे चूकदृष्टि वाले [ परमेश्वर ] ने ( विश्वम् ) सब को ( परिबभूव ) घेर लिया है। ( विश्वम् ) सब को ( संपश्यन् ) निहारता हुआ, ( सुविदत्रः ) बड़ा लाभ पहुंचाने वाला ( यजत्रः ) सर्व पूजनीय [ परमेश्वर ] ( इदम् ) इस [ वचन ] को ( शृणोतु ) सुने, ( यत् ) जो ( अहम् ) मैं ( ब्रवीमि ) कहता हूं ॥ ४४ ॥

भावार्थ—सर्वान्तर्यामी, भक्तवत्सल मार्गदर्शक परमात्मा की आराधना से मनुष्य तत्त्वदर्शी, परोपकारी होकर परस्पर सुख बढ़ावें ॥ ४४ ॥

पर्यस्य महिमा पृथिवीं समुद्रं ज्योतिषा विभ्राजन् परि द्यामन्तरिक्षम्। सर्वं संपश्यन्त्सुविदत्रो यजत्र इदं शृणोतु यदहं ब्रवीमि ॥ ४५ ॥

परि । अस्य । महिमा । पृथिवीम् । समुद्रम् । ज्योतिषा । वि-भ्राजन् । परि । द्याम् । अन्तरिक्षम् ॥ सर्वम् । सम्-पश्यन् । सु-विदत्रः । यजत्रः । इदम् । शृणोतु । यत् । अहम् । ब्रवीमि ॥ ४५ ॥

---

४४—( पृथिवीप्रः ) भूमिपूरकः ( महिषः ) महान् ( नाधमानस्य ) प्रार्थयमानस्य ( गातुः ) मार्गः ( अदब्धचक्षुः ) अहिंसितदृष्टिः । सर्वदर्शी ( विश्वम् ) सर्वम् ( परिबभूव ) आच्छादितवान् ( विश्वम ) ( सम्पश्यन् ) सर्वथावलोकयन् ( सुविदत्रः ) सुविदः कत्रन् । उ० ३। १०८। सु + विद्लृ लाभे—कत्रन् । महालाभप्रापकः ( यजत्रः ) अमिनक्षियजि० । उ० ३। १०५। यजतेः—अत्रन्। सर्वपूजनीयः ( इदम् ) ( शृणोतु ) आकर्णयतु ( यत् ) ( अहम् ) ( ब्रवीमि ) कथयामि ॥

भाषार्थ—( अस्य ) इस [ परमेश्वर ] की ( महिमा ) महिमा ( पृथिवीम् ) पृथिवी और ( समुद्रम् ) [ पृथिवी के ] समुद्र से ( परि ) आगे है, ( ज्योतिषा ) ज्योति से ( विभ्राजन् ) विविध प्रकार चमकती हुयी [ वह महिमा ] ( द्याम् ) सूर्य और ( अन्तरिक्षम् ) अन्तरिक्ष से ( परि ) आगे है। ( सर्वम् ) सब को ( संपश्यन् ) निहारता हुआ, ( सुविदत्रः ) बड़ा लाभ पहुंचाने वाला, ( यजत्रः ) सर्व पूजनीय [ परमेश्वर ] ( इदम् ) इस [ वचन ] को ( शृणोतु ) सुने, ( यत् ) जो ( अहम् ) मैं ( ब्रवीमि ) कहता हूं ॥ ४५ ॥

भावार्थ—जिस परमात्मा की बड़ाई पृथिवी, समुद्र, सूर्य और अन्तरिक्ष आदि की सीमा से अधिक है, मनुष्य उसी जगदीश्वर के नियमों में चलकर आनन्द पावें ॥ ४५ ॥

**अबोध्यग्निः समिधा जनानां प्रति धेनुमिवायतीमुषासम् ।**
**यह्वा इव प्र वयामुज्जिहानाः प्र भानवः सिस्रते नाकमच्छ ॥ ४६ ॥ (११)**

**अबोधि । अग्निः । सम्-इधा । जनानाम् । प्रति । धेनुम्-इव । आ-यतीम् । उषसम् ॥ यह्वाः-इव । प्र । वयाम् । उत्-जिहानाः । प्र । भानवः । सिस्रते । नाकम् । अच्छ ॥ ४६ ॥ (११)**

भाषार्थ—( अग्निः ) अग्नि [ जैसे ] ( जनानाम् ) प्राणियों में ( समिधा ) प्रज्वलित करने के साधन [ काष्ठ घृत अन्न आदि ] से ( अबोधि ) जगाया गया है, [ अथवा ] ( इव ) जैसे ( उषसं प्रति ) उषा समय [ प्रातः सायं सन्धि-

---

४५—( परि ) आधिक्ये ( अस्य ) परमेश्वरस्य ( महिमा ) महत्त्वम् ( पृथिवीम् ) ( समुद्रम् ) पार्थिवजलौघम् ( ज्योतिषा ) तेजसा ( विभ्राजन् ) प्रकाशमानः ( परि , ( द्याम् ) सूर्यलोकम् ( अन्तरिक्षम् ) ( सर्वम् ) अखिलम् । अन्यत् पूर्ववत्—म० ४४ ॥

४६—( अबोधि ) बुध्यतेस्म ( अग्निः ) शारीरिकाग्निः ( समिधा ) काष्ठान्नघृतादिप्रदीपनसाधनेन ( जनानाम् ) प्राणिनां मध्ये ( प्रति ) ( धेनुम् ) दीर्घ्रीं गाम् ( इव ) यथा ( आयतीम् ) आगच्छन्तीम् ( उषसम् ) सांहितिको दीर्घः । प्रातः सायं सन्धिवेलाम् ( यह्वाः ) शेवायह्वजिह्वा० । उ० १ । १५४ ।

वेला ] में ( आयतीम् ) आती हुयी ( धेनुम् ) दुधैल गौ को [ लोग प्राप्त होते हैं ] । [ अथवा ] ( इव ) जैसे ( उज्जिहानाः ) ऊंचे चलते हुये ( यह्वाः ) बड़े पुरुष ( वयाम् ) उत्तम नीति को ( प्र ) अच्छे प्रकार [ प्राप्त होते हैं ], [ वैसे ही ] ( भानवः ) प्रकाशमान लोग ( नाकम् ) सुख स्वरूप [ परमात्मा ] को ( अच्छ ) अच्छे प्रकार ( प्र सिस्रते ) प्राप्त होते रहते हैं ॥ ४६ ॥

**भावार्थ**—जैसे प्राणियोंको भोज्य अन्न आदिसे यथाविधि उत्तेजित अग्नि प्रिय होता है, जैसे गौ दूध के लिये प्रिय होती है और जैसे विचारशीलों को उचित नीति अर्थात् वेदवाणी प्रिय होती है, वैसे ही सब मनुष्य समर्थ होकर सुखस्वरूप परमात्मा को पाकर आनन्दित होवें ॥ ५६ ॥

यह मन्त्र ऋग्वेद में है—५ । १ । १, यजुर्वेद में १५ । २४ और सामवेद में—पू० १ । ८ । १ । और उ० ८ । ३ । १३ ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

---

# अथ तृतीयोऽनुवाकः ॥

## सूक्तम् ३ ॥

१–२६ ॥ रोहितादित्यो देवता ॥ १, १४, १८ चतुरवसानाऽष्टपदाऽऽकृतिः; २ त्र्यवसानाषट्पदा भुरिगष्टिः; ३ त्र्यवसाना षट्पदाऽष्टिः, ४ त्र्यवसाना षट्पदा धृतिः; ५, ६ चतुरवसाना सप्तपदा प्रकृतिः; ७ चतुरवसाना सप्तपदाऽतिधृतिः; ८, २२ त्र्यवसानाषट्पदा विराडत्यष्टिः ; ९—१२ चतुरवसाना सप्तपदा भुरिगतिधृतिः; १३, २३ चतुरवसानाऽष्टपदा विकृतिः; १५ चतुरवसाना सप्तपदा निचृदतिधृतिः; १६, १९ चतुरवसानाऽष्टपदा भुरिगाकृतिः; १७ त्र्यवसाना सप्तपदाकृतिः; २० त्र्यवसाना षट्पदाऽत्यष्टिः; २१ चतुरवसानाऽष्टपदा निचृदाकृतिः; २४ त्र्यवसाना सप्तपदा विराट् कृतिः; २५ चतुरवसानाऽष्टपदा विराड् विकृतिः, २६ अनुष्टुप् ॥

---

यज देवपूजादिषु—वन्, जस्य हः । यह्वो महन्नाम—निघ० ३ । ३ । महान्तः पुरुषाः ( प्र ) प्रकर्षेण ( वयाम् ) वय गतौ—अच्, टाप् । गतिम् । नीतिम् ( उज्जिहानाः ) ओ हाङ् गतौ—शानच् । ऊर्ध्वं गच्छन्तः ( प्र ) ( भानवः ) प्रकाशमानाः प्रभवः पुरुषाः ( सिस्रते ) सृ गतौ—लट्, शपः श्लुः, आत्मनेपदं छान्दसम् । प्राप्नुवन्ति ( नाकम् ) सुखस्वरूपं परमात्मानम् ( अच्छ ) आभिमुख्येन ॥

अध्यात्मोपदेशः—परमात्मा और जीवात्मा का उपदेश ॥

य इमे द्यावापृथिवी जजान यो द्रापिं कृत्वा भुवनानि वस्ते। यस्मिन् क्षियन्ति प्रदिशः षडुर्वीर्याः पतङ्गो अनु विचाकशीति तस्य देवस्य। क्रुद्धस्यैतदागो य एवं विद्वांसं ब्राह्मणं जिनाति। उद् वेपय रोहित प्र क्षिणीहि ब्रह्मज्यस्य प्रति मुञ्च पाशान् ॥ १ ॥

यः। इमे इति। द्यावापृथिवी इति। जजान। यः। द्रापिम्। कृत्वा। भुवनानि। वस्ते ॥ यस्मिन्। क्षियन्ति। प्र-दिशः। षट्। उर्वीः। याः। पतङ्गः। अनु। वि-चाकशीति ॥ तस्य। देवस्य ॥ क्रुद्धस्य। एतत्। आगः। यः। एवम्। विद्वांसम्। ब्राह्मणम्। जिनाति ॥ उत्। वेपय। रोहित। प्र। क्षिणीहि। ब्रह्म-ज्यस्य। प्रति। मुञ्च। पाशान् ॥ १ ॥

भाषार्थ—( यः ) जिस [ परमेश्वर ] ने ( इमे ) इन दोनों ( द्यावापृथिवी ) सूर्य और पृथिवी को ( जजान ) उत्पन्न किया है, ( यः ) जो ( भुवनानि ) सत्ता वाले [ लोकों ] को ( द्रापिम् ) वस्त्र [ समान ] ( कृत्वा ) बनाकर ( वस्ते ) ओढ़ता है। ( यस्मिन् ) जिस [ परमेश्वर ] में ( षट् ) छह [पूर्वादि चार और ऊपर नीचे वाली] ( उर्वीः ) चौड़ी ( प्रदिशः ) दिशायें ( क्षियन्ति ) रहती हैं, ( याः अनु ) जिनकी ओर ( पतङ्गः ) ऐश्वर्यवान् [परमे-

१—( यः ) परमेश्वरः ( इमे ) दृश्यमाने ( द्यावापृथिवी ) प्रकाशाप्रकाशमानलोकौ ( जजान ) जनयामास ( यः ) (द्रापिम् ) द्रा कुत्सायां गतौ—क्विप् + पा रक्षणे-कि। द्रायाः कुत्साया गते रक्षकं वस्त्रादिकम् (कृत्वा) विधाय (भुवनानि) सत्तात्मकानि लोकजातानि ( वस्ते ) आच्छादयति ( यस्मिन् ) परमेश्वरे ( क्षियन्ति ) निवसन्ति ( प्रदिशः ) प्रकृष्टा दिशः ( षट् ) ऊर्ध्वाधः सहिताः पूर्वादयः ( उर्वीः ) ( विस्तृताः ) ( याः ) ( पतङ्गः ) पत ऐश्वर्ये-अङ्गच्। ऐश्वर्यवान्

श्वर] ( विचाकशीति ) चमकता चला जाता है। ( तस्य ) उस ( क्रुद्धस्य ) क्रुद्ध ( देवस्य ) प्रकाशमान [ ईश्वर ] के लिये ( एतत् ) यह ( आगः ) अपराध है, [ कि ] ( यः ) जो मनुष्य ( एवम् ) ऐसे ( विद्वांसम् ) विद्वान् ( ब्राह्मणम् ) ब्राह्मण [ वेदज्ञाता ] को ( जिनाति ) सताता है। ( रोहित ) हे सर्वोत्पादक [ परमेश्वर ! ] [ उस शत्रु को ] ( उद् वेपय ) कंपा दे, ( प्र क्षिणीहि ) नाश कर दे, ( ब्रह्मज्यस्य ) ब्रह्मचारी के सताने वाले के ( पाशान् ) फन्दों को (प्रति मुञ्च) बांधदे ॥ १ ॥

भावार्थ—परमेश्वर सर्वोत्पादक, सर्वव्यापक, सर्वशासक है, वेद का उपदेश रोकने वाला पुरुष ईश्वर व्यवस्था से अविद्या के कारण कष्ट उठाता है। हे मनुष्यो ! तुम उस जगत् पिता को अपना उपास्य देव जानो ॥ १ ॥

**यस्माद् वाता ऋतुथा पवन्ते यस्मात् समुद्रा अधि विक्षरन्ति तस्य देवस्य । ० । ० ॥ २ ॥**

**यस्मात् । वाताः । ऋतु-था । पवन्ते । यस्मात् । समुद्राः । अधि । वि-क्षरन्ति । तस्य । ० ॥ २ ॥**

भाषार्थ—( यस्मात् ) जिस [ परमेश्वर ] से (वाताः) पवन (ऋतुथा) ऋतुओं के अनुसार ( पवन्ते ) शुद्ध करते हैं, ( यस्मात् ) जिससे ( समुद्राः ) समुद्र ( अधि ) मर्यादा से ( विक्षरन्ति ) वहते रहते हैं। (तस्य) उस (क्रुद्धस्य)

---

( अनु ) प्रति ( विचाकशीति ) अ० ६ । ६ । २० । काशृ दीप्तौ यङ्लुकि रूपम्। विविधं भृशं प्रकाशते (तस्य ) चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि। पा० २। ३। ६२ । इति षष्ठी। तस्मै ( देवस्य ) देवाय ( क्रुद्धस्य ) क्रुद्धाय (एतत् ) वक्ष्यमाणम् (आगः) इण आगोऽपराधे च। उ० ४। २१२। इण् गतौ—असुन्, आगादेशः। अपराधः ( यः ) मनुष्यः ( एवम् ) तथाभूतम् ( विद्वांसम् ) जानन्तम् ( ब्राह्मणम् ) वेदज्ञातारम् ( जिनाति ) ज्या वयोहानौ। हिनस्ति ( उत् ) उत्कर्षेण ( वेपय ) कम्पय ( रोहित ) हे सर्वोत्पादक परमेश्वर ( प्र ) ( क्षिणीहि ) नाशय ( ब्रह्मज्यस्य ) ब्रह्मचारिणो हिंसकस्य ( प्रतिमुञ्च ) बधान ( पाशान् ) बन्धान् ॥

२—( यस्मात् ) परमेश्वरात् ( वाताः ) पवनाः ( ऋतुथा ) ऋतूननुसृत्य ( पवन्ते ) शोधयन्ति ( यस्मात् ) ( समुद्राः ) जलौघाः ( अधि ) अधिकृत्य।

क्रुद्ध ( देवस्य ) प्रकाशमान [ परमेश्वर ] के लिये......[ म० १ ] ॥ २ ॥

भावार्थ—मन्त्र १ के समान ॥ २ ॥

यो मारयति प्राणयति यस्मात् प्राणन्ति भुवनानि विश्वा ।
तस्य० । ० । ० ॥ ३ ॥

यः । मारयति । प्राणयति । यस्मात् । प्राणन्ति । भुवनानि ।
विश्वा ॥ तस्य । ० ॥ ३ ॥

भाषार्थ—( यः ) जो [ परमेश्वर ] ( मारयति ) मारता है, और ( प्राणयति ) जिलाता है, ( यस्मात् ) जिससे ( विश्वा ) सब ( भुवनानि ) सत्ता वाले ( प्राणन्ति ) जीवते हैं । ( तस्य ) उस ( क्रुद्धस्य ) क्रुद्ध ( देवस्य ) प्रकाशमान [ परमेश्वर ] के लिये......[ म० १ ] ॥ ३॥

भावार्थ—जो परमेश्वर प्राणियों को कर्मानुसार दुख सुख देता है और सब लोकों की रक्षा करता है, हे मनुष्यो ! तुम उसकी उपासना करो ॥ ३ ॥

यः प्राणेन द्यावापृथिवी तर्पयत्यपानेन समुद्रस्य जठरं यः
पिपर्ति । तस्य ० । ० । ० ॥ ४ ॥

यः । प्राणेन । द्यावापृथिवी इति । तर्पयति । अपानेन ।
समुद्रस्य । जठरम् । यः । पिपर्ति ॥ तस्य ॥ ० ॥ ४ ॥

भाषार्थ—( यः ) जो ( प्राणेन ) प्राण से ( द्यावापृथिवी ) सूर्य और भूमि को ( तर्पयति ) तृप्त करता है और ( यः ) जो ( अपानेन ) अपान वायु से ( समुद्रस्य ) समुद्र के ( जठरम् ) पेट को ( पिपर्ति ) भरता है । ( तस्य ) उस ( क्रुद्धस्य ) क्रुद्ध ( देवस्य ) प्रकाशमान [ परमेश्वर ] के लिये...... [ म० १ ] ॥ ४ ॥

---

मर्यादामनुसृत्य ( वितरन्ति ) विविधं वहन्ति ॥

३—( यः ) परमेश्वरः ( मारयति ) नाशयति ( प्राणयति ) जीवयति ( यस्मात् ) ( प्राणन्ति ) जीवन्ति ( भुवनानि ) सत्तायुक्तानि सत्त्वानि ( विश्वा ) सर्वाणि ॥

४—( यः ) परमेश्वरः ( प्राणेन ) श्वासेन ( द्यावापृथिवी ) सूर्यभूमिलोकौ ( तर्पयति ) तोषयति ( अपानेन ) प्रश्वासेन ( समुद्रस्य ) ( जठरम् ) उदरम् ( यः ) ( पिपर्ति ) पूरयति ॥

भावार्थ—मन्त्र १ के समान ॥ ४ ॥

यस्मिन् विराट् परमेष्ठी प्रजापतिरग्निर्वैश्वानरः सह पङ्क्त्या श्रितः। यः परस्य प्राणं परमस्य तेज आददे। तस्य ०।०।०॥५॥

यस्मिन्। वि-राट्। परमे-स्थी। प्रजा-पतिः। अग्निः। वैश्वानरः। सह। पङ्क्त्या। श्रितः। यः। परस्य। प्राणम्। परमस्य। तेजः। आ-ददे॥ तस्य। ०॥ ५॥

भाषार्थ—( यस्मिन् ) जिस [परमेश्वर] में ( विराट् ) विविध प्रकाशमान ( परमेष्ठी ) बड़ी स्थिति वाला [ आकाश ], ( प्रजापतिः ) प्रजापालक [ सूर्य ] और ( वैश्वानरः ) सब नायकों [ रस ले चलने वाली नाड़ी आदिकों ] का हितकारी ( अग्निः ) अग्नि [ जाठर अग्नि ] (पङ्क्त्या सह) अपनी पङ्क्ति [ श्रेणि ] के सहित ( श्रितः ) ठहरा है, ( यः ) जिस [ परमेश्वर ] ने (परस्य) दूर पदार्थ के ( प्राणम् ) प्राण को और (परमस्य) सब से ऊंचे पदार्थ के (तेजः) तेज को ( आददे ) अपने में ग्रहण किया है । ( तस्य ) उस ( क्रुद्धस्य ) क्रुद्ध ( देवस्य ) प्रकाशमान [ ईश्वर ] के लिये......[ म० १ ] ॥ ५ ॥

भावार्थ—मन्त्र १ के समान ॥ ५ ॥

यस्मिन् षडुर्वीः पञ्च दिशो अधि श्रिताश्चतस्र आपो यज्ञस्य त्रयोऽक्षराः। यो अन्तरा रोदसी क्रुद्धश्चक्षुषैक्षत। तस्य ०।०।०॥ ६॥

यस्मिन्। षट्। उर्वीः। पञ्च। दिशः। अधि। श्रिताः।

५—( यस्मिन् ) परमेश्वरे ( विराट् ) विविधं राजमानः (परमेष्ठी) परमस्थितिमान्। आकाशः ( प्रजापतिः ) प्रजापालकः सूर्यः ( अग्निः ) जाठराग्निः ( वैश्वानरः ) सर्वेषां नराणां नायकानां रसवाहकनाड्यादिकानां हितः ( सह ) ( पङ्क्त्या ) श्रेण्या ( श्रितः ) स्थितः ( यः ) परमेश्वरः ( परस्य ) दूरस्थपदार्थस्य ( प्राणम् ) जीवनम् ( परमस्य ) उच्चतमपदार्थस्य ( तेजः ) प्रकाशम् ( आददे ) स्वस्मिन् गृहीतवान् ॥

चतस्रः । आपः । यज्ञस्य । त्रयः । अक्षराः ॥ यः । अन्तरा । रोदसी इति । क्रुद्धः । चक्षुषा । ऐक्षत ॥ तस्य । ० ॥ ६ ॥

भाषार्थ—( यस्मिन् ) जिस [ परमेश्वर ] में ( षट् ) छह [ पूर्वादि चार और नीचे ऊपर वाली ] ( उर्वीः ) चौड़ी ( दिशः ) दिशायें ( पञ्च ) पांच [ पृथिवी, जल, तेज, वायु आकाश पांच तत्त्वों ] के सहित, ( चतस्रः ) चार प्रकार की [ ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्ररूप ] ( आपः ) प्रजायें और ( यज्ञस्य ) [ संयोग वियोग वाले संसार ] के ( त्रयः ) तीनों [ सत्त्व, रज, तम ] ( अक्षराः ) व्यापक गुण ( अधि ) यथावत् ( श्रिताः ) ठहरे हैं । ( यः ) जिस ने ( क्रुद्धः ) क्रुद्ध होकर ( रोदसी अन्तरा ) दोनों सूर्य और भूमि [ प्रकाशमान और अप्रकाशमान लोकों ] के बीच ( चक्षुषा ) अपने नेत्र से ( ऐक्षत ) देखा है [ वश में किया है ] । ( तस्य ) उस ( क्रुद्धस्य ) क्रुद्ध ( देवस्य ) प्रकाशमान [ ईश्वर ] के लिये...... [ म० १ ] ॥ ६ ॥

भावार्थ—मन्त्र १ के समान ॥ ६ ॥

इस मन्त्र के गणिताङ्कों में छह से लेकर दो तक एक एक घटता गया है ॥

यो अन्नादो अन्नपतिर्बभूव ब्रह्मणस्पतिरुत यः । भूतो भविष्यद् भुवनस्य यस्पतिः । तस्य ० । ० । ० ॥ ७ ॥

यः । अन्न-अदः । अन्न-पतिः । बभूव । ब्रह्मणः । पतिः । उत । यः ॥ भूतः । भविष्यत् । भुवनस्य । यः । पतिः ॥ तस्य । ० ॥ ७ ॥

---

६—( यस्मिन् ) परमेश्वरे ( षट् ) ऊर्ध्वाधोभ्यां सह पूर्वादयः ( उर्वीः ) विस्तृताः ( पञ्च ) विभक्तिलोपः । पञ्चभिः पृथिव्यादिभूतैः ( दिशः ) दिशाः ( अधि ) यथावत् ( श्रिताः ) स्थिताः ( चतस्रः ) ( आपः ) ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य-शूद्ररूपाः प्रजाः ( यज्ञस्य ) संयोगवियोगवतः संसारस्य ( त्रयः ) ( अक्षराः ) अशेः सरः । उ० ३ । ७० । अशू व्याप्तौ—सर । सत्त्वरजस्तमोरूपा व्यापका गुणाः ( अन्तरा ) मध्ये ( रोदसी ) द्यावापृथिव्यौ ( क्रुद्धः ) कुपितः सन् ( चक्षुषा ) दृष्ट्या ( ऐक्षत ) अपश्यत् ॥

भाषार्थ—( यः ) जो [ परमेश्वर ] ( अन्नादः ) अन्न का खिलाने वाला, ( अन्नपतिः ) अन्न का स्वामी, ( उत ) और ( यः ) जो ( ब्रह्मणः ) वेद ज्ञान का ( पतिः ) रक्षक ( बभूव ) हुआ है, ( यः ) जो ( भुवनस्य ) संसार का ( भूतः ) अतीत काल में रहने वाला और ( भविष्यत् ) आगे रहने वाला ( पतिः ) स्वामी है। ( तस्य ) उस ( क्रुद्धस्य ) क्रुद्ध ( देवस्य ) प्रकाशमान [ ईश्वर ] के लिये......[ मन्त्र १ ] ॥ ७ ॥

भावार्थ—मन्त्र १ के समान ॥ ७ ॥

अहोरात्रैर्विमितं त्रिंशदङ्गं त्रयोदशं मासं यो निर्मिमीते । तस्य० । ०॥ ० ॥ ८ ॥

अहोरात्रैः । वि-मितम् । त्रिंशत्-अङ्गम् । त्रयः-दशम् । मासम् । यः । निः-मिमीते ॥ तस्य । ० ॥ ८ ॥

भाषार्थ—( यः ) जो [ परमेश्वर ] ( अहोरात्रैः ) दिन और रातों के साथ ( विमितम् ) नापे गये, ( त्रिंशदङ्गम् ) तीस अङ्गों वाले [ अर्थात् ऋग्वेद आदि चारो वेद + ब्राह्मण आदि चारों वर्ण + ब्रह्मचर्य आदि चार आश्रम + अणिमा आदि आठ ऐश्वर्य + पृथिवी आदि पांच भूत + उछालना, गिराना, सकोड़ना, फैलाना और चलना पांच कर्म जिसमें हैं ] और ( त्रयोदशम् ) तेरह पदार्थ वाले [ अर्थात् कान, त्वचा, नेत्र, जीभ, नासिका—पांच ज्ञानेन्द्रिय, गुदा, उपस्थ वा मूत्रमार्ग, हाथ, पांव, वाणी—पञ्च कर्मेन्द्रिय; मन बुद्धि और जीव

७—( यः ) परमेश्वरः ( अन्नादः ) अन्नमादयति भक्षयतीति सः ( अन्न-पतिः ) ( बभूव ) ( ब्रह्मणः ) वेदज्ञानस्य ( पतिः ) स्वामी ( उत ) अपि ( यः ) ( भूतः ) अतीतकाले भवः ( भविष्यत् ) अनागतकाले वर्तमानः ( भुवनस्य ) सत्तावतो लोकस्य ( यः ) ( पतिः ) ॥

८—( अहोरात्रैः ) रात्रिदिवसैः ( विमितम् ) परिमितम् ( त्रिंशदङ्गम् ) त्रिंशदङ्गानि यस्य तम्। ऋग्वेदादयश्चत्वारो वेदा ब्राह्मणादयश्चत्वारो वर्णा ब्रह्मचर्यादयश्चत्वार आश्रमा अणिमादयोऽष्टविभूतय उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चन-प्रसारणगमनानीति पञ्चकर्माणि—इति त्रिंशदङ्गानि ( त्रयोदशम् ) बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्। पा० ५।४।७३। इति त्रयोदशन्-डच्। त्रयोदशपदार्था यस्मिंस्तम्। श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वानासिकापञ्चज्ञानेन्द्रियाणि, गुदोपस्थहस्त—

के स्थान ] ( मासम् ) नापने योग्य [ संसार ] को ( निर्मिमीते ) बनाता है। ( तस्य ) उस ( क्रुद्धस्य ) क्रुद्ध ( देवस्य ) प्रकाशमान [ ईश्वर ] के लिये...... [ मन्त्र १ ] ॥ ८ ॥

भावार्थ– जिस परमेश्वर ने खोजने योग्य संसार में मनुष्य के सुख के लिये वेद आदि और इन्द्रिय आदि पदार्थ रचे हैं, हे मनुष्यो! उसी को इष्टदेव जानकर पुरुषार्थी बनकर उन्नति करो ॥ ८ ॥

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत् पतन्ति ।
त आववृत्रन्त्सदनादृतस्य । तस्य० । ० । ० ॥ ९ ॥

कृष्णम् । नि-यानम् । हरयः । सु-पर्णाः । अपः । वसानाः । दिवम् । उत् । पतन्ति ॥ ते । आ । अववृत्रन् । सदनात् । ऋतस्य ॥ तस्य । ० ॥ ९ ॥

भाषार्थ—( हरयः ) जल खींचने वाली ( सुपर्णाः ) अच्छे प्रकार उड़ने वाली किरणें, ( अपः ) जल को ( वसानाः ) ओढ़कर, ( कृष्णम् ) खींचने वाले ( नियानम् ) नित्य गमन स्थान अन्तरिक्ष में [ होकर ] ( दिवम् ) प्रकाशमय सूर्य मण्डल को ( उत् पतन्ति ) चढ़ जाती हैं। ( ते ) वे [ किरणें ] (ऋतस्य) जल के (सदनात्) स्थान [सूर्य] से (आ अववृत्रन्) [ईश्वर नियम के अनुसार] लौट आती हैं। ( तस्य ) उस ( क्रुद्धस्य ) क्रुद्ध ( देवस्य ) प्रकाशमान [ईश्वर] के लिये......[ मन्त्र १ ] ॥ ९ ॥

---

पादवाणीपञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनोबुद्धिजीवाश्चेतित्रयोदशपदार्थाः ( मासम् ) मसी परिणामे परिमाणे च। घञ्। मस्यते परिमीयते यः स मासस्तं संसारम् ( निर्मिमीते ) रचयति ॥

९—कृष्णमित्यादि व्याख्यातम्—अ० ६। २२। १। अत्र शब्दार्थो दीयते ( कृष्णम् ) आकर्षकम् ( नियानम् ) नित्यगमनस्थानमन्तरिक्षं प्रति ( हरयः ) रसं हरन्तः ( सुपर्णाः ) आदित्यरश्मयः—निरु० ७। २४ ( अपः ) जलानि ( वसानाः ) आच्छादयन्तः ( दिवम् ) प्रकाशमयं सूर्यमण्डलम् ( उत् ) उद्गत्य ( पतन्ति ) प्राप्नुवन्ति ( ते ) किरणाः (आ अववृत्रन्) आवर्तन्ते। आगच्छन्ति ( सदनात् ) गृहात्। सूर्यमण्डलात् ( ऋतस्य ) उदकस्य ॥

भावार्थ—जिस ईश्वर ने सूर्य की किरणों को सूर्य तक जल खींचने, मेघ द्वारा बरसाने और सृष्टि के लिये उपकारी होने का सामर्थ्य दिया है, सब मनुष्य उसकी उपासना करें ॥ ६ ॥

इस मन्त्र का (कृष्णं ......ऋतस्य) यह भाग आचुका है-अ० ६ । २२ । १ तथा ६ । १० । २२ और ऋग्० १ । १६४ । ४७ ॥

यत् ते चन्द्रं कश्यप रोचनावद् यत् संहितं पुष्कलं चित्रभानु । यस्मिन्त्सूर्या आर्पिताः सप्त साकम् । तस्य०।०।०॥१०॥(१२)

यत् । ते । चन्द्रम् । कश्यप । रोचन-वत् । यत् । सम्-हितम् । पुष्कलम् । चित्र-भानु ॥ यस्मिन् । सूर्याः । आर्पिताः । सप्त । साकम् ॥ तस्य । ० ॥ १० ॥ ( १२ )

भाषार्थ—( कश्यप ) हे सर्वदर्शक ! [ परमेश्वर ] ( यत् ) जो ( ते ) तेरा ( चन्द्रम् ) आनन्द कर्म ( रोचनवत् ) बड़ी रुचि वाला है, और ( यत् ) जो ( संहितम् ) एकत्र किया हुआ, ( चित्रभानु ) विचित्र प्रकाश वाला ( पुष्कलम् ) पोषण कर्म है । ( यस्मिन् ) जिस [ परमेश्वर के नियम ] में ( सप्त ) सात [ शुक्ल, नील, पीत, रक्त, हरित, कपिश, चित्ररूप वाली ] ( सूर्याः ) सूर्य की किरणें ( साकम् ) साथ साथ ( आर्पिताः ) जड़ी हैं । ( तस्य ) उस ( क्रुद्धस्य ) क्रुद्ध ( देवस्य ) प्रकाशमान [ ईश्वर ] के लिये......[मन्त्र १]॥१०॥

भावार्थ—जो परमेश्वर सर्वदर्शक आनन्ददाता और पोषणप्रद है, सब लोग उसकी उपासना करें ॥ १० ॥

---

१०—( यत् ) ( ते ) तव ( चन्द्रम् ) स्फायितञ्चिवञ्चि० । उ० २ । १३ । चदि अह्लादने दीप्तौ च—रक् । आह्लादकं कर्म ( कश्यप ) पश्यक ( रोचनवत् ) रुचियुक्तम् ( यत् ) ( संहितम् ) एकीकृतम् ( पुष्कलम् ) कलश्च । उ० ४ । ५ । पुष पुष्टौ—कलन् । पोषणकर्म, ( चित्रभानु ) विचित्रदीप्ति ( यस्मिन् ) परमेश्वरनियमे ( सूर्याः ) अ० ६ । ४ । १४ । षू प्रेरणे—क्यप्, टाप् । सूर्या सूर्यस्य पत्नी—निरु० १२ । ७ । सूर्यकिरणाः ( अर्पिताः ) स्थापिताः ( सप्त ) शुक्लनीलादिसप्तवर्णाः ( साकम् ) सह ॥

बृहदे॑नुमनु॑ वस्ते पुरस्ताद्र॑थंतुरं प्रति॑ गृह्णाति पुश्चात् ।
ज्योति॑र्वसा॑ने सद॑मप्रमादम् ॥ तस्यं० । ० । ० ॥ ११ ॥

बृहत् । एनम् । अनु॑ । वस्ते । पुरस्ता॑त् । रथम्-तुरम् ।
प्रति॑ । गृह्णाति॑ । पुश्चात् ॥ ज्योति॑ः । वसा॑ने इति॑ । सद॑म् ।
अप्र-मादम् ॥ तस्यं । ० ॥ ११ ॥

भाषार्थ-( बृहत् ) बृहत् [ बड़ा आकाश ] ( पुरस्तात् ) आगे से ( एनम् ) इस [ परमेश्वर ] को ( अनु ) निरन्तर ( वस्ते ) ओढ़ता है, ( रथन्तरम् ) रथन्तर [ रमणीय पदार्थों द्वारा पार लगाने वाला जगत् ] ( पश्चात् ) पीछे से [ परमेश्वर को ] ( प्रति ) प्रत्यक्ष ( गृह्णाति ) ग्रहण करता है। [ दोनों, आकाश और जगत् ] ( अप्रमादम् ) बिना चूक ( ज्योतिः ) ज्योतिः-स्वरूप [ परमात्मा ] को ( सदम् ) सदा ( वसाने ) ओढ़े हुये [ रहते हैं ]। ( तस्य ) उस ( क्रुद्धस्य ) क्रुद्ध ( देवस्य ) प्रकाशमान [ ईश्वर ] के लिये ...... [ म० १ ] ॥ ११ ॥

भावार्थ—वह परमात्मा इतना बड़ा है कि उसके भीतर यह सब आकाश और सब जगत् समा रहा है, उसकी उपासना तुम करो ॥ ११ ॥

इस मन्त्र का मिलान करो—अ० ८। १० (२) । ६ ॥

बृहद॒न्यत॑ः पुक्ष आसी॑द्र॑थंतरमन्यत॑ः सब॑ले सुध्रीची॑ । यद्
रोहि॑तमज॑नयन्त देवाः । तस्यं० । ० । ० ॥ १२ ॥

बृहत् । अन्यत॑ः । पुक्षः । आसी॑त् । रथम्-तुरम् । अन्यत॑ः
सब॑ले इति॒ स-ब॑ले । सुध्रीची इति॑ ॥ यत् । रोहि॑तम् । अज॑-
नयन्त । देवाः ॥ तस्यं । ०॥ १२ ॥

---

११—( बृहत् ) महत्। आकाशम् ( एनम् ) परमात्मानम् ( अनु ) निरन्तरम् ( वस्ते ) आच्छादयति ( पुरस्तात् ) अग्रे ( रथन्तरम् ) अ० ८। १० (२) ६। रथैर-मणीयपदार्थैस्तरति येन तज् जगत् ( प्रति ) प्रत्यक्षम् ( गृह्णाति ) स्वीकरोति ( पश्चात् ) ( ज्योतिः ) तेजः स्वरूपं ब्रह्म ( वसाने ) आच्छादयमाने ( सदम् ) सदा ( अप्रमादम् ) प्रमादरहितम्। सावधानम् ॥

**भाषार्थ**—( बृहत् ) बृहत् [ बड़ा आकाश ] ( अन्यतः ) एक ओर से ( पक्षः ) [ उस परमेश्वर का ] ग्रहण सामर्थ्य ( आसीत् ) था, और ( रथन्तरम् ) रथन्तर [ रमणीय पदार्थों द्वारा पार लगाने वाला जगत् ] ( अन्यतः ) दूसरी ओर से—[ दोनों ] ( सबले ) तुल्य बल वाले और ( सध्रीची ) साथ साथ गति वाले [ थे ], ( यत् ) जब ( रोहितम् ) सब के उत्पन्न करने वाले [ परमेश्वर ] को ( देवाः ) [ उसके ] उत्तम गुणों ने ( अजनयन्त ) प्रकट किया। ( तस्य ) उस ( क्रुद्धस्य ) क्रुद्ध ( देवस्य ) प्रकाशमान [ ईश्वर ] के लिये...... [ म० १ ] ॥ १२ ॥

**भावार्थ**—परस्पर मिले हुये और बहुत बड़े आकाश और जगत् परमात्मा के सामर्थ्य से वर्तमान हैं, इस बात को उसके गुणों से साक्षात् करके आत्मोन्नति करो ॥ १२ ॥

**स वरुणः सायमग्निर्भवति स मित्रो भवति प्रातरुद्यन्। स सविता भूत्वान्तरिक्षेण याति स इन्द्रो भूत्वा तपति मध्यतो दिवम्। तस्य ०।०।० ॥ १३ ॥**

**सः। वरुणः। सायम्। अग्निः। भवति। सः। मित्रः। भवति। प्रातः। उत्-यन् ॥ सः। सविता। भूत्वा। अन्तरिक्षेण। याति। सः। इन्द्रः। भूत्वा। तपति। मध्यतः। दिवम् ॥ तस्य। ० ॥ १३ ॥**

**भाषार्थ**—( सः ) वह ( वरुणः ) श्रेष्ठ परमात्मा ( सायम् ) सायङ्काल में ( अग्निः ) अग्नि [ अग्नि समान तेजस्वी ] ( भवति ) होता है, ( सः ) वह [ पर-

१२—( बृहत् ) आकाशम् ( अन्यतः ) एकस्मात् प्रदेशात् ( पक्षः ) ग्रहणसामर्थ्यम् ( आसीत् ) ( रथन्तरम् ) म० ११। रमणीयैः पदार्थैस्तारकं जगत् ( अन्यतः ) ( सबले ) समानबलयुक्ते ( सध्रीची ) संगच्छमाने ( यत् ) यदा ( रोहितम् ) सर्वोत्पादकं परमेश्वरम् ( अजनयन्त ) प्रादुष्कृतवन्तः ( देवाः ) श्रेष्ठगुणाः ॥

१३—( सः ) ( वरुणः ) श्रेष्ठः परमेश्वरः ( सायम् ) सूर्यास्ते ( अग्निः ) अग्नितुल्यः ( भवति ) ( सः ) परमेश्वरः ( मित्रः ) स्नेहवान् सूर्यो यथा ( भवति )

मेश्वर ] ( प्रातः ) प्रातःकाल ( उद्यन् ) उदय होते हुये ( मित्रः ) स्नेहवान् सूर्य [ के समान ] ( भवति ) होता है । ( सः ) वह [ परमेश्वर ] ( सविता ) प्रेरणा करने वाला सूर्य के समान ( भूत्वा ) होकर ( अन्तरिक्षेण ) अन्तरिक्ष के साथ ( याति ) चलता है, ( सः ) वह ( इन्द्रः ) परम ऐश्वर्यवान् ( भूत्वा ) होकर ( मध्यतः ) बीच से ( दिवम् ) सूर्य लोक को ( तपति ) तपाता है । (तस्य) उस ( क्रुद्धस्य ) क्रुद्ध ( देवस्य) प्रकाशमान [ईश्वर] के लिये ......[म० १] ॥१३॥

भावार्थ—जो परमेश्वर सायंकाल के अग्नि, और प्रातःकाल और मध्याह्न के सूर्य समान प्रतापी है, वही इन सब में अन्तर्यामी है । उसके गुणों को जान कर आगे बढ़ो ॥ १३ ॥

सहस्राह्ण्यं वियतावस्य पक्षौ हरेर्हंसस्य पततः स्वर्गम् । स देवान्त्सर्वानुरस्युपदद्य संपश्यन् याति भुवनानि विश्वा । तस्य ० । ० । ० ॥ १४ ॥

सहस्र-अह्न्यम् । वि-यतौ । अस्य । पक्षौ । हरेः । हंसस्य । पततः । स्वः-गम् ॥ सः । देवान् । सर्वान् । उरसि । उप-दद्य । सम्-पश्यन् । याति । भुवनानि । विश्वा ॥ तस्य ।०॥१४॥

भाषार्थ—( स्वर्गम् ) मोक्ष सुख को ( पततः ) प्राप्त होते हुये ( अस्य ) इस [ सर्वत्र वर्तमान ] ( हरेः ) हरि [ दुःख हरने वाले ] ( हंसस्य ) हंस [ सर्वव्यापक परमेश्वर ] के ( पक्षौ ) दोनों पक्ष [ ग्रहण करने योग्य कार्य और कारण रूप व्यवहार ] ( सहस्राह्ण्यम् ) सहस्रों दिनों वाले [अनन्त देशकाल] में ( वियतौ ) फैले हुये हैं । ( सः ) वह [ परमेश्वर ] ( सर्वान् ) सब (देवान्) दिव्यगुणों को [ अपने ] ( उरसि ) हृदय में ( उपदद्य ) लेकर ( विश्वा ) सब ( भुवनानि ) लोकों को ( संपश्यन् ) निरन्तर देखता हुआ ( याति ) चलता रहता है । (तस्य) उस ( क्रुद्धस्य ) क्रुद्ध(देवस्य) प्रकाशमान [ ईश्वर ] के लिये ......[ म० १ ] ॥ १४ ॥

---

( प्रातः ) प्रभाते ( उद्यन् ) उद्गच्छन् ( सः ) ( सविता ) प्राणिनां प्रेरकः सूर्यो यथा ( भूत्वा ) ( अन्तरिक्षेण ) आकाशेन सह ( याति ) गच्छति ( सः ) ( इन्द्रः ) परमैश्वर्यवान् । जगदीश्वरः ( भूत्वा ) ( तपति ) तापयति ( मध्यतः ) मध्यात् ( दिवम् ) सूर्यलोकम् ॥

१४—अयं मन्त्रो व्याख्यातः—अथर्व० १० । ८ । १८ । तत्रैव द्रष्टव्यः ॥

**भावार्थ**—जैसे परमेश्वर अन्तर्यामी रूप से अनन्त कार्य कारण रूप जगत् की निरन्तर सुधि रखता है, वैसे ही मनुष्य परमेश्वर का विचार करता हुआ सब कामों में सदा सावधान रहे ॥ १४ ॥

आवृत्ति छोड़कर यह मन्त्र आ चुका है—अ० १० । ८ । १८ तथा १३ । २ । ३८ ॥

**अयं स देवो अप्स्व१न्तः सहस्रमूलः पुरुशाको अत्त्रिः । य इदं विश्वं भुवनं जजान । तस्य० । ० । ० ॥ १५ ॥**

**अयम् । सः । देवः । अप्-सु । अन्तः । सहस्र-मूलः । पुरु-शाकः । अत्त्रिः ॥ यः । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । जजान ॥ तस्य । ० ॥ १५ ॥**

**भाषार्थ**—( अयम् ) यह ( सः ) वही (देवः) प्रकाशमान, (सहस्रमूलः ) सहस्रों [ अनगणित ] कारणों में रहने वाला, ( पुरुशाकः) बहुत शक्तियों वाला ( अत्त्रिः ) नित्यज्ञानी [ परमेश्वर ] ( अप्सु ) प्रजाओं में ( अन्तः ) भीतर है । ( यः ) जिस ने ( इदम् ) इस ( विश्वम् ) सब ( भुवनम् ) सत्ता को (जजान ) उत्पन्न किया है । ( तस्य ) उस ( क्रुद्धस्य ) क्रुद्ध ( देवस्य) प्रकाशमान [ईश्वर] के लिये......[ मन्त्र १ ] ॥ १५ ॥

**भावार्थ**—विद्वान् लोग सर्वशक्तिमान्, सर्वज्ञ, सर्वजनक परमात्मा को प्रत्येक कारण में आदि कारण खोजकर उसकी भक्ति करें ॥ १५ ॥

**शुक्रं वहन्ति हरयो रघुष्यदो देवं दिवि वर्चसा भ्राजमानम् । यस्योर्ध्वा दिवं तन्व१स्तपन्त्यर्वाङ् सुवर्णैः पटरैर्वि भाति । तस्य० । ० । ० ॥ १६ ॥**

---

१५—( अयम् ) प्रत्यक्षः ( सः ) ( देवः ) प्रकाशमानः ( अप्सु ) प्रजासु ( अन्तः ) मध्ये ( सहस्रमूलः ) सहस्रेष्वसंख्यातेषु मूलेषु कारणेषु विद्यमानः (पुरुशाकः) शकॢ शक्तौ—घञ् । बहुशक्तियुक्तः (अत्त्रिः) अ० १३ । २ । ४ । नित्यज्ञानी परमेश्वरः ( यः ) परमेश्वरः ( इदम् ) दृश्यमानम् ( विश्वम् ) सर्वम् ( भुवनम् ) सत्ताम् ( जजान ) उत्पादयामास ॥

शुक्रम् । वहन्ति । हरयः । रघु-स्यदः । देवम् । दिवि । वर्चसा । भ्राजमानम् ॥ यस्य । ऊर्ध्वाः । दिवम् । तन्वः । तपन्ति । अर्वाङ् । सु-वर्णैः । पटरैः । वि । भाति ॥ तस्य । ० ॥ १६

भाषार्थ—( रघुष्यदः ) शीघ्रगामी ( हरयः ) अज्ञान नाशक मनुष्य ( शुक्रम् ) वीर्यवान्, ( देवम् ) ज्ञानवान्, ( दिवि ) प्रत्येक व्यवहार में (वर्चसा) तेज से ( भ्राजमानम् ) प्रकाशमान [ परमेश्वर ] को ( वहन्ति ) पाते हैं । ( यस्य ) जिस [ परमेश्वर ] के ( ऊर्ध्वाः ) ऊंचे ( तन्वः ) उपकार ( दिवम् ) सूर्य को ( तपन्ति ) तपाते हैं, ( अर्वाङ् ) समीपवर्ती वह ( सुवर्णैः ) बड़े श्रेष्ठ ( पटरैः ) प्रकाशों के साथ ( वि भाति ) चमकता जाता है । ( तस्य ) उस ( क्रुद्धस्य ) क्रुद्ध ( देवस्य ) प्रकाशमान [ ईश्वर ] के लिये...... [ म० १ ] १६

भावार्थ—बुद्धिमान् मनुष्य निरालसी होकर परमेश्वर की उपासना से पराक्रमी और प्रतापी होवें ॥ १६ ॥

येनादित्यान् हरितः संवहन्ति येन यज्ञेन बहवो यन्ति प्रजानन्तः । यदेकं ज्योतिर्बहुधा विभाति । तस्य० । ० । ० ॥ १७ ॥

येन । आदित्यान् । हरितः । सम्-वहन्ति । येन । यज्ञेन । बहवः । यन्ति । प्र-जानन्तः ॥ यत् । एकम् । ज्योतिः । बहु-धा । वि-भाति ॥ तस्य । ० ॥ १७ ॥

---

१६—( शुक्रम् ) अर्श आद्यच् । वीर्यवन्तम् ( वहन्ति) प्राप्नुवन्ति (हरयः ) हरयो मनुष्यनाम—निघ० २ । ३ । अज्ञाननाशका मनुष्याः ( रघुष्यदः ) शीघ्रगामिनः ( देवम् ) ज्ञानिनम् ( दिवि ) व्यवहारे ( वर्चसा ) तेजसा (भ्राजमानम्) दीप्यमानम् ( यस्य ) परमेश्वरस्य ( ऊर्ध्वाः ) उन्नताः ( दिवम् ) सूर्यम् (तन्वः) तनु उपकारे—ऊप्रत्ययः । उपकृतयः (तपन्ति ) तापयन्ति ( अर्वाङ् ) समीपवर्ती परमेश्वरः ( सुवर्णैः ) सुवरणीयैः ( पटरैः ) अर्त्तिकमिभ्रमिचमि० । उ० ३ । १३२ । पट गतौ, दीप्तौ वेष्टने च—अरप्रत्ययः । प्रकाशैः ( वि ) विविधम् ( भाति ) दीप्यते ॥

भाषार्थ—( येन ) जिस [ परमेश्वर ] के साथ ( हरितः ) दिशायें ( आदित्यान् ) आदित्य [ अखण्ड ] ब्रह्मचारियों को ( संवहन्ति ) मिलकर ले चलती हैं, ( येन ) जिस [ परमेश्वर ] के साथ ( यज्ञेन ) पूजनीय कर्म से ( बहवः ) बहुत से ( प्रजानन्तः ) भविष्यज्ञानी लोग ( यन्ति ) चलते हैं। ( यत् ) जो ( एकम् ) एक ( ज्योतिः ) ज्योतिः स्वरूप परमात्मा ( बहुधा ) बहु प्रकार से [ प्रत्येक वस्तु में ] ( विभाति ) चमकता रहता है। ( तस्य ) उस ( क्रुद्धस्य ) क्रुद्ध ( देवस्य ) प्रकाशमान [ ईश्वर ] के लिये......[ म० १ ] ॥ १७ ॥

भावार्थ— सब मनुष्य उस अद्वितीय प्रकाशस्वरूप परमात्मा को प्रत्येक स्थान में पाकर भविष्यवेत्ता होकर सामर्थ्य बढ़ावें ॥ १७ ॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा ।
त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्थुः ।
तस्य० । ० । ० ॥ १८ ॥

सप्त । युञ्जन्ति । रथम् । एकऽचक्रम् । एकः । अश्वः । वहति । सप्तऽनामा ॥ त्रिऽनाभि । चक्रम् । अजरम् । अनर्वम् । यत्र । इमा । विश्वा । भुवना । अधि । तस्थुः ॥ तस्य । ० ॥१८॥

भाषार्थ—( सप्त ) सात [ इन्द्रियां- त्वचा, नेत्र, कान, जीभ, नाक, मन और बुद्धि ] ( एकचक्रम् ) एक चक्र वाले [ अकेले पहिये के समान काम करने वाले जीवात्मा से युक्त ] ( रथम् ) रथ [ वेगशील वा रथ समान, शरीर को ( युञ्जन्ति ) जोड़ते हैं, ( एकः ) अकेला ( सप्तनामा ) सात [ त्वचा आदि इन्द्रियों ] से झुकने वाला [ प्रवृत्ति करने वाला ] ( अश्वः ) अश्व [ अश्वरूप व्यापक जीवात्मा ] ( त्रिनाभि ) [ सत्त्व रज और तमोगुण-रूप ] तीन बन्धन वाले

१७—( येन ) परमेश्वरेण सह ( आदित्यान् ) अखण्डब्रह्मचारिणः पुरुषान् ( हरितः ) दिशः—निघ० १ । ६ ( संवहन्ति ) संगत्य प्रापयन्ति ( येन ) ( यज्ञेन ) पूजनीयेन कर्मणा ( बहवः ) ( यन्ति ) गच्छन्ति ( प्रजानन्तः ) भविष्यज्ञानिनः ( यत् ) ( एकम् ) अद्वितीयम् ( ज्योतिः ) तेजःस्वरूपं ब्रह्म ( बहुधा ) अनेकप्रकारेण ( विभाति ) विविधं प्रकाशते ॥

१८—अयं मन्त्रो व्याख्यातः—अ० ६ । ६ । २ । तत्रैव द्रष्टव्यः ॥

( अजरम् ) चलने वाले [ वा जीर्णता रहित, ] ( अनर्वम् ) न टूटे हुये ( चक्रम् ) चक्र [ चक्र समान काम करनेवाले अपने जीवात्मा ] को [ उस परमात्मा में ] ( वहति ) ले जोता है, ( यत्र ) जिस [ परमात्मा ] में ( इमा ) यह ( विश्वा ) सब ( भुवना ) सत्तायें ( अधि ) यथावत् ( तस्थुः ) ठहरी हैं। ( तस्य ) उस ( क्रुद्धस्य ) क्रुद्ध ( देवस्य ) प्रकाशमान [ ईश्वर ] के लिये......[ मन्त्र १ ] ॥ १८ ॥

भावार्थ—यह जीवात्मा इन्द्रियों द्वारा पुरुषार्थ करके संसार के सूक्ष्म और स्थूल पदार्थों के यथावत् ज्ञान से जगदीश्वर को जानकर आनन्द पावे ॥ १८

आवृत्ति छोड़कर यह मन्त्र ऊपर आ चुका है—अ० ९। ९। २ और ऋग्वेद में है—१। १६४। २ ॥

**अ॒ष्टधा यु॒क्तो व॑हति॒ वह्नि॑रु॒ग्रः पि॒ता दे॒वानां॑ जनि॒ता म॑तीनाम्। ऋ॒तस्य॒ तन्तुं॒ मन॑सा मि॒मानः॒ सर्वा॒ दिशः॑ पवते मात॒रिश्वा॑। तस्य॑ ०। ०। ० ॥ १९ ॥**

**अ॒ष्टधा। यु॒क्तः। व॒ह॒ति॒। वह्नि॑ः। उ॒ग्रः। पि॒ता। दे॒वाना॑म्। ज॒नि॒ता। म॒तीना॑म् ॥ ऋ॒तस्य॑। तन्तु॑म्। मन॑सा। मि॒मान॑ः। सर्वा॑ः। दिश॑ः। प॒व॒ते॒। मा॒त॒रिश्वा॑ ॥ तस्य॑। ० ॥ १९ ॥**

भाषार्थ—( अष्टधा ) आठ प्रकार से ( यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान और समाधि—योग के आठ अङ्गों द्वारा ] ( युक्तः ) ध्यान किया गया, ( उग्रः ) प्रचण्ड ( वह्निः ) ले चलने वाला, ( देवानाम् ) गतिमान [ पृथिवी आदि ] लोकों का ( पिता ) पिता [ रक्षक ] और ( मतीनाम् ) बुद्धिमानों का ( जनिता ) उत्पन्न करने वाला [ परमेश्वर, संसार को ] ( वहति ) ले चलता है। ( ऋतस्य ) सत्यज्ञान के ( तन्तुम् ) तांते [ श्रेणी ] को ( मनसा )

१९—( अष्टधा ) अष्टप्रकारेण। यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि—योगदर्शने २। २९ ( युक्तः ) ध्यातः ( वहति ) गमयति लोकान् ( वह्निः ) वाहकः ( उग्रः ) प्रचण्डः ( पिता ) रक्षकः ( देवानाम् ) गतिमतां पृथिव्यादिलोकानाम् ( जनिता ) उत्पादकः ( मतीनाम् ) मेधाविनाम्—निघ० ३। १५ ( ऋतस्य ) सत्यज्ञानस्य ( तन्तुम् ) श्रेणिम् । विस्तारम्

अपने विज्ञान से ( मिमानः ) नापता हुआ, ( मातरिश्वा ) आकाश में गति वाला [ परमेश्वर ] ( सर्वाः ) सब ( दिशः ) दिशाओं में ( पवते ) चलता है [ व्यापता है ]। ( तस्य ) उस ( क्रुद्धस्य ) क्रुद्ध ( देवस्य ) प्रकाशमान [ ईश्वर ] के लिये ..... [ म० १ ] ॥ १९ ॥

भावार्थ—जो परमेश्वर सर्वस्वामी, सर्वान्तर्यामी, सर्वनियन्ता है, सब मनुष्य योगद्वारा उसकी उपासना करके आनन्द पावें ॥ १९ ॥

**सम्यञ्चं तन्तुं प्रदिशोऽनु सर्वा अन्तर्गायत्र्याममृतस्य गर्भे ।**
**तस्य० । ० । ० ॥ २० ॥ ( १३ )**

**सम्यञ्चम् । तन्तुम् । प्र-दिशः । अनु । सर्वाः । अन्तः । गायत्र्याम् । अमृतस्य । गर्भे ॥ तस्य । ० ॥ २० ॥ ( १३ )**

भाषार्थ—( सम्यञ्चम् ) आपस में मिले हुये ( तन्तुम् अनु ) तांते के साथ ( सर्वाः ) सब ( प्रदिशः ) दिशायें ( अमृतस्य ) अमर [ परमात्मा ] के ( गर्भे ) गर्भ में [ वर्तमान ] ( गायत्र्याम् अन्तः ) गाने योग्य वेदवाणी के भीतर [ हैं ]। ( तस्य ) उस ( क्रुद्धस्य ) क्रुद्ध ( देवस्य ) प्रकाशमान [ ईश्वर ] के लिये.....[ मन्त्र १ ॥ २० ॥

भावार्थ—जिस सर्वव्यापक परमेश्वर के सामर्थ्य से सब लोक लोकान्तर परस्पर आकर्षण में ठहरे हैं, हे मनुष्यो ! तुम उस की उपासना से उन्नति करो ॥ २० ॥

**निम्रुचस्तिस्रो व्युषो ह तिस्रस्त्रीणि रजांसि दिवो अङ्ग**

---

( मनसा ) विज्ञानेन ( मिमानः ) मानं कुर्वाणः ( सर्वाः ) ( दिशः ) ( पवते ) गच्छति—निघ० २ । १४ । व्याप्नोति ( मातरिश्वा ) मातरि आकाशे श्वयति गच्छति व्याप्नोति यः परमेश्वरः ॥

२०—( सम्यञ्चम् ) संगतम् ( तन्तुम् ) विस्तारम् ( प्रदिशः ) प्रकृष्टा दिशाः ( सर्वाः ) ( अन्तः ) मध्ये ( गायत्र्याम् ) अमिनक्षियजि० । ३ । १०५ । गै गाने—अत्रन् , स च णित् । आतो युक् चिण्कृतोः । पा० ७ । ३ । ३३ । इति युक् । गायत्री गायतेः स्तुतिकर्मणः—निरु० ७ । १२ । गानयोग्यायां स्तुत्यायां वेदवाचि ( अमृतस्य ) अविनाशिनः परमेश्वरस्य ( गर्भे ) अधिकरणे ॥

तिस्रः । विद्मा ते अग्ने त्रेधा जनित्रं त्रेधा देवानां जनिमानि विद्म । तस्यं० । ० । ० ॥ २१ ॥

नि-म्रुचः । तिस्रः । वि-उषः । ह । तिस्रः । त्रीणि । रजांसि । दिवः । अङ्ग । तिस्रः ॥ विद्म । ते । अग्ने । त्रेधा । जनित्रम् । त्रेधा । देवानाम् । जनिमानि । विद्म ॥ तस्यं । ०॥२१॥

**भाषार्थ**—( निम्रुचः ) नीच गतियां [ मानसिक, वाचिक और कायिक भेद से ] ( तिस्रः ) तीन और ( व्युषः ) उच्च गतियां ( ह ) भी [ मानसिक, वाचिक और कायिक भेद से ] ( तिस्रः ) तीन हैं, ( रजांसि ) लोक [ भूत भविष्यत् और वर्तमान भेद से ] ( त्रीणि ) तीन और ( दिवः ) व्यवहार क्रियायें ( अङ्ग ) भी [ धर्म, अर्थ और काम-इन पुरुषार्थ भेदों से ] ( तिस्रः ) तीन हैं। ( अग्ने ) हे प्रकाशस्वरूप परमेश्वर ! [ कर्म, उपासना और ज्ञान द्वारा ] ( त्रेधा ) तीन प्रकार से ( ते ) तेरे ( जनित्रम् ) प्रत्यक्षपन को ( विद्म ) हम जानते हैं, [ सत्त्व, रज और तमोगुण के भेद से ] ( त्रेधा ) तीन प्रकार पर ( देवानाम् ) गति वाले लोकों के ( जनिमानि ) प्रादुर्भावों को ( विद्म ) हम जानते हैं। ( तस्य ) ( क्रुद्धस्य ) क्रुद्ध ( देवस्य ) प्रकाशमान [ ईश्वर ] के लिये... ..[मन्त्र १ ] ॥ २१ ॥

**भावार्थ**—मनुष्यों को योग्य है कि मानसिक, वाचिक और कायिक अवनति अर्थात् नीच गति को छोड़ कर मानसिक वाचिक और कायिक उन्नति

---

२१—(निम्रुचः) नि+म्रुचु गतौ—क्विप्। अवनतयः। अधोगतयः (तिस्रः) मानसिकवाचिककायिकभेदेन ( व्युषः ) उष दाहे वधे च—क्विप्। उन्नतयः ( ह ) एव ( तिस्रः ) मानसिकादिभेदेन ( त्रीणि ) भूतभविष्यद्वर्तमानभेदेन ( रजांसि ) लोकाः( दिवः) व्यवारक्रियाः (अङ्ग) अङ्गेति क्षिप्रनाम—निरु० ५। १७। क्षिप्रम्। अवश्यम् ( तिस्रः ) धर्मार्थकामभेदेन ( विद्म ) सांहितिको दीर्घः। जानीमः ( ते ) तव ( अग्ने ) हे प्रकाशस्वरूप परमात्मन् ( त्रेधा ) त्रिप्रकारेण । कर्मोपासनाज्ञानद्वारा ( जनित्रम् ) प्रादुर्भावम् ( त्रेधा ) सत्त्वरजस्तमोगुणभेदेन ( देवानाम् ) गतिशीलानां लोकानाम् ( जनिमानि ) प्रादुर्भावान् ( विद्म) जानीमः ॥

करके भूत भविष्यत् और वर्तमान का विचार करें और पुरुषार्थ पूर्वक परमात्मा के तत्त्वज्ञान से आनन्द पावें ॥ २१ ॥

वि य औ॒र्णो॑त् पृ॒थि॒वीं जाय॑मान॒ आ स॑मु॒द्रमद॑धाद॒न्तरि॑क्षे ।
तस्य॑ ० । ० । ० ॥ २२ ॥

वि । यः । औ॒र्णो॑त् । पृ॒थि॒वीम् । जाय॑मानः । आ । स॒मु॒द्रम् । अद॑धात् । अ॒न्तरि॑क्षे ॥ तस्य॑ । ० ॥ २२ ॥

भाषार्थ—( यः ) जिस ( जायमानः ) प्रत्यक्ष होते हुये [ परमेश्वर ] ने ( पृथिवीम् ) पृथिवी को ( वि और्णोत् ) फैलाया, और ( समुद्रम् ) समुद्र को ( अन्तरिक्षे ) अन्तरिक्ष में ( आ ) सब ओर से ( अदधात् ) ठहराया । (तस्य) उस ( क्रुद्धस्य ) क्रुद्ध ( देवस्य ) प्रकाशमान [ ईश्वर ] के लिये...[मन्त्र १] २२॥

भावार्थ—विद्वान् लोग परमात्मा को पृथिवी आदि लोकों का कर्ता साक्षात् करके धर्म में सदा उन्नति करें ॥ २२ ॥

त्वम॑ग्ने॒ क्रतु॑भिः के॒तुभि॑र्हि॒तो३॒॑ऽर्कः समि॑द्ध॒ उद॑रोचथा दि॒वि ।
किम॒भ्या॑र्चन्म॒रुतः॒ पृश्नि॑मातरो॒ यद्रोहि॑त॒मज॑नयन्त दे॒वाः ।
तस्य॑० । ० । ० ॥ २३ ॥

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । क्रतु॑-भिः । के॒तु-भिः॑ । हि॒तः । अ॒र्कः । सम्-इ॑द्धः । उत् । अ॒रो॒च॒थाः॒ । दि॒वि ॥ किम् । अ॒भि । आ॒र्च॒न् । म॒रुतः॑ । पृश्नि॑-मातरः । यत् । रोहि॑तम् । अज॑नयन्त । दे॒वाः ॥ तस्य॑ । ० ॥ २३ ॥

भाषार्थ—( अग्ने ) हे प्रकाशस्वरूप परमेश्वर ! ( त्वम् ) तू (क्रतुभिः) अपने कर्मों से और ( केतुभिः ) बुद्धियों से (हितः) हितकारी होकर (समिद्धः)

---

२२–( यः ) परमेश्वरः ( वि और्णोत् ) विस्तारितवान् ( पृथिवीम् ) ( जायमानः ) प्रादुर्भवन् ( आ ) समन्तात् ( समुद्रम् ) जलौघम् ( अदधात् ) अस्थापयत् ( अन्तरिक्षे ) ॥

२३–( त्वम् ) ( अग्ने ) प्रकाशस्वरूप परमेश्वर ( क्रतुभिः ) कर्मभिः—

प्रकाशित ( अर्कः ) सूर्य के समान ( दिवि ) प्रत्येक व्यवहार में ( उत् ) ऊपर ( अरोचथाः ) चमका है। ( प्रश्निमातरः ) पूछने योग्य वेदवाणी को माता समान मान करने वाले ( मरुतः ) शूर पुरुषों ने ( किम् ) किसको [ अर्थात् ब्रह्म को ही ] ( अभि ) सब ओर से ( आर्चन् ) पूजा है, ( यत् ) जब ( रोहितम् ) सब के उत्पन्न करने वाले [ परमेश्वर ] को ( देवाः ) [ उसके ] उत्तम गुणों ने ( अजनयन्त ) प्रकट किया है। ( तस्य ) उस ( क्रुद्धस्य ) क्रुद्ध ( देवस्य ) प्रकाशमान [ ईश्वर ] के लिये ......[ मन्त्र १ ] ॥ २३ ॥

**भावार्थ**—वेदवेत्ता पराक्रमी लोग सर्वहितकारी परमेश्वर को उसके गुण कर्म स्वभाव से जानकर सदा आनन्द पाते हैं ॥ २३ ॥

इस मन्त्र का चौथा पाद ऊपर मन्त्र १२ में आ चुका है। इस मन्त्र का मिलान करो—अ० १३ । १ । ३ ॥

**य आत्मदा बलदा यस्य विश्वे उपासते प्रशिषं यस्य देवाः ।**
**योऽ३ स्येशे द्विपदो यश्चतुष्पदः । तस्य० । ० । ० ॥ २४ ॥**

**यः । आत्म-दाः । बल-दाः । यस्य । विश्वे । उप-आसते । प्र-शिषम् । यस्य । देवाः ॥ यः । अस्य । ईशे । द्वि-पदः । यः । चतुः-पदः ॥ तस्य । ० ॥ २४ ॥**

**भाषार्थ**—( यः ) जो [ परमेश्वर ] ( आत्मदाः ) प्राण दाता और ( बलदाः ) बल दाता है, ( यस्य यस्य ) जिसके ही ( प्रशिषम् ) उत्तम शासन को ( विश्वे ) सब ( देवाः ) गतिमान् सूर्य चन्द्र आदि लोक ( उपासते ) मानते हैं। ( यः ) जो ( अस्य ) इस ( द्विपदः ) दो पाये [ समूह ] का और ( यः ) जो ( चतुष्पदः )

---

निघ० २ । १ ( केतुभिः ) प्रज्ञाभिः—निघ० ३ । ६ ( हितः ) उपकारी ( अर्कः ) सूर्यः ( समिद्धः ) प्रदीप्तः ( उत् ) उत्तमतया ( अरोचथाः ) दीप्तवानसि ( दिवि ) व्यवहारे ( किम् ) प्रश्ने । ब्रह्मैवेत्यर्थः ( आर्चन् ) पूजितवन्तः ( मरुतः ) अ० १ । २० । १ । शूरपुरुषाः ( पृश्निमातरः ) अ० १ । १३ । १३ । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्—नि । प्रष्टव्या वेदवाणी मातृवत् सत्करणीया येषां ते । अन्यत् पूर्ववत्—म० १२ ।

२४—अयं मन्त्रो व्याख्यातः—अ० ४ । २ । १ ( यः ) परमेश्वरः ( आत्मदाः ) प्राणदाता ( बलदाः ) बलदाता ( यस्य ) ( विश्वे ) सर्वे ( उपासते ) सेवन्ते ( प्रशिषम् ) अनुशासनम् ( यस्य ) ( देवाः ) गतिमन्तः सूर्यादिलोकाः ( यः )

चौपाये [ समूह ] का ( ईशे = ईष्टे ) ईश्वर है। ( तस्य ) उस ( क्रुद्धस्य ) क्रुद्ध ( देवस्य ) प्रकाशमान [ ईश्वर ] के लिये......[ मन्त्र १ ॥ २४ ॥

भावार्थ—जिस जगदीश्वर के शासन से सब सूर्य, चन्द्र पृथिवी आदि लोक परस्पर धारण आकर्षण द्वारा अपने अपने मार्ग पर चलते हैं, और मनुष्य गौ आदि सब प्राणी मर्यादा में रहते हैं, उस परमात्मा की भक्ति से मनुष्य आत्मबल बढ़ावें ॥ २४ ॥

आवृत्ति छोड़ कर यह मन्त्र आ चुका है। अ० ४। २। १ और कुछ भेद से ऋग्वेद में है—१०। १२१। २, ३॥ और यजु० २५। १३, ११॥

एकंपाद् द्विपंदो भूयो वि चंक्रमे द्विपात् त्रिपादमभ्येति पुश्चात्। चतुंष्पाच्चक्रे द्विपंदामभिस्वरे संपश्यन् पुङ्क्तिमुंपतिष्ठंमानः। तस्यं देवस्यं क्रुद्धस्यैतदागो य एवं विद्वांसं ब्राह्मणं जिनाति। उद् वेपय रोहित प्र क्षिणीहि ब्रह्मज्यस्य प्रति मुञ्च पाशान् ॥ २५ ॥

एकं-पात्। द्वि-पंदः। भूयः। वि। चक्रमे। द्वि-पात्। त्रि-पादम्। अभि। एति। पश्चात् ॥ चतुः-पात्। चक्रे। द्वि-पंदाम्। अभि-स्वरे। सम्-पश्यन्। पङ्क्तिम्। उप-तिष्ठमानः ॥ तस्यं। देवस्यं। क्रुद्धस्यं। एतत्। आगः। यः। एवम्। विद्वांसम्। ब्राह्मणम्। जिनाति ॥ उत्। वेपय। रोहित। प्र। क्षिणीहि। ब्रह्म-ज्यस्यं। प्रति। मुञ्च। पाशान् ॥ २५ ॥

भाषार्थ—( एकपात् ) एक रस व्यापक परमेश्वर ( द्विपदः ) दो प्रकार की स्थिति वाले [ जङ्गम स्थावर जगत् ] से ( भूयः ) अधिक आगे ( वि ) फैल कर ( चक्रमे ) चला गया, ( द्विपात् ) दो [ भूत भविष्यत् ] में गति वाला

---

( अस्य ) ( ईशे ) तलोपः। ईष्टे। ईश्वरो भवति ( द्विपदः ) पादद्वयोपेतस्य ( यः ) ( चतुष्पदः ) पादचतुष्टययुक्तस्य ॥

२५—( एकपात् )......( पश्चात् ) इति व्याख्यातः—अ० १३। २। २७

परमात्मा ( पश्चात् ) फिर ( त्रिपादम् ) तीन लोक में [ सूर्य, भूमि अर्थात् प्रकाशमान और अप्रकाशमान और मध्य लोक में ] ( अभि ) सब ओर से ( एति ) प्राप्त होता है। ( चतुष्पाद् ) चारो [ पूर्व आदि चारो दिशाओं ] में व्यापक परमेश्वर ने ( द्विपदाम् ) दो प्रकार की स्थिति वाले [ जङ्गम और स्थावरों ] के ( अभिस्वरे ) सब ओर से पुकारने पर ( उपतिष्ठमानः ) समीप ठहरते हुये और ( पङ्क्तिम् ) पांति [ सृष्टि की श्रेणी ] को ( संपश्यन् ) निहारते हुये ( चक्रे ) [ कर्तव्य को ] किया है। ( तस्य ) उस ( क्रुद्धस्य ) क्रुद्ध ( देवस्य ) प्रकाशमान [ ईश्वर ] के लिये ( एतत् ) यह ( आगः ) अपराध है, [ कि ] ( यः ) जो मनुष्य ( एवम् ) ऐसे ( विद्वांसम् ) विद्वान् ( ब्राह्मणम् ) ब्राह्मण [ वेदज्ञाता ] को ( जिनाति ) सताता है। ( रोहित ) हे सर्वोत्पादक परमेश्वर [ उस शत्रु को ] ( उद् वेपय ) कंपा दे, ( प्र क्षिणीहि ) नाश कर दे, ( ब्रह्मज्यस्य ) ब्रह्मचारी के सताने वाले के ( पाशान् ) फन्दों को ( प्रति मुञ्च ) बांध दे ॥ २५ ॥

**भावार्थ**—जो सर्वव्यापक परमात्मा सदा वर्तमान रहकर सब संसार का पालन करता है, सब मनुष्य उस की उपासना पूर्वक विघ्नों से बचकर आनन्द पावें ॥ २५ ॥

इस मन्त्र के प्रथम दो पाद आचुके हैं—अ० १३ । २ । २७ और आवृत्ति छोड़ कर शेष मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—१० । ११७ । ८ ॥

**कृष्णायाः पुत्रो अर्जुनो रात्र्या वत्सोऽजायत ।**
**स ह द्यामधि रोहति रुहो रुरोह रोहितः ॥ २६ ॥ ( १४ )**

कृष्णायाः । पुत्रः । अर्जुनः । रात्र्याः । वत्सः । अजायत ॥ सः । ह । द्याम् । अधि । रोहति । रुहः । रुरोह । रोहितः ॥ २६ ॥ ( १४ )

**भाषार्थ**—( कृष्णायाः ) कृष्ण वर्णवाली ( रात्र्याः ) रात्रि से [ प्रलय की

---

( चतुष्पात् ) चतसृषु दिक्षु व्यापकः परमेश्वरः ( चक्रे ) कर्तव्यं कृतवान् ( द्विपदाम् ) जङ्गमस्थावररूपेण स्थितिवताम् ( अभिस्वरे ) सर्वतः शब्दकरणे ( सम्पश्यन् ) अवलोकयन् ( पङ्क्तिम् ) विस्तारम् ( उपतिष्ठमानः ) समीपे वर्तमानः । अन्यत् पूर्ववत्—म० १ ॥

२६—( कृष्णायाः ) कृष्णवर्णायाः ( पुत्रः ) पुवो ह्रस्वश्च । उ० ४ । १६५ ।

रात्रि के पीछे ] ( पुत्रः ) शुद्ध करने वाला, ( अर्जुनः ) रस प्राप्त करने वाला ( वत्सः ) निवास देने वाला सूर्य [ जिस परमेश्वर के नियम से ] ( अजायत ) प्रकट हुआ है। ( सः ह ) वही ( रोहितः ) सब का उत्पन्न करने वाला [ परमेश्वर ] ( द्याम् अधि ) उस सूर्य में ( रोहति ) प्रकट होता है, उस ने ( रुहः ) सृष्टि की सामग्रियों को ( रुरोह ) उत्पन्न किया है ॥ २६ ॥

**भावार्थ**—जिस सर्वव्यापक परमेश्वर के नियम से प्रलय के पीछे सूर्य आदि लोक उत्पन्न होते हैं, मनुष्य उस की आराधना कर के सदा सुखी रहें २६

इस मन्त्र का चौथा पाद आ चुका है—अ० १३ । १ । ४ ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

# अथ चतुर्थोऽनुवाकः ॥

## सूक्तम् ४ ॥ [ षट् पर्यायाः ] ॥

१—५६ ॥ रोहितादित्यो देवता ॥

आध्यात्मोपदेशः—परमात्मा और जीवात्मा के विषय का उपदेश ॥

### पर्यायः १ ॥

१—१३ ॥ १, २,४–११ प्राजापत्याऽनुष्टुप्; ३ निचृत् प्राजापत्याऽनुष्टुप्; १२ साम्नी पङ्क्तिः; १३ आसुर्यनुष्टुप् ॥

**स एति सविता स्वर्दिवस्पृष्ठेऽवचाकशत् ॥ १ ॥**

**सः । एति । सविता । स्वः । दिवः । पृष्ठे । अव-चाकशत् ॥१॥**

**भाषार्थ**—( सः ) वह ( सविता ) सब का प्रेरक [ परमेश्वर ] ( दिवः )

पूञ् शोधने—क्त्र । शोधकः ( अर्जुनः ) रसानां संग्रहीता ( रात्र्याः ) प्रलय-रात्रिपश्चादित्यर्थः ( वत्सः ) वस निवासे—सप्रत्ययः । निवासहेतुः सूर्यलोकः ( अजायत ) प्रकटोऽभवत् ( सः ) ( ह ) एव ( द्याम् अधि ) सूर्यं प्रति ( रोहति ) प्रादुर्भवति ( रुहः ) अ० १३ । १ । ४ । सृष्टिसामग्रीः ( रुरोह ) जनयामास ( रोहितः ) सर्वोत्पादकः परमेश्वरः ॥

१-( सः ) प्रसिद्धः ( एति ) प्राप्नोति ( सविता ) सर्वप्रेरकः परमेश्वरः

आकाश [ वा व्यवहार ] की ( पृष्ठे ) पीठ पर [वर्तमान होकर] ( अवचाकशत् ) देखता हुआ ( स्वः ) आनन्द को ( एति ) प्राप्त होता है ॥ १ ॥

**भावार्थ** - परमेश्वर अत्यन्त सूक्ष्म और अत्यन्त विशाल आकाश से भी सूक्ष्म और विशाल होकर और प्रत्येक व्यवहार में वर्तमान रहकर सर्वनियन्ता और आनन्दस्वरूप है ॥ १ ॥

**र॒श्मिभि॒र्नभ॒ आभृ॑तं म॒हेन्द्र॒ ए॒त्यावृ॑तः ॥ २ ॥**

**र॒श्मि-भिः॑। नभः॑। आ-भृ॑तम्। म॒हा-इन्द्रः॑। ए॒ति॒। आ-वृ॑तः॥२**

**भाषार्थ**—( महेन्द्रः ) बड़ा ऐश्वर्यवान् ( आवृतः ) सब ओर से ढका हुआ [ अन्तर्यामी परमेश्वर ] ( रश्मिभिः ) किरणों द्वारा ( आभृतम् ) सब प्रकार पुष्ट किये हुये ( नभः ) मेघमण्डल में ( एति ) व्यापक है ॥ २ ॥

**भावार्थ**—अन्तर्यामी परमात्मा के नियम से जल किरणों द्वारा खिंच कर मेघमण्डल में वृष्टि के लिये वर्तमान होता है ॥ २ ॥

मन्त्र ३, ४, ५, ६ और ७ के पीछे आवृत्ति का चिह्न गवर्नमेन्ट बुकडिपो बम्बई और वैदिक यन्त्रालय अजमेर के पुस्तकों में दिया है, अर्थात् मन्त्र २ की आवृत्ति मानी है। परन्तु यह चिह्न प० सेवक लाल वाले पुस्तक में नहीं है और न कुछ लेख इसके विषय में ग्रिफ़िथ साहिब और ह्विटनी साहिब के अनुवाद में है ॥

**स धा॒ता स वि॑ध॒र्ता स वा॒युर्नभ॒ उच्छ्रि॑तम् । ० ॥ ३ ॥**

**सः। धा॒ता। सः। वि॒-ध॒र्ता। सः। वा॒युः। नभः॑। उत्-श्रि॑तम्। ० ॥ ३ ॥**

**भाषार्थ**—( सः ) वह [ परमेश्वर ] ( धाता ) पोषण करने वाला और

---

( स्वः ) सुखम् ( दिवः ) आकाशस्य । व्यवहारस्य ( पृष्ठे ) उपरिभागे ( अवचाकशत् ) निघ० ३ । ११ । अवलोकयन् ॥

२—( रश्मिभिः ) किरणैः ( नभः ) मेघमण्डलम् ( आभृतम् ) समन्तात् पोषितम् ( महेन्द्रः ) परमैश्वर्यवान् ( एति ) व्याप्नोति ( आवृतः ) आच्छादितोऽन्तर्यामिरूपेण परमात्मा ॥

३—( सः ) परमेश्वरः ( धाता ) सर्वपोषकः ( सः ) ( विधर्ता ) विविध-

( सः ) वह ( विधर्ता ) विविध प्रकार धारण करने वाला है, (सः) वह (वायुः) व्यापक [ वा महाबली परमात्मा ] और ( उच्छ्रितम् ) ऊंचा वर्तमान (नभः) प्रबन्धकर्ता [ वा नायक ब्रह्म ] है ॥ ३ ॥

**भावार्थ**—उस सर्वपोषक सर्वधारक परमात्मा की उपासना से मनुष्य आत्मा की उन्नति करें ॥ ३ ॥

**सोऽर्य॒मा स वरु॑णः स रु॒द्रः स म॑हादे॒वः । ० ॥ ४ ॥**

**सः । अ॒र्य॒मा । सः । वरु॑णः । सः । रु॒द्रः । सः । म॒हा॒-दे॒वः ।०॥४॥**

**भाषार्थ**—( सः ) वह [ परमेश्वर ] ( अर्यमा ) श्रेष्ठों का मान करने वाला, ( सः ) वह ( वरुणः ) श्रेष्ठ, ( सः ) वह ( रुद्रः ) ज्ञानवान् और ( सः ) वह ( महादेवः ) महादानी है ॥ ४ ॥

**भावार्थ**—मन्त्र ३ के समान है ॥ ४ ॥

**सो अ॒ग्निः स उ॒ सूर्यः॒ स उ॑ ए॒व म॑हाय॒मः । ० ॥ ५ ॥**

**सः । अ॒ग्निः । सः । ऊं॒ इति॑ । सूर्यः॑ । सः । ऊं॒ इति॑ । ए॒व । म॒हा॒-य॒मः । ० ॥ ५ ॥**

**भाषार्थ**—( सः ) वह [ परमेश्वर ] ( अग्निः ) व्यापक ( सः उ ) वही

---

धारकः ( सः ) ( वायुः ) वा गतिगन्धनयोः—उण् युक् च । व्यापकः । बलिष्ठः ( नभः ) नहेर्दिवि भश्च । उ० ४ । २११ । णह बन्धने—असुन्, हस्य भः, यद्वा, नयतेः-असुन्, गुणे "नयः" इति स्थिते बाहुलकाद् यकारस्य भकारः । नभ आदित्यो भवति, नेता रसानां, नेता भासां, ज्योतिषां प्रणयः, अपि वा भन एव स्याद् विपरीतः, न न भातीति वा—निरु० २ । १४ । प्रबन्धकं नायकं वा ब्रह्म ( उच्छ्रितम् ) ऊर्ध्वं श्रितं स्थितम् ॥

४—( सः ) ( अर्यमा ) अर्यः स्वामिवैश्ययोः । पा० ३ । १ । १०३ । ऋ गतिप्रापणयोः—यत् । श्वन्नुक्षन्पूषन्० । उ० १।१५९। अर्य+माङ् माने—कनिन्। अर्यान् श्रेष्ठान् मिमीते मानयतीति । श्रेष्ठानां मानकर्ता ( सः ) ( वरुणः ) ( सः ) ( रुद्रः ) रु गतौ—क्विप् तुक् च; रो मत्वर्थीयः । ज्ञानवान् ( सः ) ( महादेवः ) देवो दानाद् वा दीपनाद् वा—निरु० ७ । १५ । महादानी ॥

५—( सः ) ( अग्निः ) व्यापकः ( सः ) ( उ ) अवधारणे ( सूर्यः )

(सूर्यः) प्रेरक, (सः उ) वही (एव) निश्चय करके (महायमः) बड़ा न्यायकारी है ॥ ५ ॥

भावार्थ—मन्त्र ३ के समान है ॥ ५ ॥

तं वृत्सा उप॑ तिष्ठन्त्येक॑शीर्षाणो युता दश॑ । ० ॥ ६ ॥

तम् । वृत्साः । उप॑ । तिष्ठुन्ति । एक॑-शीर्षाणः । युताः । दश॑ । ० ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(तम्) उस [परमात्मा] को (एकशीर्षाणः) एक [परमात्मा] को शिर [प्रधान] मानने वाले (दश) दस [चार दिशाओं, चार मध्य दिशाओं और ऊपर नीचे की दिशाओं से सम्बन्ध वाले] (युताः) मिले हुये (वत्साः) निवास स्थान [सब लोक] (उप तिष्ठन्ति) सेवते हैं ॥ ६ ॥

भावार्थ—जो परमात्मा सूर्य आदि सब लोकों को धारण आकर्षण द्वारा अपनी आज्ञा में रखता है, उसकी भक्ति सब मनुष्य करें ॥ ६ ॥

पुश्चात् प्राञ्च आ त॑न्वन्ति यदुदेति वि भासति । ० ॥ ७ ॥

पुश्चात् । प्राञ्च॑ः । आ । तुन्वुन्ति । यत् । उत्-एति॑ । वि । भासति । ० ॥ ७ ॥

भाषार्थ—वे [सब लोक] [परमात्मा के] (पश्चात्) पीछे (प्राञ्चः) आगे बढ़ते हुये (आ) सब ओर से (तन्वन्ति) फैलते हैं, (यत्) जब वह (उदेति) उदय होता है और (वि भासति) विविध प्रकार चमकता है ॥ ७ ॥

---

प्रेरकः (सः) (उ) (एव) निश्चयेन (महायमः) महान्यायाधीशः ॥

६—(तम्) परमात्मानम् (वत्साः) वस निवासे—सप्रत्ययः । निवासस्थानाः सर्वलोकाः (उपतिष्ठन्ति) सेवन्ते (एकशीर्षाणः) एकः परमेश्वरः शिरः प्रधानो येषां ते (युताः) संयुक्ताः (दश) ऊर्ध्वाधोभ्यां सह पूर्वादिचतसृभिः, ईशानादिचतसृभिर्दिग्भिः सम्बद्धाः ॥

७—(पश्चात्) परमात्मनमनुसृत्य (प्राञ्चः) आभिमुख्येन गच्छन्तः (आ) समन्तात् (तन्वन्ति) विस्तीर्यन्ते (यत्) यदा (उदेति) उद्गच्छति (वि) विविधम् (भासति) दृश्यते ॥

भावार्थ—विवेकी योगी जन अनुभव करते हैं कि यह सब लोक परमात्मा के ही धारण आकर्षण नियमों में चलते हैं ॥ ७ ॥

तस्यै॒ष मारु॑तो ग॒णः स ए॑ति शि॒क्याकृ॑तः ॥ ८ ॥

तस्य॑ । ए॒षः । मारु॑तः । ग॒णः । सः । ए॒ति॒ । शि॒क्या-कृ॑तः ॥८॥

भाषार्थ—( तस्य ) उस का [ परमेश्वर का बनाया हुआ ( एषः ) यह ( मारुतः ) मनुष्यों का ( गणः ) समूह है, [ क्यों कि ] ( सः ) वह [ परमेश्वर] ( शिक्याकृतः ) छींके में किये हुये सा ( एति ) व्यापक है ॥ ८ ॥

भावार्थ—परमेश्वर मनुष्यों को उन के कर्मानुसार बनाता है, वह सब में ऐसा व्यापक है जैसे कोई पदार्थ छींके के भीतर रक्खा हो ॥

र॒श्मिभि॒र्नभ॒ आभृ॑तं म॒हे॒न्द्र ए॒त्यावृ॑तः ॥ ९ ॥

र॒श्मि-भिः॑ । नभः॑ । आ-भृ॑तम् । म॒हा-इ॒न्द्रः । ए॒ति॒ । आ-वृ॑तः ॥ ९ ॥

भाषार्थ—( महेन्द्रः ) बड़ा ऐश्वर्यवान् ( आवृतः ) सब ओर से ढका हुआ [ अन्तर्यामी परमेश्वर ] ( रश्मिभिः ) किरणों द्वारा ( आभृतम् ) सब प्रकार पुष्ट किये हुये ( नभः ) मेघ मण्डल में ( एति ) व्यापक है ॥ ९ ॥

भावार्थ—मन्त्र २ के समान है ॥ ९ ॥

यह मन्त्र ऊपर आ चुका है—मन्त्र २ ॥

तस्ये॒मे नव॒ कोशा॑ वि॒ष्टम्भा॒ नव॒धा हि॒ताः ॥ १० ॥

तस्य॑ । इ॒मे । नव॑ । कोशाः॑ । वि॒ष्टम्भाः॑ । नव॒-धा । हि॒ताः ॥ १० ॥

८—( तस्य ) परमेश्वरस्य रचितः ( एषः ) दृश्यमानः ( मारुतः ) मारुतं मरुतां मनुष्याणामिदम्—दयानन्दभाष्ये, ऋग्० २ । ११ । १४ । मनुष्यसम्बन्धः ( गणः ) समूहः (सः) ( एति ) व्याप्नोति ( शिक्याकृतः ) स्रंसेः शिः कुट् किच्च । उ० ५ । १६ । स्रंसु अधः पतने गतौ—यत्, कित् कुट् च, धातोः शि—इत्यादेशः, टाप् । शिक्यायां काचे कृतो धृतो यथा ॥

९—अयं मन्त्रो व्याख्यातः—म० २ ॥

भाषार्थ—( तस्य ) उस [ परमेश्वर ] के ( हिताः ) धरे हुये [ शरीर के ] ( इमे ) यह ( नव ) नौ [ दो कान, दो आंख, दो नथने, एक मुख, एक गुदा और एक उपस्थ ] ( कोशाः ) आधार, ( विष्टम्भाः ) विशेष स्तम्भ [ आलम्ब, सहारे ] [ अपनी, शक्तियों सहित ] ( नवधा ) नव प्रकार से हैं ॥ १० ॥

भावार्थ—परमेश्वर ने नव द्वार वाले शरीर में श्रोत्रादि अद्भुत गोलक बनाकर उन में श्रवण आदि नव अद्भुत शक्तियां रक्खी हैं ॥ १० ॥

स प्रजाभ्यो वि पश्यति यच्च प्राणति यच्च न ॥ ११ ॥

सः । प्र-जाभ्यः । वि । पश्यति । यत् । च । प्राणति । यत् । च । न ॥ ११ ॥

भाषार्थ—( सः ) वह [ परमेश्वर ] ( प्रजाभ्यः ) उत्पन्न जीवों के हित के लिये [ उस सब को ] ( वि ) विविध प्रकार ( पश्यति ) देखता है, ( यत् ) जो ( प्राणति ) श्वास लेता है ( च च ) और ( यत् ) जो ( न ) नहीं [ श्वास लेता है ] ॥ ११ ॥

भावार्थ—जो परमात्मा जङ्गम और स्थावर जगत् की यथावत् सुधि लेकर सब का पालन करता है, उसकी उपासना सब मनुष्य करें ॥ ११ ॥

इसका मिलान आगे मन्त्र १९ से करो ॥

तमिदं निगतं सहः स एष एक एकवृदेक एव ॥ १२ ॥

तम् । इदम् । नि-गतम् । सहः । सः । एषः । एकः । एक-वृत् । एकः । एव ॥ १२ ॥

---

१०—( तस्य ) परमेश्वरस्य ( इमे ) दृश्यमानाः ( नव ) देहे द्वे श्रोत्रे, चक्षुषी, नासिके च मुखं च द्वे पायूपस्थे च ( कोशाः ) आधाराः ( विष्टम्भाः ) विशेषस्तम्भाः । आलम्बाः ( नवधा ) श्रवणादिशक्तिभिः सह नव प्रकारेण ( हिताः ) धृताः ॥

११—( सः ) परमेश्वरः ( प्रजाभ्यः ) उत्पन्नजीवानां हिताय ( वि ) विविधम् ( पश्यति ) विलोकयति ( यत् ) सृष्टिजातम् ( च ) ( प्राणति ) प्रश्वसिति ( यत् ) ( च ) ( न ) निषेधे ॥

भाषार्थ—( इदम् ) यह ( सहः ) सामर्थ्य ( तम् ) उस [ परमात्मा ] को ( निगतम् ) निश्चय करके प्राप्त है, ( सः एषः ) वह आप ( एकः ) एक, ( एकवृत् ) अकेला वर्तमान, ( एकः एव ) एक ही है ॥ १२ ॥

भावार्थ—उस अद्वितीय परमात्मा में पूर्वोक्त अद्भुत सामर्थ्य है, कोई दूसरा न तो उसके तुल्य है और न उस से अधिक है, वही सब जगत् का स्वामी है ॥ १२ ॥

एते अस्मिन् देवा एकवृतो भवन्ति ॥ १३ ॥ ( १५ )

एते । अस्मिन् । देवाः । एक-वृतः । भवन्ति ॥ १३ ॥ ( १५ )

भाषार्थ—( अस्मिन् ) इस [ परमात्मा ] में ( एते ) यह सब (देवाः) चलने वाले [ पृथिवी आदि लोक ] ( एकवृतः ) एक [ परमात्मा ] में वर्तमान ( भवन्ति ) रहते हैं ॥ १३ ॥

भावार्थ—यह सब जगत् प्रलय में कारण रूप से और सृष्टि में कार्य रूप से उसी परमात्मा के सामर्थ्य के बीच विद्यमान रहता है ॥ १३ ॥

पर्यायः २ ॥

१४—२१ ॥ १४ भुरिक् साम्नी त्रिष्टुप्; १५ आसुरी पङ्क्तिः; १६, १९ प्राजापत्याऽनुष्टुप्; १७, १८ आसुरी गायत्री; २० साम्नी पङ्क्तिः; २१ आसुर्यनुष्टुप् ॥

कीर्तिश्च यशश्चाम्भश्च नभश्च ब्राह्मणवर्चसं चान्नं चान्नाद्यं च ॥ १४ ॥

कीर्तिः । च । यशः । च । अम्भः । च । नभः । च । ब्राह्मण-वर्चसम् । च । अन्नम् । च । अन्न-अद्यम् । च ॥ १४ ॥

---

१२—( तम् ) परमात्मानम् ( इदम् ) पूर्वोक्तम् ( निगतम् ) निश्चयेन प्राप्तम् ( सहः ) बलम् ( सः ) ( एषः ) ( एकः ) अद्वितीयः ( एकवृत् ) एको वर्तमानः ( एकः ) ( एव ) ॥

१३—( एते ) दृश्यमानाः ( अस्मिन् ) परमात्मनि ( देवाः ) गतिशीलाः पृथिव्यादिलोकाः ( एकवृतः ) एकस्मिन् परमात्मनि वर्तमानाः ( भवन्ति ) ॥

य एतं देवमेकवृतं वेद ॥ १५ ॥

यः । एतम् । देवम् । एक-वृतम् । वेद ॥ १५ ॥

भाषार्थ—( कीर्तिः ) कीर्त्ति [ ईश्वर गुणों के कीर्तन और विद्या आदि गुणों से बड़ाई ] ( च ) और ( यशः ) यश [ शूरता आदि से नाम ] ( च ) और ( अम्भः ) पराक्रम ( च ) और ( नभः ) प्रबन्ध सामर्थ्य ( च ) और ( ब्राह्मणवर्चसम् ) ब्रह्मज्ञान का तेज ( च ) और ( अन्नम् ) अन्न (च च) और ( अन्नाद्यम् ) अन्न के समान खाने योग्य द्रव्य [ उस पुरुषके लिये होते हैं ]॥१४॥

( यः ) जो ( एतम् ) इस ( देवम् ) प्रकाशमय ( एकवृतम् ) अकेले वर्तमान [ परमात्मा ] को ( वेद ) जानता है ॥ १५ ॥

भावार्थ—जो पुरुष सर्वशक्तिमान् अद्वितीय परमात्मा के प्रकाशमय स्वरूप को साक्षात् करता है, वह संसार में उन्नति करके सब प्रकार का आनन्द पाता है ॥ १४, १५ ॥

न द्वितीयो न तृतीयश्चतुर्थो नाप्युच्यते । ० ॥ १६ ॥

न । द्वितीयः । न । तृतीयः । चतुर्थः । न । अपि । उच्यते ।० १६

न पञ्चमो न षष्ठः सप्तमो नाप्युच्यते । ० ॥ १७ ॥

न । पञ्चमः । न । षष्ठः । सप्तमः । न । ० ॥ १७ ॥

नाष्टमो न नवमो दशमो नाप्युच्यते । ० ॥ १८ ॥

न । अष्टमः । न । नवमः । दशमः । न । अपि । उच्यते ।० १८

१४,—( कीर्त्तिः ) कृपिषिरुहि० । उ० ४ । ११६ । कृत संशब्दने—इन् । ईश्वरगुणकीर्तनविद्यादानादिप्रभवं नाम ( च ) ( यशः ) शौरादिप्रभवं नाम (च) ( अम्भः ) उदके नुम्भौ च । उ० ४ । २१० । आप्लृ व्याप्तौ—असुन् ह्रस्वत्वं च नुमागमो भश्चान्तादेशः, यद्वा, अभि शब्दे—असुन् । पराक्रमः ( च ) (नभः) म० ३ । प्रबन्धसामर्थ्यम् ( च ) ( ब्रह्मवर्चसम् ) अ० १० । ५ । ३७ । ब्राह्मणस्य ब्रह्मज्ञानस्य तेजः ( च ) ( अन्नम ) अन जीवने—नप्रत्ययः । जीवनसाधनं भोजनम् ( च ) ( अन्नाद्यम् ) अन्नसमानभक्ष्यद्रव्यम् ( च ) ॥

१५—( यः ) पुरुषः ( एतम् ) प्रसिद्धम् ( देवम् ) प्रकाशमयम् ( एकवृतम् ) अद्वितीयवर्तमानम् ( वेद ) वेत्ति ॥

भाषार्थ- वह [ अकेला वर्तमान-म० १५ ] ( न ) न ( द्वितीयः ) दूसरा, ( न ) न ( तृतीयः ) तीसरा, ( न ) न ( चतुर्थः ) चौथा ( अपि ) ही ( उच्यते ) कहा जाता है ॥ १६ ॥

वह ( न ) न ( पञ्चमः ) पांचवां, ( न ) न ( षष्ठः ) छठा, ( न ) न ( सप्तमः ) सातवां ( अपि ) ही ( उच्यते ) है ॥ १७ ॥

वह ( न ) न ( अष्टमः ) आठवां, ( न ) न ( नवमः ) नवां, ( न ) न ( दशमः ) दसवां ( अपि ) ही ( उच्यते ) कहा जाता है ॥ १८ ॥

भावार्थ—परमेश्वर एक है, उस से भिन्न कोई भी दूसरा, तीसरा आदि ईश्वर नहीं है, सब लोग उसी की उपासना करें। इन मन्त्रों में दो से लेकर दस तक दूसरे ईश्वर होने का निषेध इस लिये किया है कि सब संख्या का मूल एक [१] अङ्क है, इसी एक को दो, तीन, चार, पांच, छह, सात, आठ और नौ बार गणने से २, ३, ४, ५, ६, ७, ८ और ६ अङ्क बनते हैं, और एक पर शून्य देने से १० दस का अङ्क बनता है। उस से वेद ने एक ईश्वर का निश्चय कराके दूसरे ईश्वर होने का सर्वथा निषेध किया है, अर्थात् उस के एकपने में भी भेद नहीं और वह शून्य भी नहीं, किन्तु वह सच्चिदानन्द गुण युक्त एकरस परमात्मा है ॥ १६-१८ ॥

१—यह मन्त्र महर्षि दयानन्दकृत ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका, ब्रह्म विद्या विषय पृ० ६०, ६१ में व्याख्यात हैं, और उन्हीं के मत से यहां अर्थ किया गया है॥

२—मन्त्र १६ से लेकर २२ तक मन्त्रों के पीछे आवृत्ति का चिह्न गवर्नमेन्ट बुक डिपो बम्बई और वैदिक यन्त्रालय अजमेर के पुस्तकों में दिया है, अर्थात् मन्त्र १५ की आवृत्ति मानी है। परन्तु यह चिह्न प० सेवक लाल वाले पुस्तक में नहीं है और न कुछ इस के विषय में ग्रिफ़िथ साहिब और ह्विटनी साहिब के अनुवाद में है और न महर्षि दयानन्द कृत उक्त पुस्तक में आवृत्ति का चिह्न है॥

स सर्व॑स्मै॒ वि प॑श्यति॒ यच्च॑ प्रा॒णति॒ यच्च॒ न । ० ॥ १९ ॥

सः । सर्व॑स्मै । वि । प॒श्यति॒ । यत् । च॒ । प्रा॒णति॑ । यत् । च॒ । न । ० ॥ १९ ॥

१६-१८—(न) निषेधे ( अपि ) एव ( उच्यते) कथ्यते । अन्यत् सुगमम् ॥

भाषार्थ–( सः ) वह [ परमेश्वर ] ( सर्वस्मै ) सब [ जगत् ] के हित के लिये [ उस सब को ] ( वि ) विविध प्रकार ( पश्यति ) देखता है, ( यत् ) जो ( प्राणति ) श्वास लेता है, ( च च ) और ( यत् ) जो ( न ) नहीं [ श्वास लेता है ] ॥ १६ ॥

**भावार्थ**—ऊपर मन्त्र ११ देखो, उसी के समान भावार्थ है ॥ १६ ॥

**तमिदं निगतं सहः स एष एक एकवृदेक एव । ० ॥ २० ॥**

**तम् । इदम् । नि-गतम् । सहः । सः । एषः । एकः । एक-वृत् । एकः । एव । ० ॥ २० ॥**

**सर्वे अस्मिन् देवा एकवृतो भवन्ति । ० ॥ २१ ॥ ( १६ )**

**सर्वे । अस्मिन् । देवाः । एक-वृतः । भवन्ति । ०॥२१॥ (१६)**

**भाषार्थ**—( इदम् ) यह ( सहः ) सामर्थ्य ( तम् ) उस [ परमात्मा ] को ( निगतम् ) निश्चय करके प्राप्त है, ( सः एषः ) वह आप ( एकः ) एक, ( एकवृत् ) अकेला वर्तमान, ( एकः एव ) एक ही है ॥ २० ॥

( अस्मिन् ) इस [ परमात्मा ] में ( सर्वे ) सब ( देवाः ) चलने वाले [ पृथिवी आदि लोक ] ( एकवृतः ) एक [ परमात्मा ] में वर्त्तमान ( भवन्ति ) रहते हैं ॥ २१ ॥

**भावार्थ**–ऊपर मन्त्र १२ और १३ देखो और वही भावार्थ समझो ॥ २०, २१ ॥

यह दोनों मन्त्र महर्षि दयानन्दकृत ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका ब्रह्मविद्या विषय पृ० ६०, ६१ में व्याख्यात हैं ॥

## पर्यायः ३ ॥

२२-२८ ॥ २२ भुरिक् प्राजापत्या त्रिष्टुप; २३ आर्ची गायत्री ; २४ आसुरी पङ्क्तिः ; २५ आसुरी गायत्री ; २६ आर्च्यनुष्टुप् ; २७, २८ प्राजापत्याऽनुष्टुप् ॥

---

१६—( सर्वस्मै ) समस्ताय जगते । अन्यत् पूर्ववत्–म० ११ ॥

२०—व्याख्यातः–म० १२ ॥

२१—( सर्वे ) समस्ताः । अन्यत् पूर्ववत्–म० १३ ॥

ब्रह्म च तपश्च कीर्तिश्च यशश्चाम्भश्च नभश्च ब्राह्मणव-
र्चसं चान्नं चान्नाद्यं च । ० ॥ २२ ॥

ब्रह्म । च । तपः । च । कीर्तिः । च । यशः । च । अम्भः ।
च । नभः । च । ब्राह्मण-वर्चसम् । च । अन्नम् । च । अन्न-
अद्यम् । च । ० ॥ २२ ॥

भूतं च भव्यं च श्रद्धा च रुचिश्च स्वर्गश्च स्वधा च ॥ २३ ॥

भूतम् । च । भव्यम् । च । श्रद्धा । च । रुचिः । च । स्वः-गः ।
च । स्वधा । च ॥ २३ ॥

य एतं देवमेकवृतं वेद ॥ २४ ॥

यः । एतम् । देवम् । एक-वृतम् । वेद ॥ २४ ॥

भाषार्थ—( ब्रह्म ) वेद ( च ) और ( तपः ) ऐश्वर्य ( च ) और ( कीर्तिः ) [ ईश्वर गुणों के कीर्तन और विद्या आदि गुणों से बड़ाई ] ( च ) और ( यशः ) यश [ शूरता आदि से नाम ] ( च ) और ( अम्भः ) पराक्रम ( च ) और ( नभः ) प्रबन्ध सामर्थ्य ( च ) और ( ब्राह्मणवर्चसम् ) ब्रह्मज्ञान का तेज ( च ) और ( अन्नम् ) अन्न ( च च ) और ( अन्नाद्यम् ) अन्न के समान खाने योग्य द्रव्य ॥२२॥ ( भूतम् ) अतीत वस्तु ( च ) और ( भव्यम् ) होनहार वस्तु ( च ) और ( श्रद्धा ) श्रद्धा [ विश्वास ] ( च ) और ( रुचिः ) रुचि [ प्रीति ] ( च ) और ( स्वर्गः ) स्वर्ग [ आनन्द ] ( च च ) और ( स्वधा ) आत्मधारण शक्ति [ उस पुरुष के लिये होते हैं ]॥२३॥ ( यः ) जो ( एतम ) इस ( देवम् ) प्रकाशमय ( एकवृतम् ) अकेले वर्तमान [ परमात्मा ] को ( वेद ) जानता है ॥ २४ ॥

---

२२—( ब्रह्म ) वेदः ( च ) ( तपः ) ऐश्वर्यम् । अन्यत् पूर्ववत्—म० १४। २३—( भूतम् ) अतीतं वस्तु ( च ) ( भव्यम् ) भविष्यद् वस्तु ( च ) ( श्रद्धा ) विश्वासः ( रुचिः ) प्रीतिः ( च ) ( स्वर्गः ) सुखप्रापकः । आनन्दः ( च ) ( स्वधा ) आत्मधारणशक्तिः ( च ) ॥ २४—अयं व्याख्यातः—म० १५ ॥

**भावार्थ**—जो मनुष्य परमात्मा के गुणों को साक्षात् करते हैं, वे ही संसार में अनेक प्रकार आत्मोन्नति करके अनेक आनन्द पाते हैं ॥ २२-२४ ॥

मन्त्र २२ के लिये ऊपर मन्त्र १४ और २४ के लिये मन्त्र १५ देखो ॥

**स ए॒व मृ॒त्युः सो॒३॑ऽमृतं॒ सो॒३॑ऽभ्वं१॒ स रक्षः॑ ॥ २५ ॥**

**सः । ए॒व । मृ॒त्युः । सः । अ॒मृत॑म् । सः । अ॒भ्व॑म् । सः । रक्षः॑ ॥ २५ ॥**

**भाषार्थ**—( सः एव ) वही [ परमेश्वर ] ( मृत्युः ) मरण करने वाला ( सः ) वही ( अमृतम् ) अमरपन का कारण ,( सः ) वही ( अभ्वम् ) महान् ( सः ) वही ( रक्षः ) रक्षा करने वाला [ परब्रह्म ] है ॥ २५ ॥

**भावार्थ**—परमात्मा की उपासना करके मनुष्य क्लेशों से बचकर सुख पाते हुये महान् रक्षक बनें ॥ २५ ॥

**स रु॒द्रो व॑सु॒वनि॑र्वसु॒देये॑ नमोवा॒के व॑षट्का॒रोऽनु॒ संहि॑तः ॥२६॥**

**सः । रु॒द्रः । व॒सु॒-वनिः॑ । व॒सु॒-देये॑ । न॒मः॒-वा॒के । व॒ष॒ट्-का॒रः । अनु॑ । सम्-हि॑तः ॥ २६ ॥**

**भाषार्थ**—( सः ) वह ( रुद्रः ) ज्ञान दाता, ( वसुवनिः ) श्रेष्ठों का उपकारी [ परमेश्वर ] ( वसुदेये ) श्रेष्ठों करके देने योग्य ( नमोवाके ) नमस्कार वचन में ( वषट्कारः ) दान करने वाला ( अनु ) निरन्तर ( संहितः ) स्थापित है ॥ २६ ॥

---

२५—( सः ) परमेश्वरः ( एव ) ( मृत्युः ) मारकः । मरणस्य हेतुः ( सः ) ( अमृतम् ) अमरणस्य कारणम् ( अभ्वम् ) अ० ४ । १७ । ५ । अशू प्रुषि० । उ० १ । १५१ । अभि शब्दे—क्वन्, छान्दसो नलोपः । अभ्वो महन्नाम-निघ० ३ । ३ । महत् ( सः ) ( रक्षः ) सर्वधातुभ्योऽसुन् । उ० ४ । १८६ । रक्ष पालने—असुन् । रक्षकं ब्रह्म ॥

२६—( सः ) परमेश्वरः ( रुद्रः ) रु गतौ—क्विप्, तुक् च+रा दाने—क । ज्ञानदाता ( वसुवनिः ) वसु+वन उपकारे—इन् । वसूनां श्रेष्ठानामुपकारकः ( वसुदेये ) वसुभिः श्रेष्ठैर्दातव्ये ( नमोवाके ) नमस्कारवचने ( वषट्कारः ) वह प्रापणे—डषटि । दानस्य कर्ता ( अनु ) निरन्तरम् ( संहितः ) स्थापितः ॥

**भावार्थ**—वह परमात्मा वेद द्वारा ज्ञान देकर श्रेष्ठों का मान करता है और उपासकों को सदा सुख देता है ॥ २ ॥

**तस्ये॒मे सर्वे॑ या॒तव॒ उप॑ प्र॒शिष॑मासते ॥ २७ ॥**

**तस्य॑ । इ॒मे । सर्वे॑ । या॒तवः॑ । उप॑ । प्र॒ऽशिष॑म् । आ॒स॒ते ॥ २७ ॥**

**भाषार्थ**—( इमे सर्वे ) यह सब ( यातवः ) चलने वाले [ पृथिवी आदि लोक और प्राणी ] ( तस्य ) उस [ परमेश्वर ] के ( प्रशिषम् ) उत्तम शासन को ( उप आसते ) मानते हैं ॥ २७ ॥

**भावार्थ**—परमात्मा के ही नियम में सब लोक और सब प्राणी चलते हैं ॥ २७ ॥

**तस्या॒मू सर्वा॒ नक्ष॑त्रा॒ वशे॑ च॒न्द्रम॑सा स॒ह ॥ २८ ॥**

**तस्य॑ । अ॒मू । सर्वा॑ । नक्ष॑त्रा । वशे॑ । च॒न्द्रम॑सा । स॒ह ॥ २८ ॥ १७**

**भाषार्थ**—( तस्य ) उस [ परमात्मा ] के ( वशे ) वश में ( अमू ) वे ( सर्वा ) सब ( नक्षत्रा ) नक्षत्र [ चलनेवाले तारा गण ] ( चन्द्रमसा सह ) चन्द्रमा के साथ [ वर्तमान हैं ] ॥ २८ ॥

**भावार्थ**—उस परमात्मा के आकर्षण धारण नियम में यह सब तारा गण आदि ठहरे रहकर घूमते हैं ॥ २८ ॥

## पर्यायः ४॥

२६—४५ ॥ २६, ३३, ३६, ४०, ४५ आसुरी गायत्री; ३०, ३२, ३५, ३६, ४२ प्राजापत्याऽनुष्टुप्; ३१ साम्नी पङ्क्तिः; ३४, ३७, ३८ साम्न्युष्णिक्; ४१ साम्नी बृहती; ४३ आर्षी गायत्री; ४४ साम्न्यनुष्टुप् ॥

---

२७—( तस्य ) परमेश्वरस्य ( इमे ) विद्यमानाः ( सर्वे ) ( यातवः ) कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च । उ० १ । ७३ । या गतिप्रापणयोः—तु । गतिशीलाः पृथिव्यादिलोकाः प्राणिनश्च ( प्रशिषम् ) शासु अनुशिष्टौ—क्विप् । उत्तमं शासनम् ( उपासते ) सेवन्ते ॥

२८—( तस्य ) परमेश्वरस्य ( अमू ) अमूनि ( सर्वा ) सर्वाणि ( नक्षत्रा ) गतिशीला तारागणाः ( वशे ) शासने ( चन्द्रमसा ) चन्द्रेण ( सह ) साकम् ॥

स वा अह्नोऽजायततस्मादहरजायत ॥ २९ ॥

सः । वै । अह्नः । अजायत । तस्मात् । अहः । अजायत ॥२९

भाषार्थ—( सः ) वह [ कारण रूप परमात्मा ] ( वै ) अवश्य ( अह्नः ) [ कार्यरूप ] दिन से ( अजायत ) प्रकट हुआ है, ( तस्मात् ) उस [ कारण रूप ] से ( अहः ) [ कार्यरूप ] दिन ( अजायत ) उत्पन्न हुआ है ॥ २९ ॥

भावार्थ—कार्यरूप जगत को देखकर विद्वान् लोग निश्चय करते हैं कि सब दिन आदि सृष्टि का बनाने वाला सर्वशक्तिमान् अन्तर्यामी परमेश्वर है २९

स वै रात्र्या अजायत तस्माद् रात्रिरजायत ॥ ३० ॥

सः । वै । रात्र्याः । अजायत । तस्मात् । रात्रिः । अजायत ॥३०

भाषार्थ—( सः ) वह [ कारणरूप ईश्वर ] ( वै ) अवश्य ( रात्र्याः ) [ कार्यरूप ] रात्रि से ( अजायत ) प्रकट हुआ है, ( तस्मात् ) उस [ कारण रूप ] से ( रात्रिः ) रात्रि ( अजायत ) उत्पन्न हुयी है ॥ ३० ॥

भावार्थ—मन्त्र २९ के समान है ॥ ३० ॥

स वा अन्तरिक्षादजायत तस्मादन्तरिक्षमजायत ॥ ३१ ॥

सः । अन्तरिक्षात् । अजायत । तस्मात् । अन्तरिक्षम् । अजायत ॥ ३१ ॥

भाषार्थ—( सः ) वह [ कारणरूप ईश्वर ] ( वै ) अवश्य (अन्तरिक्षात्) [ कार्य रूप ] अन्तरिक्ष से ( अजायत ) प्रकट हुआ है, ( तस्मात् ) उस [कारण रूप ] से ( अन्तरिक्षम् ) अन्तरिक्ष ( अजायत ) उत्पन्न हुआ है ॥ ३१ ॥

भावार्थ—मन्त्र २९ के समान ॥ ३१ ॥

---

२९—( सः ) कारणरूपः परमेश्वरः ( वै ) अवश्यम् ( अह्नः ) कार्यरूपाद् दिनात् ( अजायत ) प्रादुरभवत् ( तस्मात् ) कारणरूपात् ( अहः ) दिनम् ( अजायत ) उदपद्यत ॥

३०—( रात्र्याः ) कार्यरूपाया निशायाः ( रात्रिः ) निशा । अन्यद् यथा म० ॥ २९ ॥

३१—(अन्तरिक्षात्) कार्यरूपान्मध्यलोकात् (अन्तरिक्षम्) । अन्यद् गतम् ॥

**स वै वायोरजायत तस्माद् वायुरजायत ॥ ३२ ॥**

**सः । वै । वायोः । अजायत । तस्मात् । वायुः । अजायत ॥३२॥**

**भाषार्थ**—( सः ) वह [ कारण रूप ईश्वर ] ( वै ) अवश्य ( वायोः ) कार्यरूप ] पवन से ( अजायत ) प्रकट हुआ है, ( तस्मात् ) उस [कारणरूप] से ( वायुः ) पवन ( अजायत ) उत्पन्न हुआ है ॥ ३२ ॥

**भावार्थ**—मन्त्र २९ के समान है ॥ ३२ ॥

**स वै दिवोऽजायत तस्माद् द्यौरध्यजायत ॥ ३३ ॥**

**सः । वै । दिवः । अजायत । तस्मात् । द्यौः । अजायत ॥३३॥**

**भाषार्थ**—( सः ) वह [ कारणरूप ईश्वर ] ( वै ) अवश्य ( दिवः ) [ कार्यरूप ] सूर्य से ( अजायत ) प्रकट हुआ है, ( तस्मात् ) उस [ कारणरूप ] से ( द्यौः ) सूर्य ( अधि ) यथाविधि ( अजायत ) उत्पन्न हुआ है ॥ ३३ ॥

**भावार्थ**—मन्त्र २९ के समान ॥ ३३ ॥

**स वै दिग्भ्योऽजायत तस्माद् दिशोऽजायन्त ॥ ३४ ॥**

**सः । वै । दिक्-भ्यः । अजायत । तस्मात् । दिशः । अजायन्त ३४**

**भाषार्थ**—( सः ) वह [ कारणरूप ईश्वर ] ( वै ) अवश्य ( दिग्भ्यः ) [ कार्यरूप ] दिशाओं से ( अजायत ) प्रकट हुआ है, ( तस्मात् ) उस [ कारण रूप ] से ( दिशः ) दिशायें ( अजायन्त ) उत्पन्न हुयी हैं ॥ ३४ ॥

**भावार्थ**—मन्त्र २९ के समान ॥ ३४ ॥

**स वै भूमेरजायत तस्माद् भूमिरजायत ॥ ३५ ॥**

**सः । भूमेः । अजायत । तस्मात् । भूमिः । अजायत ॥ ३५ ॥**

---

३२—( वायोः ) कार्यरूपात् पवनात् ( वायुः ) पवनः । अन्यद् गतम् ॥

३३—( दिवः ) कार्यरूपात् सूर्यात् ( द्यौः ) सूर्यः ( अधि ) यथाविधि । अन्यद् गतम् ॥

३४—( दिग्भ्यः ) कार्यरूपाभ्यो दिशाभ्यः ( दिशः ) दिशाः ( अजायन्त ) उदपद्यन्त । अन्यद् गतम् ॥

भाषार्थ—( सः ) वह [ कारणरूप ईश्वर ] ( वै ) अवश्य ( भूमेः ) [ कार्यरूप ] भूमि से ( अजायत ) प्रकट हुआ है, ( तस्मात् ) उस [ कारणरूप ] से ( भूमिः ) भूमि ( अजायत ) उत्पन्न हुई है ॥ ३५ ॥

भावार्थ—मन्त्र २४ के समान ॥ ३५ ॥

स वा अग्नेरजायत तस्मादग्निरजायत ॥ ३६ ॥

सः । वै । अग्नेः । अजायत । तस्मात् । अग्निः । अजायत ३६

भाषार्थ—( सः ) वह [ कारणरूप ईश्वर ] ( वै ) अवश्य ( अग्नेः ) [ कार्यरूप ] अग्नि से ( अजायत ) प्रकट हुआ है, ( तस्मात् ) उस [ कारणरूप ] से ( अग्निः ) अग्नि [ सूर्य, बिजुली आदि तेज ] ( अजायत ) उत्पन्न हुआ है ॥ ३६ ॥

भावार्थ—मन्त्र २४ के समान ॥ ३६ ॥

स वा अद्भ्योऽजायत तस्मादापोऽजायन्त ॥ ३७ ॥

सः । वै । अत्-भ्यः । अजायत । तस्मात् । आपः । अजायन्त ३७

भाषार्थ—( सः ) वह [ कारणरूप ईश्वर ] ( वै ) अवश्य ( अद्भ्यः ) [ कार्यरूप ] जल से ( अजायत ) प्रकट हुआ है, ( तस्मात् ) उस [ कारणरूप ] से ( आपः ) जल [ वृष्टि नदी कूप आदि के ] ( अजायन्त ) उत्पन्न हुये हैं ॥ ३७ ॥

भावार्थ—मन्त्र २४ के समान ॥ ३७ ॥

स वा ऋग्भ्योऽजायत तस्मादृचोऽजायन्त ॥ ३८ ॥

सः । वै । ऋक्-भ्यः । अजायत । तस्मात् । ऋचः । अजायन्त ३८

---

३५—( भूमेः ) कार्यरूपायाः पृथिव्याः ( भूमिः ) पृथिवी । अन्यद् गतम् ॥

३६—( अग्नेः ) कार्यरूपात् तेजसः ( अग्निः ) सूर्यविद्युदादि तेजः । अन्यद् गतम् ॥ ३६ ॥

३७—( अद्भ्यः ) जलेभ्यः ( आपः ) वृष्टिनदीकूपादीनां जलानि । अन्यद् गतम् ॥

भाषार्थ—( सः ) वह [ परमात्मा ] ( वै ) अवश्य ( ऋग्भ्यः ) ऋचाओं [ स्तुति योग्य वेद वाणियों ] से ( अजायत ) प्रकट हुआ है, ( तस्मात् ) उस [ परमात्मा ] से ( ऋचः ) ऋचायें ( अजायन्त ) उत्पन्न हुई हैं ॥ ३८ ॥

भावार्थ—परमात्मा के सत्यगुण वेदों से जाने जाते हैं, जिनको उसने मनुष्यों के हित के लिये उत्पन्न किया है ॥ ३८ ॥

स वै य॒ज्ञाद॑जायत॒ तस्मा॑द् य॒ज्ञो॑ऽजायत ॥ ३९ ॥

सः । वै । य॒ज्ञात् । अ॒जा॒य॒त॒ । तस्मा॑त् । य॒ज्ञः । अ॒जा॒य॒त॒ ॥ ३९ ॥

भाषार्थ—( सः ) [ परमात्मा ] ( वै ) अवश्य ( यज्ञात् ) यज्ञ [ संयोग वियोग व्यवहार ] से ( अजायत ) प्रकट हुआ है, ( तस्मात् ) उस [ परमात्मा ] से ( यज्ञः ) यज्ञ [ संयोग वियोग व्यवहार ] ( अजायत ) उत्पन्न हुआ है ॥ ३९ ॥

भावार्थ—परमात्मा ने परमाणुओं के संयोग वियोग से सृष्टि रचकर अपनी महिमा दिखायी है ॥ ३९ ॥

स य॒ज्ञस्तस्य॑ य॒ज्ञः स य॒ज्ञस्य॒ शिर॑स्कृ॒तम् ॥ ४० ॥

सः । य॒ज्ञः । तस्य॑ । य॒ज्ञः । सः । य॒ज्ञस्य॑ । शिरः॑ । कृ॒तम् ॥ ४० ॥

भाषार्थ—( सः ) वह [ परमात्मा ] ( यज्ञः ) संयोग वियोग करने वाला है, ( तस्य ) उस [ परमात्मा ] का ( यज्ञः ) संयोग वियोग व्यवहार है, ( सः ) वह [ परमात्मा ) ( यज्ञस्य ) संयोग वियोग व्यवहार का ( शिरः ) शिर [ प्रधान ] ( कृतम् ) किया गया है ॥ ४० ॥

भावार्थ—परमात्मा संसार में परमाणुओं का संयोग वियोग करने से सृष्टि और प्रलय का आदि कारण है, ऐसा विद्वान् मानते हैं ॥ ४० ॥

---

३८—( ऋग्भ्यः ) स्तुत्याभ्यो वेदवाणीभ्यः ( ऋचः ) स्तुत्या वेदवाण्यः । अन्यद् गतम् ॥

३९—( यज्ञात् ) यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु—नङ् । परमाणूनां संयोगवियोगव्यवहारात् ( यज्ञः ) संयोगवियोगव्यवहारः । अन्यद् गतम् ॥

४०—( सः ) परमेश्वरः ( यज्ञः ) म० ३९ । संयोगवियोगकर्ता ( तस्य ) परमेश्वरस्य ( यज्ञः ) संयोगवियोगव्यवहारः ( सः ) परमेश्वरः ( यज्ञस्य ) संयोगवियोगव्यवहारस्य ( शिरः ) प्रधानः ( कृतम् ) ॥

स स्तनयति स वि द्योतते स उ अश्मानमस्यति ॥ ४१ ॥

सः । स्तनयति । सः । वि । द्योतते । सः । ऊं इति । अश्मा-
नम् । अस्यति ॥ ४१ ॥

पापाय वा भद्राय वा पुरुषायासुराय वा ॥ ४२ ॥

पापाय । वा । भद्राय । वा । पुरुषाय । असुराय । वा ॥४२॥

**भाषार्थ**—( सः ) वह [ परमात्मा ] ( भद्राय ) श्रेष्ठ ( पुरुषाय ) पुरुष के लिये ( वा ) अवश्य ( वि ) विविध प्रकार ( द्योतते ) प्रकाशमान होता है, ( सः ) वह ( पापाय ) पापी के लिये ( वा ) अवश्य ( स्तनयति ) मेघ समान [ भयानक ] गरजता है, ( सः उ ) वही ( असुराय ) असुर [ विद्वानों के विरोधी ] के लिये ( वा ) अवश्य ( अश्मानम् ) पत्थर ( अस्यति ) गिराता है ॥ ४१, ४२ ॥

**भावार्थ**—परमेश्वर अपनी न्याय व्यवस्था से श्रेष्ठ धर्मात्माओं को आनन्द और दुष्ट छली कपटी लोगों के कष्ट देता है ॥ ४१, ४२ ॥

यद्वा कृणोष्योषधीर्यद्वा वर्षसि भद्रया यद्वा जन्यमवीवृधः ॥ ४३

यत् । वा । कृणोषि । ओषधीः । यत् । वा । वर्षसि । भद्रया ।
यत् । वा । जन्यम् । अवीवृधः ॥ ४३ ॥

तावांस्ते मघवन् महिमोपो ते तन्वः शतम् ॥ ४४ ॥

तावान् । ते । मघ-वन् । महिमा । उपो इति । ते । तन्वः ।
शतम् ॥ ४४ ॥

उपो ते बध्वे बद्धानि यदि वासि न्यर्बुदम् ॥ ४५ ॥ ( १८ )

उपो इति । ते । बध्वे । बद्धानि । यदि । वा । असि । नि-
अर्बुदम् ॥ ४५ ॥ ( १८ )

---

४१, ४२—( सः ) परमेश्वरः ( स्तनयति ) मेघ इव गर्जयति ( सः ) ( वि ) विविधम् ( द्योतते ) प्रकाशते ( सः ) ( उ ) एव ( अश्मानम् ) दण्डरूपं प्रस्तरम् ( अस्यति ) क्षिपति ( पापाय ) दुष्टाय ( वा ) अवधारणे ( भद्राय ) श्रेष्ठाय ( वा ) ( पुरुषाय ) मनुष्याय ( असुराय ) सुराणां विदुषां विरोधिने (वा) ॥

भाषार्थ—( यत् ) क्योंकि [ हे परमेश्वर ! ] तू ( वा ) अवश्य ( ओषधीः ) ओषधियों [ सोमलता अन्नादिकों ] को ( कृणोषि ) बनाता है, ( यत् ) क्योंकि तू ( वा ) अवश्य ( भद्रया ) उत्तमता से ( वर्षसि ) मेह बरसाता है, और ( यत् ) क्योंकि तू ने ( वा ) अवश्य ( जन्यम् ) उत्पन्न होते हुये [जगत् ] को ( अवीवृधः ) बढ़ाया है ॥ ४३ ॥ [ उसी से, ] ( मघवन् ) हे महाधनी ! [ परमेश्वर ] ( तावान् ) उतनी [ बड़ी ] ( ते ) तेरी ( महिमा ) महिमा है, ( उपो ) और भी ( ते ) तेरी ( तन्वः ) उपकार शक्तियां ( शतम् ) सौ [ असंख्य ] हैं ॥ ४४ ॥ ( उपो ) और भी ( ते ) तेरे ( बध्वे ) नियम में [सब सत्ता वाले] ( बद्धानि ) बंधे हुये हैं, ( यदि ) क्योंकि तू ( वा ) अवश्य ( न्यर्बुदम् ) निरन्तर व्यापक [ ब्रह्म ] ( असि ) है ॥४५॥

**भावार्थ** परमेश्वर वृष्टि द्वारा सोमलता अन्न आदि पदार्थ उत्पन्न करके सब प्राणियों का पालन कर्ता हुआ अगणित उपकार करता है, और वह सर्वव्यापक होकर सब संसार को नियम में रखता है ॥ ४३-४५ ॥

**पर्यायः ५ ॥**

६ ॥ ४६—५१ ॥ ४६ आसुरी गायत्री; ४७ भुरिगार्चीगायत्री; ४८ साम्न्युष्णिक्; ४९ निचृत् साम्नी बृहती; ५० प्राजापत्याऽनुष्टुप्; ५१ साम्नी पङ्क्तिः ॥

**भूयानिन्द्रो नमुराद् भूयानिन्द्रासि मृत्युभ्यः ॥ ४६ ॥**

**भूयान् । इन्द्रः । नमुरात् । भूयान् । इन्द्र । असि । मृत्यु-भ्यः ॥४६**

४३—( यत् ) यतः ( वा ) अवश्यम् ( कृणोषि ) जनयसि ( ओषधीः ) सोमलतान्नादिपदार्थान् ( यत् ) ( वा ) ( वर्षसि ) वृष्टिं करोषि ( भद्रया ) उत्तमतया ( यत् ) ( वा ) ( जन्यम् ) जनेर्यक् । उ० ४ । १११ । जन जनने—यक् । उत्पद्यमानं जगत् ( अवीवृधः ) वर्धितवानसि ॥ ४४—( तावान् ) तत्परिमाणः ( ते ) तव ( मघवन् ) धनवन् ( महिमा ) महत्त्वम् ( उपो ) अपि च ( ते ) तव ( तन्वः ) तनु विस्तारे उपकारे च—ऊ । उपकृतयः ( शतम् ) असंख्यातम् ॥

४५—( उपो ) अपि च ( ते ) तव ( बध्वे ) इण्शीभ्यां वन् । उ० १ । १५२ । बध संयमने-वन् । नियमे ( बद्धानि ) संयतानि सर्वाणि भूतानि ( यदि ) यतः ( वा ) अवश्यम् ( असि ) ( न्यर्बुदम् ) अ० ८ । ८ । ७ । अर्ब गतौ हिंसने च—उदच् । निरन्तरगतिशीलं व्यापकं ब्रह्म ॥

**भाषार्थ**—[ हे परमेश्वर ! ] ( इन्द्रः ) परमऐश्वर्यवान् तू ( नमुरात् ) न मरने वाले [ नित्य परमाणु रूप जगत् ] से ( भूयान् ) अधिक बलवान् है, (इन्द्र) हे परम ऐश्वर्यवाले ! तू ( मृत्युभ्यः ) मरण वालों से [ अनित्य कार्य रूप जगत् ] से ( भूयान् ) अधिक बलवान् ( असि ) है ॥ ४६ ॥

**भावार्थ**—सर्वशक्तिमान् जगदीश्वर दोनों प्रकारके नित्य कारण रूप और अनित्यकार्य रूप जगत् को अपने वश में रखता है॥ ४६ ॥

**भूयानरात्याः शच्याः पतिस्त्वमिन्द्रासि विभूः प्रभूरिति त्वोपास्महे वयम् ॥ ४७ ॥**

**भूयान् । अरात्याः । शच्याः । पतिः । त्वम् । इन्द्र । असि । वि-भूः । प्र-भूः। इति । त्वा । उप । आस्महे । वयम् ॥ ४७ ॥**

**भाषार्थ**—( इन्द्र ) हे परम ऐश्वर्य वाले [ परमात्मन् ! ] ( त्वम् ) तू ( अरात्याः ) शत्रु से ( भूयान् ) अधिक बलवान्, ( शच्याः ) वाणी, कर्म वा बुद्धि का ( पतिः ) पति, ( विभूः ) व्यापक और ( प्रभूः ) समर्थ ( असि ) है, ( इति ) इस प्रकार से ( वयम् ) हम ( त्वा उप आस्महे ) तेरी उपासना करते हैं ॥ ४७ ॥

**भावार्थ**—मनुष्यों को योग्य है कि पूर्ण बली सर्वस्वामी जगदीश्वर की

४६—( भूयान् ) अधिकतरो बलवान् ( इन्द्रः ) परमेश्वर्यवांस्त्वम् ( नमुरात् ) कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् । वा० पा० ३ । २ । ५ । मृ हिंसायाम्, वेदे तु मरणे—क । उदोष्ठ्यपूर्वस्य । पा० ७ । १ । १०२ । उत्वम् । अमरणस्वभावात् ( भूयान् ) ( इन्द्र ) ( असि ) ( मृत्युभ्यः ) मतुपो लोपः । मृत्युवद्भ्यः ॥

४७—( भूयान् ) अधिकतरो बली ( अरात्याः ) शत्रुसकाशात् ( शच्याः ) शची वाङ्नाम—निघ० १ । ११ । कर्मनाम—२ । १ । प्रज्ञानाम—३ । ६ । वाण्याः कर्मणो बुद्धेर्वा ( पतिः ) पालकः ( त्वम् ) ( इन्द्र ) परमेश्वर्यवन् ( असि ) ( विभूः ) व्यापकः ( प्रभूः ) समर्थः ( इति ) अनेन प्रकारेण ( त्वा ) त्वाम् ( उपास्महे ) सेवामहे ( वयम् ) उपासकाः ॥

उपासना से आत्मबल बढ़ावें ॥ ४७ ॥

मन्त्र ४६-५१ महर्षिदयानन्दकृत ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका उपासना विषय पृ० १६०-१६१ में व्याख्यात हैं ॥

**नमस्ते अस्तु पश्यत पश्य मा पश्यत ॥ ४८ ॥**

**नमः । ते । अस्तु । पश्यत । पश्य । मा । पश्यत ॥ ४८ ॥**

**अन्नाद्येन यशसा तेजसा ब्राह्मणवर्चसेन ॥ ४९ ॥**

**अन्न-अद्येन । यशसा । तेजसा । ब्राह्मण-वर्चसेन ॥ ४९ ॥**

भाषार्थ—( पश्यत ) हे देखने वाले [ जगदीश्वर ! ] ( ते ) तेरे लिये ( नमः ) नमस्कार ( अस्तु ) होवे, ( पश्यत ) हे देखने वाले ! ( मा ) मुझको ( अन्नाद्येन ) भोजन योग्य अन्न आदि के साथ, ( यशसा ) यश [ शूरता आदि से पाये हुये नाम ] के साथ, ( तेजसा ) तेज [ निर्भयता, प्रताप ] के साथ और ( ब्राह्मणवर्चसा ) वेदज्ञान के बल के साथ [ पश्य ) देख ॥ ४८ ,४९ ॥

भावार्थ—मनुष्य सर्वद्रष्टा परमात्मा की उपासना से पुरुषार्थ और विवेक पूर्वक सब आवश्यक पदार्थ पाकर आनन्द भोगें ॥ ४८, ४९ ॥

**अम्भो अमो महः सह इति त्वोपास्महे वयम् । ० । ० ॥ ५० ॥**

**अम्भः । अमः । महः । सहः । इति । ० ॥ ५० ॥**

भाषार्थ—[ हे परमात्मन् ! ] तू ( अम्भः ) व्यापक, ( अमः ) ज्ञानस्वरूप, ( महः ) पूज्य और ( सहः ) सहनस्वभाव [ ब्रह्म ] है, ( इति ) इस

४८, ४९—( नमः ) प्रणामः ( ते ) तुभ्यम् ( अस्तु ) ( पश्यत ) भृमृदृशियजि० । उ० ३ । ११० । दृशिर् दर्शने-अतच्, छन्दसि अशिति प्रत्ययेऽपि पश्यादेशः । हे दर्शत । सर्वदर्शक ( पश्य ) अवलोकय ( मा ) माम् ( पश्यत ) सर्वदर्शक ( अन्नाद्येन ) भक्षणीयेनान्नादिना ( यशसा ) शौर्यादिप्राप्तेन नाम्ना ( तेजसा ) निर्भयत्वेन प्रतापेन ( ब्राह्मणवर्चसेन ) वेदज्ञानबलेन ॥

५०—( अम्भः ) म० १४ । आप्लृ व्याप्तौ-असुन् । व्यापकं ब्रह्म ( अमः ) अम गतौ—असुन् । ज्ञानस्वरूपम् ( महः ) पूजनीयम् ( सहः ) सहनशीलम् ।

प्रकार से ( वयम् ) हम ( त्वा उप आस्महे ) तेरी उपासना करते हैं ॥ ५० ॥

**भावार्थ**—मनुष्य शुद्ध अन्तः करण से परमात्मा की उपासना करके उन्नति करें ॥ ५० ॥

इस मन्त्र से लेकर मन्त्र ५३ तक बम्बई गवर्नमेन्ट बुकडिपो और अजमेर वैदिक यन्त्रालय के पुस्तकों में मन्त्र के पीछे आवृत्ति का चिह्न देकर मन्त्र ४८ और ४९ की आवृत्ति मानी है, परन्तु अन्य पुस्तकों में आवृत्ति का चिह्न नहीं है ॥

**अम्भो अरुणं रजतं रजः सह इति त्वोपास्महे वयम् ।०।०५१(१८**

**अम्भः । अरुणम् । रजतम् । रजः । सहः । इति ।०॥५१ (१८)**

**भाषार्थ**—[ हे परमेश्वर ! ] तू ( अम्भः ) व्यापक, ( अरुणम् ) ज्ञानस्वरूप, ( रजतम् ) प्रीति का हेतु आनन्द स्वरूप, ( रजः ) ज्योतिः स्वरूप और (सहः) सहनशील [ ब्रह्म ] है, ( इति ) इस प्रकार से ( वयम् ) हम ( त्वा उप आस्महे ) तेरी उपासना करते हैं ॥ ५१ ॥

**भावार्थ**—विद्वान् लोग सर्वव्यापक सर्वज्ञ आदि परमेश्वर की उपासना बार बार आदर पूर्वक कर के पुरुषार्थ करें ॥ ५१ ॥

**पर्यायः ६ ॥**

५२–५६ ॥ ५२, ५३ प्राजापत्याऽनुष्टुप् ; ५४ आर्षी गायत्री ; ५५ साम्न्युष्णिक् ; ५६ निचृत्साम्नी बृहती ॥

**उरुः पृथुः सुभूर्भुव इति त्वोपास्महे वयम् ॥ ५२ ॥**

**उरुः । पृथुः । सु-भूः । भुवः । इति । ० ॥ ५२**

---

अन्यत् पूर्ववत्—म० ४७ ॥

५१–( अम्भः ) म० ५० । व्यापकम् ( अरुणम् ) अर्त्तश्च । उ० ३ । ६० । ऋ गतिप्रापणयोः—उनन् , चित् । ज्ञानस्वरूपम् ( रजतम् ) पृषिरञ्जिभ्यां कित् । उ० ३ । १११ । रञ्ज रागे—अतच् , कित् । रजति प्रियं भवतीति रजतम् । प्रीतिहेतु । आनन्दस्वरूपम् ( रजः ) रञ्ज रागे-असुन् । रजो रजतेः,ज्योती रज उच्यते-निरु० ४ । १९ । तेजः स्वरूपं ब्रह्म । अन्यद् गतम् ॥

भाषार्थ—[ हे परमेश्वर ] तू ( उरुः ) विशाल, ( पृथुः ) विस्तृत, ( सुभूः ) अच्छे प्रकार वर्तमान [ ईश्वर ] और ( भुवः ) व्यापक वा शुद्ध ब्रह्म है, ( इति ) इस प्रकार से ( वयम् ) हम ( त्वा उप आस्महे ) तेरी उपासना करते हैं ॥ ५२ ॥

भावार्थ—परमात्मा सब में विशाल सर्वशक्तिमान् आदि गुण युक्त है, ऐसा जान कर मनुष्य उस की उपसना करें और संसार में कीर्ति बढ़ावें ॥५२॥

मन्त्र ५२ और ५३ महर्षि दयानन्द कृत ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका उपासना विषय पृष्ठ १६१, १६२ में व्याख्यात हैं ॥

प्रथो वरो व्यचो लोक इति त्वोपास्महे वयम् । ० । ० ॥५३॥

प्रथः । वरः । व्यचः । लोकः । इति । ० ॥ ५३ ॥

भाषार्थ—[ हे परमात्मन् ! ] तू ( प्रथः ) प्रसिद्ध, ( वरः ) श्रेष्ठ, ( व्यचः ) यथावत् मिला हुआ [ ब्रह्म ] और ( लोकः ) देखने योग्य [ ईश्वर ] है, ( इति ) इस प्रकार से ( वयम् ) हम ( त्वा उप आस्महे ) तेरी उपासना करते हैं ॥५३ ॥

भावार्थ—मनुष्य सुप्रसिद्ध आदि जगदीश्वर की उपासना से अपने को सुप्रसिद्ध, श्रेष्ठ, सर्वसम्बन्धी और दर्शनीय बनावें ॥ ५३ ॥

भवद्वसुरिदद्वसुः सं॒यद्व॑सुरा॒यद्व॑सुरिति॒ त्वोपा॑स्महे व॒यम् ॥५४॥

भवत्-वसुः । इदत्-वसुः । सं॒यत्-वसुः । आयत्-वसुः । इति॑ । त्वा । उप॑ । आस्महे । व॒यम् ॥ ५४ ॥

५२—( उरुः ) विशालः ( पृथुः ) विस्तृतः ( सुभूः ) सुष्ठु वर्तमानः ( भुवः ) भूरञ्जिभ्यां कित् । उ० ४ । २१७ । भू सत्तायां शुद्धौ च—असुन्, कित्, महाव्याहृतिरियम् । व्यापकं शुद्धं वा ब्रह्म । अन्यत् पूर्ववत् ॥

५३—( प्रथः ) प्रख्यातम् ( वरः ) वृञ् वरणे—असुन् । श्रेष्ठम् ( व्यचः ) अ० ४ । १६ । ६ । व्यच छले सम्बन्धे च—असुन् । सर्वसम्बद्धम् ( लोकः ) दर्शनीयः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

**भावार्थ**—[ हे परमेश्वर ! ] तू ( भवद्वसुः ) धन प्राप्त कराने वाला, ( इदद्वसुः ) श्रेष्ठ पुरुषों को ऐश्वर्यवान् करने वाला, ( संयद्वसुः ) पृथिवी आदि लोकों को नियम में रखने वाला और ( आयद्वसुः ) निवास साधनों का फैलाने वाला है, ( इति ) इस प्रकार से ( वयम् ) हम ( त्वा उप आस्महे ) तेरी उपासना करते हैं ॥ ५४ ॥

**भावार्थ**—हे मनुष्यो ! परमेश्वर की उपासना से परस्पर सुधार करो, उसने तुम्हारे लिये सुवर्ण आदि धन, श्रेष्ठ पुरुष, पृथिवी आदि लोक और अनेक सुख के साधन उत्पन्न किये हैं ॥ ५४ ॥

**नमस्ते अस्तु पश्यत पश्य मा पश्यत ॥ ५५ ॥**

**नमः । ते । अस्तु । पश्यत । पश्य । मा । पश्यत ॥ ५५ ॥**

**अन्नाद्येन यशसा तेजसा ब्राह्मणवर्चसेन ॥ ५६ ॥ ( २० )**

**अन्न-अद्येन । यशसा । तेजसा । ब्राह्मण-वर्चसेन ॥५६॥ (२०)**

**भावार्थ**—( पश्यत ) हे देखने वाले [ जगदीश्वर ! ] ( ते ) तेरे लिये (नमः ) नमस्कार ( अस्तु ) होवे, (पश्यत ) हे देखने वाले ! ( मा ) मुझ को ( अन्नाद्येन ) भोजन योग्य अन्न आदि के साथ, ( यशसा ) यश [ शूरता आदि से पाये हुये नाम ] के साथ, ( तेजसा ) तेज [ निर्भयता, प्रताप] के साथ और ( ब्राह्मणवर्चसा ) वेद ज्ञान के साथ ( पश्य ) देख ॥ ५५, ५६ ॥

**भावार्थ**—मनुष्य सर्वद्रष्टा परमात्मा की उपासना से पुरुषार्थ और

---

५४—(भवद्वसुः) भू सत्तायां प्राप्तौ च-शतृ । भवन्ति प्राप्नुवन्ति वसूनि धनानि यस्मात् सः ( इदद्वसुः ) इदि परमैश्वर्ये-शतृ, नकारलोपश्छान्दसः । इन्दन्ति परमैश्वर्यवन्तो भवन्ति वसवः श्रेष्ठा यस्मात् सः ( संयद्वसुः ) यम नियमे—क्विप् । संयमयति वसून् पृथिव्यादिलोकान् यः सः ( आयद्वसुः ) आङ् +यमु उपरमे-क्विप् । आयच्छते विस्तारयति वसूनि निवाससाधनानि यः सः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

५५, ५६—सर्वं पूर्ववत्—म० ४८, ४९ ॥

[ विवेक पूर्वक सब आवश्यक पदार्थ पाकर आनन्द भोगें ॥ ५५, ५६ ॥

इति त्रयोदशं काण्डम् ॥

---

इति श्रीमद्राजाधिराजप्रथितमहागुणमहिम श्री सयाजी राव गायक-
वाड़ाधिष्ठित बड़ोदे पुरीगतश्रावणमासपरीक्षायाम्
ऋक्सामाथर्ववेदभाष्येषु लब्धदक्षिणेन श्री पण्डित
क्षेमकरणदास त्रिवेदिना
कृते अथर्ववेदभाष्ये त्रयोदशं काण्डं समाप्तम् ॥

---

इदं काण्डं प्रयागनगरे आषाढमासे कृष्णषष्ठ्यां तिथौ १९७५
[ पञ्चसप्तत्युत्तर एकोनविंशतिशतके ] विक्रमीये संवत्सरे
धीर-वीर-चिरप्रतापि-महायशस्वि
श्री राजराजेश्वर पञ्चमजार्ज महोदयस्य
सुसाम्राज्ये समाप्तिमगात् ॥

---

मुद्रितम्—श्रावणशुक्ला ४ संवत् १९७५ वि० ता० १० अगस्त १९१८ ई० ॥

## अथर्ववेदभाष्य सम्मतियाँ ॥

### श्रीमती आर्य प्रतिनिधिसभा, पंजाब, गुरुदत्त भवन लाहौर अन्तरंग सभा के प्रस्ताव संख्या ३ तिथि ६-१२-१३ की प्रति ।

ला० दीवान चन्द प्रतिनिधि आर्यसमाज बटाला का प्रस्ताव, कि पं० क्षेमकरणदास को अथर्ववेद भाष्य के लिये ४०) मासिक की सहायता दी जावे, उपस्थित हुआ । निश्चय हुआ कि २५) मासिक की सहायता एक वर्ष के लिये दी जावे और उसके परिवर्तन में उतने मूल्य की पुस्तकें उनसे स्वीकार की जावें ॥

---

### श्रीमती आर्यप्रतिनिधि सभा संयुक्त प्रदेश आगरा और अवध, स्थान बुलन्दशहर, अन्तरंग सभा ता० ४ जून १९१६ ई० के निश्चय संख्या १३ ( अ ) और ( ब ) की लिपि ।

( अ ) समाजों में गश्ती चिट्ठी भेजी जावें कि वे इस भाष्य के ग्राहक बनें तथा अन्यों को बनावें ।

( ब ) सभा सम्प्रति १ वर्ष पर्यन्त १५) मासिक एक क्लर्क के लिये पं० क्षेमकरणदास जी को देवे, जिसका बिल उक्त पंडित जी कार्यालय सभा में भेजते रहें । इस धन के बदले में पंडित जी उतने धन की पुस्तकें सभा को देंगे ।

### लिपि गश्ती चिट्ठी श्रीमती आर्यप्रतिनिधि सभा जो पूर्वोक्त निश्चय के अनुसार समाजों को भेजी गयी ( संख्या ५८७६ प्राप्त २० जूलाई १९१६ ई० )

॥ ओ३म् ॥

मान्यवर, नमस्ते !

आपको ज्ञात होगा कि आर्यसमाज के अनुभवी वयोवृद्ध विद्वान् श्री पं० क्षेमकरणदास त्रिवेदी गत कई वर्षों से बड़ी योग्यता पूर्वक अथर्ववेद का भाष्य कर रहे हैं । आपने महर्षि दयानन्द के अनुसार ही इस भाष्य को करने का प्रयत्न किया है । भाष्य काण्डों में निकलता है अब तक ६ कांड निकल चुके हैं । आर्यसमाज के वैदिक साहित्य सम्बन्ध में वस्तुतः यह बड़ा महत्वपूर्ण कार्य हो रहा है । त्रिवेदी महाशय के भाष्य की जानकारों ने खूब प्रशंसा की है । परन्तु खेद है कि अभी आर्यसमाज में उच्च कोटि के साहित्य को पढ़ने की ओर लोगों की बहुत कम रुचि है । जिसके कारण त्रिवेदी जी अर्थ हानि उठा रहे हैं । भाष्य के ग्राहक बहुत कम हैं । लागत तक वसूल नहीं होती । वेदों का पढ़ना पढ़ाना और सुनना सुनाना आर्यमात्र का प्रधान कर्त्तव्य है । अतएव सविनय निवेदन है कि वैदिक धर्मीमात्र श्री त्रिवेदी जी को उनके महत्वपूर्ण गुरुतर कार्य में साहस प्रदान करें । स्वयम् ग्राहक बनें और दूसरों को बनावें । ऐसा करने से भाष्यकार महाशय उसे छापने की अर्थ सम्बन्धिनी चिन्ताओं से मुक्त होकर भाष्य को और भी अधिक उत्तमता से सम्पादन करने की ओर प्रवृत्त होंगे । आशा है कि वेदों के प्रेमी उक्त प्रार्थना पर ध्यान दे इस ओर अपना कुछ कर्त्तव्य समझेंगे । प्रत्येक आर्य के घर में वेदों के भाष्य होने चाहिये । समाज के पुस्तकालयों में तो उनका रखना बहुत ही जरूरी है । भाष्य के प्रत्येक कांड का मूल्य त्रिवेदी जी ने बहुत ही थोड़ा रक्खा है ।

त्रिवेदी जी से पत्र व्यवहार ५२ लूकरगंज, प्रयाग के पते पर कीजिये । जल्दी से भाष्य मंगाइये ।

भवदीय—

नन्दलाल सिंह,

B.Sc., LL. B. उपमन्त्री ।

चिट्ठी संख्या २७० तिथि १०—१२—१९१४। कार्यालय श्रीमती आर्य-प्रतिनिधि सभा, संयुक्तप्रान्त आगरा व अवध, बुलन्दशहर।

आपका पत्र संख्या १०१ तथा अथर्ववेद भाष्य का तृतीय कांड मिला। इस कृपा के लिये अनेक धन्यवाद है। वास्तव में आर्यसमाज के साहित्य को समृद्धिशाली बनाने में बड़ा कार्य कर रहे हैं, आपकी विद्वत्ता और कृपा के लिये आर्य संसार ही नहीं, प्रत्युत प्रत्येक शिखा-सूत्रधारी को आभारी होना चाहिये। ईश्वर आपको उत्तरोत्तर उस महत्त्व पूर्ण कार्य के सम्पादन और समाप्त करने के लिये शक्ति प्रदान करें, ऐसे उपयोगी ग्रन्थ प्रकाशन को आप सदैव जारी रक्खें यही प्रार्थना है।

भवदीय

**मदनमोहन सेठ**

(एम० ए० एल एल० बी०) मन्त्री सभा।

---

श्रीमान् पण्डित **तुलसीराम स्वामी**—प्रधान आर्य प्रतिनिधि सभा संयुक्तप्रान्त, सामवेद भाष्यकार, सम्पादक वेदप्रकाश, मेरठ—१९१३।

ऋग्यजुर्वेद का भाष्य श्रीस्वामी दयानन्द सरस्वती जी ने संस्कृत और भाषा में किया है, सामवेद का श्री पं० तुलसीराम स्वामी नें किया है, अथर्ववेद के भाष्य की बड़ी आवश्यकता थी। पं० क्षेमकरणदास जी प्रयाग निवासी ने इस अभाव को दूर करना आरम्भ कर दिया है। भाष्य का क्रम अच्छा है। यदि इसी प्रकार समस्त भाष्य बन गया, जो हमारी समझ में कठिन है, तो चारों वेदों के भाषा भाष्य मिलने लगेंगे, आर्यों का उपकार होगा।

---

श्रीयुत महाशय **नारायणप्रसाद जी**—मुख्याधिष्ठाता गुरुकुल वृन्दावन मथुरा—उपप्रधान आर्य प्रतिनिधि सभा, संयुक्तप्रान्त। आर्यमित्र आगरा, २४ जनवरी १९१३।

श्री पं० क्षेमकरणदास त्रिवेदी प्रयाग निवासी, ऋक् साम तथा अथर्ववेद सम्बन्धी परीक्षोत्तीर्ण अथर्ववेद का भाषा भाष्य करते हैं, मैंने सम्पूर्ण [ प्रथम ] कांड का पाठ किया। त्रिवेदी जी का भाष्य ऋषि दयानन्द जी की शैली के अनुसार भावपूर्ण संक्षिप्त और स्पष्टतया प्रकट करने वाला है कि मन्त्र के किस शब्द के स्थान में भाषा का कौनसा शब्द आया, फिर नोटों में व्याकरण तथा निरुक्त के प्रमाण, प्रारम्भ में एक उपयोगी भूमिका दे देने से भाष्य की उपयोगिता और भी बढ़ गई है, निदान भाष्य अत्युत्तम, आर्यसमाज का पक्षपोषक और इस योग्य है कि प्रत्येक आर्यसमाज उसकी एक २ पोथी ( कापी ) अपने पुस्तकालय में रक्खे।

त्रिवेदी जी ने इस भाष्य का आरम्भ करके एक बड़ी कमी के पूर्ण करने का

उद्योग किया है। ईश्वर उनको बल तथा वेद प्रेमी आवश्यक सहायता प्रदान करें निर्विघ्नता के साथ वह शुभ कार्य्य पूरा हो...छपाई और काग़ज़ भी अच्छा है।

---

श्रीयुत महाशय **मुन्शीराम जी**—जिज्ञासु-मुख्याधिष्ठाता गुरुकुल कांगड़ी हरिद्वार—पत्र संख्या ९४ तिथि २७-१०-१९९९।

अथर्ववेद भाष्य आप का दिया व किया हुआ अवकाशानुसार तीसरे हिस्से के लगभग देख चुका हूं आप का परिश्रम सराहनीय है।

तथा—पत्र संख्या ११४ तिथि २२-१२-१९९९।

अवलोकन करने से भाष्य उत्तम प्रतीत हुआ।

---

श्रीयुत पं० **शिव शंकर शर्मा** काव्यतीर्थ—छान्दोग्योपनिषद् भाष्यकार, वेदतत्त्वादि ग्रंथकर्त्ता वेदाध्यापक कांगड़ी गुरुकुल महाविद्यालय, आदि आदि, सम्पादक आर्यमित्र—८ फ़रवरी १९१३।

अथर्ववेद भाष्य। श्री पं० क्षेमकरणदास त्रिवेदी जी का यह परिश्रम प्रशंसनीय है।......आप बहुत दिनों तक सरकारी नौकरी कर और अब वहां से पेन्शन पाके अपना सम्पूर्ण समय संस्कृत पढ़ने में लगाने लगे। अन्ततः आपने वेदों में विशेष परिश्रम कर बड़ौदा राजधानी में वेदों की परीक्षा दी और उनमें उत्तीर्ण हो त्रिवेदी बने हैं। आप परिश्रमी और अनुभवी वृद्ध पुरुष हैं। आप का अथर्ववेदीय भाष्य पढ़ने योग्य है।

---

श्रीयुत पंडित **भीमसेन शर्मा इटावा**—उपनिषद् गीतादि भाष्यकर्ता वेदव्याख्याता कलकत्ता यूनीवर्सिटी, सम्पादक ब्राह्मण सर्वस्व इटावा, फ़रवरी १९१३।

अथर्ववेदभाष्य—इसे प्रयाग के पण्डित क्षेमकरणदास त्रिवेदी ने प्रकाशित किया है। इसका क्रम ऐसा रक्खा गया है कि प्रथम तो प्रत्येक सूक्त से प्रारम्भ में ......अभिप्राय यह है कि भाष्य का ढंग अच्छा है ··भाष्यकर्ता के मानसिक विचारों का झुकाव आर्यसामाजिक सिद्धान्तों की तरफ़ है अतएव भाष्य भी आर्य सामाजिक शैली का हुआ है। तब भी कई अंशों में स्वामी दयानन्द के भाष्य से अच्छा है और यह प्रणाली तो बहुत ठीक है।

---

श्रीमती पंडिता **शिवप्यारी देवी** जी, १३७ हकीम देवी प्रसाद जी अतरसुइया, प्रयाग, पत्र ता० २१-१०-१९१५॥

श्रीयुत पण्डित जी नमस्ते,

महेवा के पते से आपका भेजा हुआ पत्र और अथर्ववेद भाष्य चौथा कांड मिला, मैंने चारों कांड पढ़े, पढ़कर अत्यन्त आनन्द प्राप्त हुआ। आपने हम सभों पर अत्यंत कृपा की है आपको अनेकों धन्यवाद हैं। आशा है कि पांचवाँ कांड भी शीघ्र तैयार होकर वी० पी० द्वारा मुझे मिलेगा।...

दो पुस्तक हवनमन्त्राः की जिसका मूल्य ।)॥ है कृपाकर भेज दीजिये मेरी एक बहिन को आवश्यकता है।

श्रीयुत पण्डित महावीर प्रसाद द्विवेदी—कानपुर, सम्पादक सरस्वती प्रयाग, फ़रवरी १९१३।

अथर्ववेद भाष्य—श्रीयुत क्षेमकरणदास त्रिवेदी जी के वेदार्थज्ञान और श्रम का यह फल है, कि आप ने अथर्ववेद का भाष्य लिखना और क्रम क्रम से प्रकाशित करना आरम्भ किया है... बड़ी विधि से आप भाष्य की रचना कर रहे हैं। स्वर सहित मूलमन्त्र, पद पाठ, हिन्दी में सान्वय अर्थ, भावार्थ, पाठान्तर, टिप्पणी आदि से आपने अपने भाष्य को अलंकृत किया है... आपकी राय है कि "वेदों में सार्वभौम विज्ञान का उपदेश है"। आपका भाष्य स्वामी दयानन्द सरस्वती के वेदभाष्य के ढंग का है।

श्रीयुत पण्डित गणेश प्रसाद शर्मा—संपादक भारतसुदशाप्रवर्त्तक फ़तहगढ़, ता० १२ अप्रैल १९१३।

हर्ष की बात है कि जिस वेद भाष्य की बड़ी आवश्यकता थी, उसकी पूर्ति का आरम्भ होगया। वेद भाष्य बड़ी उत्तम शैली से निकलता है। प्रथम मन्त्र, पुनः पदार्थयुक्त भाषार्थ, उपरान्त भावार्थ, और नोट में सन्देह निवृत्ति के लिये धात्वार्थ भी व्याकरण व निरुक्त के आधार पर किया गया है, वैदिक धर्म के प्रेमियों को कम से कम यह समझ कर भी ग्राहक होना चाहिये कि उनके मान्य ग्रन्थ का अनुवाद है और काम पड़े पर उससे कार्य लिया जा सकता है।

बाबू कालिकाप्रसाद जी—सिल्क मर्चेन्ट कमनगढ़ा, बनारस सिटी संख्या ५८६ ता० २७-३-१३।

आपका भेजा अथर्ववेदभाष्य का वी० पी० मिला, मैं आपका भाष्य देखकर बहुत प्रसन्न हुआ, परमेश्वर सहाय करे कि आप इसे इसी प्रकार पूर्ण करें। आप बहुत काम एक साथ न छेड़कर इसी की तरफ़ समाधि लगाकर पूर्ण करेंगे। मेरा नाम ग्राहकों में लिख लीजिये, जब २ अङ्क छपें मेरे पास भेज देना।

श्रीयुत महाशय रावत हरप्रसाद सिंह जी वर्मा, मु० एकडका पोस्ट किशुनपुर, ज़िला फ़तेहपुर हसवा, पत्र ६ दिसम्बर १९१३।

वास्तव में आप का किया हुआ "अथर्ववेद भाष्य" निष्पन्नता का आश्रया लिया चाहता है। आप ने यह साहस दिखाकर साहित्य भण्डार की एक बड़ी भारी न्यूनता को पूर्ण कर दिया है। ईश्वर आपको वेद भण्डार के आवश्यकीय कार्यों के सम्पादन करने का बल प्रदान करें।

श्रीयुत महाशय पंडित श्रीधर पाठक जी (सभापति हिन्दी साहित्य सम्मेलन लखनऊ)—मनोविनोद आदि अनेक ग्रन्थों के कर्ता, सुपरिन्टेन्डेन्ट गवर्नमेंट सेक्रेटेरियट, पी० डब्ल्यू० डी० श्री प्रयागराज, पत्र ता० १७-९-१३।

आप का अथर्ववेद भाष्य अवलोकन कर चित्त अत्यन्त सन्तुष्ट हुआ। आप की यह पाण्डित्य-पूर्ण कृति वेदार्थ जिज्ञासुओं को बहुत हितकारिणी होगी। आप का व्याख्याक्रम परम मनोरम तथा प्रांजल है, और ग्रन्थ सर्वथा उपादेय है।

---

**प्रकाश लाहौर १२ आषाढ़ संवत् १९७३ ( २५ जून १९१६-लेखक श्रीयुत पं० श्रीपाद दामोदर सातवलेकर जी )**

हम पण्डित क्षेमकरणदास जी का धन्यवाद करने से नहीं रह सकते— स्वामी ( दयानन्द ) जी ने लिखा है-कि वेद का पढ़ना पढ़ाना आर्यों का परम धर्म है—इसके अनुकूल श्री पंडित जी अपना समय वेद अध्ययन में लगाते हैं—और आर्यों के लिये परम उपयोगी पुस्तक प्रकाशित करने में पुरुषार्थ करते रहते हैं—पंडित जी ने इस समय तक हवन मन्त्रों तथा रुद्राध्याय का भाषा में अर्थ प्रसिद्ध किया है-जो कि आर्यों के लिये पठन पाठन में उपयोगी है। इस सम्बन्ध में यह अथर्ववेद के पांच कांड छपवा कर निःसन्देह बड़ा लाभ पहुंचाया है। आर्यों की जो शिक्षा प्रणाली थी उसको टूटे आज पांच हज़ार वर्ष हो चुके हैं। ऐसे अंधेरे के समय में स्वामी जी ने वेद के ऊपर लोगों के भीतर दृढ़ विश्वास उत्पन्न करके एक धर्म का दीपक प्रकाशित किया। परन्तु हमें शोक यह है वेद के पढ़ने पढ़ाने में आर्य लोग इतना समय नहीं लगाते जितना वे प्रबन्ध सम्बन्धी झगड़ों को बातों में लगाते हैं। हमारा विश्वास है कि जब तक पं० क्षेमकरणदास जी जैसे वेदाभ्यासी पुरुषार्थी लोग अपना समय वेदों के खोज में न लगावेंगे तब तक आर्य समाज का कोई गौरव नहीं बढ़ सकता। अथर्ववेद के अर्थ खोजने में बड़ी कठिनता है। इसके ऊपर सायण भाष्य उपलब्ध नहीं होता, जो इस समय तक छपा हुआ है वह बड़ी अधूरी दशा में है, सूक्त के सूक्त ऐसे हैं कि जिनके ऊपर अब तक कोई टीका नहीं हुई। ... ......इस समय जो पांच कांडों का भाष्य पंडित जी ने प्रकाशित किया है उसके लिखने का ढंग बड़ा अच्छा और सुगम है। प्रथम उन्होंने सूक्त के तथा मन्त्रों के देवता दिये हैं—पश्चात् छन्द...विद्वानों का यही काम है कि वह जैसे जैसे साधन उनके पास हों वैसा वैसा सोचकर वेद मन्त्रों का अर्थ प्रकाशित करें। ऐसे सैकड़ों प्रयत्न जब होंगे, तब सच्चे अर्थ खोज करना आगामी विद्वानों को सरल होगा। परन्तु इस समय बड़ी भारी कठिनाई यह है कि प्रकाशित पुस्तकों के लिये पर्याप्त संख्या में ग्राहक नहीं मिलते हैं और विद्वानों के पास सम्पत्ति का अभाव होने के कारण हानि के डर से पुस्तकों का प्रकाशित करना बन्द होता है। इसलिये सब आर्यों को परम उचित है कि पंडित क्षेमकरणदास जी जैसे विद्वान् पुरुषार्थी के ग्रन्थ मोल लेकर उनको अन्य ग्रन्थ प्रकाशित करने की आशा देते रहें। त्रिवेदी जी कोई धनाढ्य पुरुष नहीं हैं, उन्होंने अपनी सारी सम्पत्ति जो कुछ उनके पास है लगा दी है........त्रिवेदी जी ने जो कुछ किया है वह वैदिक धर्म के प्रेम से प्रवृत्ति होकर-इस लिये न केवल सब आर्य पुरुषों का यह कर्त्तव्य है कि इस भाष्य को मोल लेकर त्रिवेदी जी को उत्साहित करें किन्तु धनाढ्य आर्य पुरुषों का यह भी कर्त्तव्य है कि उनकी आर्थिक सहायता करें।

---